

ГОДИШНИК

Том XXV

AN ANNUAL BOOK

Volume XXV

Варненски
свободен
университет
„Черноризец
Храбър“

Varna
Free
University
„Chernorizetz
Hrabar“

ГОДИШНИК
Том XXV
AN ANNUAL BOOK
Volume XXV

Варна
2019
Varna

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

проф. д.ик.н. **Анна Недялкова** председател,
проф. д-р **Павел Павлов** зам.-председател,
проф. д.пс.н. **Галя Герчева** зам.-председател,
проф. д-р **Стефан Терзиев**,
проф. д-р **Петър Христов**,
инж. **Валентина Мончева** отговорен секретар

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБЩЕСТВО И ПРАВО

<i>Иво Великов</i> ПРИНЦИПИ ЗА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯТА	11
<i>Антон Грозданов</i> ЗА ОТГОВОРНОСТТА НА СТРАНИТЕ ПО ДОГОВОРА ЗА АГЕНТИРАНЕ	20
<i>Десислава Кузманова</i> ОСОБЕНОСТИ НА ДЯЛОВЕТЕ В ООД КАТО ОБЕКТ НА ПРИНУДИТЕЛНО ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ПАРИЧНИ ВЗЕМАНИЯ	38
<i>Живко Желев</i> ГРАНИЦИТЕ НА ДИСКРЕЦИОННАТА ВЛАСТ КАТО КОРУПЦИОНЕН ФАКТОР	49

ИКОНОМИКА

<i>Анелия Пържанова</i> ЕВОЛЮЦИЯ НА СИСТЕМАТА ЗА СОЦИАЛНО ОСИГУРЯВАНЕ	59
<i>Младен Тонев</i> ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НИСКИТЕ ДОХОДИ И БЕДНОСТТА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ (студия)	73
<i>Иванка Банкова</i> ФУНКЦИОНАЛЕН МОДЕЛ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ПРОЕКТИ С ЕВРОПЕЙСКО ФИНАНСИРАНЕ	100
<i>Виктория Маринова-Николова</i> ПОДХОДИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ, ФИНАНСИРАНИ С ЕВРОПЕЙСКИ СРЕДСТВА	112

<i>Огнян Костадинов</i> ОСОБЕНОСТИ НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА МОРСКИЯ ТЪРГОВСКИ ФЛОТ	130
---	-----

<i>Румен Пехливанов</i> НЯКОИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПРЕМИНАВАНЕ ОТ ЛИНЕЕН КЪМ КРЪГОВ ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛ	139
---	-----

<i>Васил Павлов</i> КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИАЛИ НА БИЗНЕС СРЕДАТА	158
--	-----

ПОЛИТИКА POLITICS

<i>Иво Стамболийски</i> КРИЗАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЛИТ В БЪЛГАРИЯ.....	175
---	-----

<i>Коста Влъчков</i> ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА.....	184
---	-----

УПРАВЛЕНИЕ И МЕНИДЖМЪНТ MANAGEMENT

<i>Велислава Николаева</i> УПРАВЛЕНИЕ В КЛАСНАТА СТАЯ. ФОКУС ОБЛАСТИ В РАБОТАТА НА УЧИТЕЛЯ	205
--	-----

<i>Силвена Йорданова</i> ПРАКТИКИ ПО ЗАДЪРЖАНЕ НА ПЕРСОНАЛА ПО ПРИМЕРА НА НИГЕРИЙСКИЯ УПРАВЛЕНСКИ БОРД	233
--	-----

<i>Георги Цанков</i> ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ЧРЕЗ КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОЦЕДУРИТЕ ПО ВЪЗЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИ ПОРЪЧКИ.....	245
---	-----

CONTENTS

SOCIETY AND LAW

<i>Ivo Velikov</i>	
PRINCIPLES FOR INFORMATION PROTECTION.....	11
<i>Anton Grozdanov</i>	
ON THE LIABILITY OF PARTIES UNDER AGENCY AGREEMENT	20
<i>Desislava Kuzmanova</i>	
FEATURES OF SHARES IN LIMITED LIABILITY COMPANY AS AN OBJECT OF ENFORCEMENT OF MONETARY CLAIMS	38
<i>Zhivko Zhelev</i>	
THE BOUNDARIES OF DISCRETIONAL POWER AS A CORRUPTION FACTOR.....	49

ECONOMY

<i>Anelia Parzhanova</i>	
EVOLUTION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM	59
<i>Mladen Tonev</i>	
CIVIL SOCIETY AS A NECESSARY CONDITION FOR OVERCOMING LOW INCOME AND POVERTY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA.....	73
<i>Ivanka Bankova</i>	
FUNCTIONAL MODEL FOR ADMINISTRATIVE CONFLICT MANAGEMENT IN THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN FINANCING PROJECTS	100
<i>Victoria Marinova-Nikolova</i>	
APPROACHES FOR THE MANAGEMENT OF PROJECTS FINANCED BY EUROPEAN FUNDS	112
<i>Ognyan Kostadinov</i>	
FEATURES OF THE MANAGEMENT STRATEGIES OF THE MARINE MERCHANT FLEET.....	130

Rumen Pehlivanov

SOME PREREQUISITES FOR TRANSITION FROM LINEAR
TO CIRCULAR ECONOMY 139

Vasil Pavlov

CONFLICT POTENTIALS OF THE BUSINESS ENVIRONMENT 158

POLITICS

Ivo Stamboliyski

THE CRISIS OF POLITICAL ELITE IN BULGARIA 175

Kosta Vlachkov

HISTORICAL REVIEW OF HUMAN RIGHTS 184

MANAGEMENT

Velislava Nikolaeva

CLASSROOM MANAGEMENT – FOCUS AREAS
IN THE TEACHER’S WORK 205

Silvena Yordanova

EMPLOYEE RETENTION PRACTICES ON THE EXAMPLE
OF NIGERIAN CONTENT AND DEVELOPMENT
MANAGEMENT BOARD 233

Georgi Tzankov

OPPORTUNITIES FOR MANAGEMENT OF ADMINISTRATIVE
CONFLICTS THROUGH CONTROL OF PUBLIC CONTRACTS
PROCEDURES 245

ОБЩЕСТВО И ПРАВО

ПРИНЦИПИ ЗА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯТА

Иво Великов

Последната индустриална революция е известна като Индустрия 4.0, или индустрия на кибернетичните системи. Аналогично средата за сигурност изисква и съответната реакция на системите за сигурност – възникна понятието „Сигурност 4.0“¹. В рамките на Сигурност 4.0 защитата на информацията (ЗИ) се явява съществен елемент на ново развитие и предизвикателство за системите за сигурност. Поради това настоящата публикация има за цел да разкрие някои основополагащи принципи на актуалната ЗИ.

Доколкото за такива принципи сме направили обширен коментар в „Кратка теория на разузнаването“², то е уместно да отбележим, че подобни принципи съществуват и в областта на защитата на информацията (ЗИ). Нещо повече, отбелязвайки, че ЗИ е възникнала на практика едновременно с разузнаването, за противодействие на разузнаването, то връзката и взаимното проникване на определени принципи също ни се струва логична, забележима и на определени места дори повторяема. Логично и на принципа „на всяко действие има равно противодействие“³, т.е. разузнаване – контраразузнаване, атака – отбрана, киберразузнаване – киберпротодействие³, в частния случай по отношение на информационната дейност – разузнавателно-информационната дейност срещу защита на информацията има основни закономерности (наричаме ги принципи), които са в основата и началото на изграждането на една система за защита на информацията.

За отбелязване е също фактът, че не намираме разлика в такива принципи по отношение на изграждането на система за ЗИ при различните организации. Т.е. няма значение дали става въпрос за частни, държавни, местна власт, смесени или каквито и да били по собствеността си организации, дали със стопанска или с нестопанска цел, когато трябва да бъде изградена система за ЗИ, то подходът може да бъде само един – и той е универсален, в началото са основните принципи за ЗИ.

ЗИ е достатъчно често срещано понятие, има обаче нееднородно тълкуване. И множество преплитания с понятието „информационна сигурност“.

Информационна сигурност (ИС) в САЩ е⁴:

„Защитата на информацията и информационните системи от неоторизиран достъп, използване, разкриване, нарушаване, модифициране или унищожаване с цел осигуряване на поверителността, целостта и достъпността.

Защита на информацията и информационните системи от неразрешен достъп, използване, разкриване, прекъсване, модификация или унищожаване, за да се осигури:

1) **целостта**, което означава предпазване от неправомерно изменение или унищожаване на информация и включва осигуряване на автентичност на информацията (б.а. – integrity);

2) **поверителност/конфиденциалност**, което означава запазване на ограничения за достъп и разкриване, включително средства за защита на личната неприкосновеност и поверителна информация (б.а. – confidentiality); и

3) **достъпност** (б.а. – availability), което означава осигуряване на навременен и надежден достъп и използване на информацията“.

Има обаче определен технически и технологичен уклон в понятието „информационна сигурност“. Всички други мерки (физически, персонални, документални и т.н.) са в контекста на функционирането на информационната система на организацията и тя се основава изключително на комуникационно-информационната система и нейната защитеност. За верността на горното имаме потвърждение от множество експерти, като информационната сигурност главно и почти единствено се разбира като основана на общоприети и на практика задължителни правила. Такива правила са прогласени със стандартите ISO (в нашия случай – от типа ISO 27 000 и следващите го).

Информационната сигурност в Русия се основава на дейности за защита на информацията – осигуряване на нейната поверителност, достъпност и цялост, както и предотвратяване на всякакво компрометиране в критична ситуация. Такива ситуации включват природни, причинени от човека и социални бедствия, компютърни откази, физически отвличания и други подобни. Въпреки че воденето на архиви на повечето организации в света все още се основава на хартиени документи, изискващи подходящи мерки за информационна сигурност, нараства броят на инициативите за въвеждане на цифрови технологии в предприятията, което води до ангажиране на специалисти по сигурността на информационните технологии (ИТ) за защита на информацията. Тези специалисти осигуряват информационна сигурност на технологиите (в повечето случаи някакъв вид компютърни системи). Трябва да се отбележи, че компютър в този контекст означава не само битов персонален компютър, но цифрови устройства с всякаква сложност и предназначение, вариращи от примитивни и изолирани, като електронни калкулатори и домакински уреди, до индустриални системи за управление и суперкомпютри, свързани с компютърни мрежи. Най-големите предприятия и организации – поради изключителната важност и стойност на информацията за своя бизнес – наемат специалисти по информационна сигурност като правило, като собствен персонал. Тяхната задача е да защитят всички технологии от злонамерени кибер-

атаки, често насочени към кражба на поверителна конфиденциална информация или прихващане на контрол върху вътрешните системи на организацията.

Информационната сигурност – като сфера на заетост – се развива и нараства значително през последните години. Тя е породила много професионални специализации, като мрежова и свързана с нея инфраструктура, сигурност на софтуер и бази данни, одит на информационни системи, планиране на непрекъснатостта на бизнеса, електронно откриване на записи и компютърна криминалистика.

„Информационната сигурност е защита на информацията и на поддържащата инфраструктура от случайни или умишлени влияния от естествен или изкуствен характер, способни да нанесат вреда за собствениците или потребителите на информация и на поддържащата инфраструктура. Информационната сигурност не се ограничава само до защита на информацията (б.а. – буквален превод, не сме съгласни, но така го казва авторът). Субектът на информационните отношения може да понесе (загуби) не само от неоторизиран достъп, но и от срив в системата, който е причинил прекъсване на обслужването на клиентите. Освен това за много отворени организации (например образователни) действителната защита на информацията не е на първо място.“

„Под информационна сигурност се разбира такова състояние на информацията, което изключва възможността за преглед, промяна или унищожаване на информация от лица, които нямат право на това, както и изтичане на информация поради съпътстващо електромагнитно излъчване и смущения, специални устройства за прихващане (унищожаване) по време на предаване между обекти на компютърна технология...“

Защитата на информацията е набор от мерки, насочени към гарантиране на **поверителността и целостта на обработваната информация, както и на личността/достъпността на информация за потребителите**⁴⁵ (б.а. – очевидно определението за ЗИ тук съвпада с ИС при американския речник по-горе).

Множеството български източници също потвърждават наличието на подобни цели на ЗИ (вероятно поради факта, че и у нас терминологията е напълно идентична с англосаксонската такава). Този факт е основната причина да не търсим допълнително определения или нови дефиниции, още повече че при дефинирането на основните понятия се занимаваме с този въпрос. На основата на определенията обаче извеждаме три основни принципа на изграждане на система за ЗИ:

1. **Целостта** на информацията, което означава обаче поне две важни изисквания за ЗИ:

- предпазване от неправомерно изменение или унищожаване на информация и включва осигуряване на автентичност на информацията (както е в момента тълкуването по дефиницията);
- „интегритет“ като понятие в сферата на социалното управление обаче има и друг смисъл – отдаденост към ценностите на системата, лоялност към целите на организацията, ръководителя и колегите. Още значения – честност, истинност, почтеност... В контекста на ЗИ това означава вътрешен за системата ангажимент, т.е. противодействие на нарушения от „инсайдръри“, т.нар. „вътрешни хора“. Коментарът идва като потвържде-

ние на нарастващата заплаха от точно такива нарушения при ЗИ вследствие както на външно въздействие върху членове на колектива (вкл. чуждо разузнаване), така и на самостоятелно възникнали причини за умишлени посегателства на основата на егоизъм, недоволство, кариеризъм, завист, съперничество и т.н.

2. **Конфиденциалност** – отново коментарът на този принцип изисква да погледнем от две страни системата за ЗИ:

- Защита на факти и данни, които представляват ценност за нашата организация/система, тяхната форма, предназначение и използване в контекста на дейността ни. Защитата е по отношение на лица, които са ограничени по определени признаци и норми от достъп. Този поглед е по-логичният и присъства в коментарите на този принцип и в САЩ, и в Русия, и у нас;
- Защита на методите и средствата, които използваме, за да опазим горните факти и данни. По този начин категорично ще лишим неоторизирани лица до възможността да придобият достъп до нашата защитена информация. Вероятно този втори поглед върху принципа „конфиденциалност“ бихме определили още като „Принцип на скриване на защитата на информацията“ или „Принцип на дискретност“. Той има отношение към намесата в информационното пространство с информационната мощ на организацията в определени процеси, както и при демонстриране на информационно превъзходство – такава намеса трябва да се случва само в краен случай и при доказана необходимост.

3. Принцип на **достъпност/наличност** на информацията, което означава осигуряване на навременен и надежден достъп и използване на информация (по този начин приемаме напълно обяснението от превода на речника от института NIST в САЩ, виж по-горе – б.а.).

4. Принцип на **иновативност**. Добавяме още един в тази група от принципи, тъй като при други публикации вече сме отбелязвали, че по динамика на развитие ЗИ вече изпреварва разузнаванията поради различни причини през последните десетилетия. Иновациите в областта на информационните технологии са все по-динамични, буквално взривно развиващи се (декодиращите устройства се развиват по-бързо от кодиращите, парадокс, но е факт). Това положение изисква внимателен анализ, постоянна готовност за реакция, правилни инвестиции в нови средства и способности за защита.

Горните принципи обаче са реализирани повече чрез ИС, отколкото директно в ЗИ, чрез използване на стандарти. Представяват принципи на технологичната защита на информацията. Изпълняват се изключително от квалифициран ИТ персонал. Разглеждаме ги в контекста на тяхната универсалност и обхват на приложимост в системите за ЗИ. А и поради факта, че са широко възприети в технократските среди.

В тази статия имаме обаче ангажимент към социално-управленския аспект на ЗИ, поради което откриваме доста повече и различни принципи за ЗИ. Много от тях са налични и при основните дейности на службите за сигурност и обществен ред. В първата група принципи (бихме ги нарекли общи) принадлежат:

На първо място, **законността** е основен принцип на ЗИ. ЗИ не може да бъде за сметка на нарушаване на норми на държавата и обществото. Не може да бъде насочена срещу правата и свободите на гражданите, срещу името и достойнството на когото и да било. Нормативната основа на ЗИ – ЗЗКИ, ЗЗЛД, ЗЗТТ, ЗДОИ, има административнонаказателни разпоредби, но НК също визира посегателствата срещу информацията, която се защитава (напр. в чл. 145, 284, 357 – 360 и др.)

На второ място – **екипност**. Да се мисли, че един (дори най-велик) експерт в ИТ ще се справи със ЗИ, не е логично. Необходим е екип от експерти, граден внимателно и последователно, с доверие в членовете на колектива, с осигуряване на непрекъснатост на защитата по всяко време. С добра връзка с ръководството, но и с останалата част от организацията, отворен за комуникация и сътрудничество. Очевидно е още, че към ЗИ – по начина, по който тя беше дефинирана, имат отношение както оперативният ръководител и ръководителят на физическата охрана в организацията/сградата, така и служителят по сигурността на информацията (за класифицираната информация), лицето по защита на данните (за личните данни)⁶, системният/ни администратор/и и служителят по сигурността на КИС, ръководителят на научноизследователско звено (научния институт) и т.н.

На трето място, принцип на **политическата коректност**. Дотолкова, доколкото в структурите на държавата и местната власт са натрупани и съхранявани най-големите бази данни, които се защитават (лични данни, класифицирана информация, друга защитена информация, вкл. патенти, производства и т.н.), то ЗИ не трябва да се влияе от политически пристрастия. Бихме нарекли принципа още „политически неутралитет“ (б.а. – при службите за сигурност има заявени такива принципи⁷), но смятаме, че истински неутралитет не може да има в пълния смисъл (службите за сигурност например изпълняват политики на управляващата партия или коалиция и действията им са зависими от решенията на политическото ръководство), но политическата коректност означава просто ЗИ да не става за сметка на политически опоненти и другомислещи политици, общественици или граждани. Както и най-важните фигури в държавата, и местната власт да има възможност да ползва еднакво високо ниво на ЗИ, отчитайки най-вече тяхната роля в обществото, не друга тяхна принадлежност. Т.е., ако трябва да ги назовем – председател на НС, президент, премиер, председателите на върховни съдилища, главен прокурор, вероятно кметовете на 3 – 4 най-големи градове, няколко ръководители на предприятия от критичната инфраструктура (АЕЦ) – това са длъжностните лица, които трябва да получат най-високо ниво на ЗИ.

На четвърто място, **отговорност**. Този принцип идва повече като логическо продължение на първите три общи принципа. Законността, екипността и политическата коректност са основополагащи за ЗИ, но могат по различни причини и доста леко да бъдат престъпвани. В този смисъл отговорността при ЗИ се разглежда не толкова като отговорност при допусната техническа или човешка грешка от персонала (б.а. – който работи, той и греши), а всъщност по-важно е да

не се допуска и да се търси отговорност, ако се нарушат другите принципи, тъй като последствията могат да бъдат фатални за системата на ЗИ. Информацията е власт, особено в постиндустриалното общество, поради което персоналът на една такава система трябва да съзнава своята отговорност.

Необходима е още отговорност по отношение на разумното използване на ресурсите (обществени или частни), както и благоразумна оценка на получените ползи.

Очевидно е, че общите принципи се изпълняват от най-широк кръг лица, вкл. най-високите екзекутивни нива в една организация.

Следват обаче т.нар. „функционални принципи“, принципите, които са най-близко до самата дейност и нейното изпълнение в областта на ЗИ. Бихме ги нарекли още „оперативно-тактически принципи“ на защита на информацията. Те касаят предимно работата на лицата, ангажирани в системата за ЗИ, вкл. и ръководители на системата за ЗИ, без непосредствен ангажимент от страна на най-високото ниво на управление на организации и държави, но включващ състава, ангажиран по технологичните принципи:

1. Принцип на своевременното реагиране – изразява се в постоянната готовност на организацията, най-вече на екипа от специалисти в областта на ЗИ (някои от които изброихме при назоваването на принципа „екипност“). Изисква постоянно изучаване на промените в информационната среда, непрекъснати иновации и усъвършенстване на подготовката на екипа за ЗИ.

2. Принцип на настъпателност – означава активност, решителност, инициативност и изобретателност. Изисква проактивен подход и изпреварващи действия, поддържане на разумна непрекъсната скорост на действията – анализ на цели, събиране и оценка на информация, варианти за решения, избор на решение, изпълнение на решенията, контрол и оценка на резултати и нов цикъл, ако е необходимо.

3. Принцип на целесъобразността – важен принцип, който обединява конкретните оперативни цели и задачи на системата за ЗИ с общите за организацията/държавата в този момент. Т.е. активността на екипа от системата за ЗИ не може да бъде самостоятелна и изолирана от общите цели и задачи, необходимо е да се съобразява с външните и вътрешните отношения, които са изградени или се изграждат от ръководството на организацията/държавата.

4. Принцип на взаимодействието – този принцип подсказва, че при Индустрия 4.0, в средата на Сигурност 4.0, за постигане на успех в дейността по ЗИ е необходимо да се използва широка експертиза както в самата структура, така и извън нея – с организации партньори и дори експерти на временна заетост [т.е. не сме далече от идеята за фирмите за временна заетост от типа на *Adecco*. Това е идея, която вече е развита в други наши публикации (Кратка теория на разузнаването), и я смятаме за напълно съвременна, адекватна и приложима). За правилната организация по изпълнение на задачите оперативната част на системата за ЗИ трябва да има единно ръководство, ясно планиране и постоянна координация на действията си.

5. Принцип на рационалното и пестеливо използване на силите и средствата на системата и екипа за Защита на информацията. Смисълът на този принцип се състои в запазването, разумното и обосновано използване на силите и

средствата на екипа на ЗИ. Може да бъде дефиниран още и като „принцип на мярката при разходването на ресурси“. Дори за неспециалисти е очевиден недостигът на квалифицирани кадри в областта на ЗИ (изисква се многостранна и задълбочена подготовка, образование и опит). Поради което този принцип прокламира най-вече съхраняването на сили и средства, поддържането на резерв и готовност за работа в критични и кризисни ситуации, изграждане на способност на системата за ЗИ да направи максимално усилие, когато това е необходимо (за което обаче трябва да бъде поддържана в достатъчно добра форма, във всеки един смисъл).

6. Принцип на скритото нарушаване на закона, устоите и морала на демократичното общество. Колкото и този принцип да ни се струва парадоксален, неправилен и дори противоречащ на общия принцип на „законност“, афиширан по-горе, това е един, според нас, реален и практически реализиран принцип. Системата за ЗИ може да бъде твърде често част от служби за сигурност и обществен ред или от система за корпоративно и фирмено разузнаване. Работейки проактивно в средата за сигурност, притежавайки добри специалисти (напр. в киберразузнаването), то системата за ЗИ вероятно (не искаме да даваме примери, много са, но повечето просто скандали в публичното пространство, без да сме наясно с обхвата и значението им) често преминава някои граници, при това не само на благоприличие или морал. За да защити нашите системи, се прониква (б.а. – всъщност това е проактивният подход) в мениджърски, технологични, изследователски и т.н. системи на конкуренцията, съперника или врага. С други думи, средства и техника, които имат възможност за ЗИ и сигурност, имат възможност и за разузнавателно-информационна и нападателна функция. Интелигентните разузнавателни платформи в космоса разузнават както терористичната активност с цел защита, така и получават разузнавателна информация за икономически, военни, политически, технически и др. обекти, вкл. и за физически лица, организации и държави, които са наши партньори. Такава тенденция следва хилядолетната традиция на разузнаването да превръща нарушаването на закони и договори в свой оперативен ресурс. Очевиден е и стремежът тази тенденция да се превърне в съвременен феномен и при ЗИ (негласното подслушване на български граждани в разрез с нормите на НПК и ЗСРС, за което в последното десетилетие имаше множество скандали, също може да бъде пример). Нещо повече, разследващите органи, съдебната и законодателната власт като правило изостават в представата си за съвременните информационни технологии и техните възможности, поради което е твърде вероятно голяма част от подобни нарушения и дори престъпления да не бъдат открити в текстове на нашите нормативни актове (напр. престъплението „хакерство“ масово присъства в НК след началото на XXI век, но по това време то има вече достатъчно дълга история).

Като общи изводи от тази кратка статия:

- Напълно е възможно да бъдат открити и регистрирани и други принципи на ЗИ и нямаме претенция да сме изчерпали всичките – напр. **принцип на оперативната конкуренция** (победата на един винаги е загуба за друг); **принцип на специфичен подбор и обучение на кадри**, **принцип на относителната досегаемост на всички обекти на интерес** (няма ограниче-

ния в обекта на интерес в ЗИ – може частна организация да атакува държава и обратно, държава да атакува друга държава или коалиция от държави, или фирма да атакува фирма или корпорация, съответно системата за ЗИ трябва да очаква атаки от всякакви субекти); **принципа „резултат на всяка цена“**, при който една организация е готова да жертва множество ресурси, но да постигне търсената цел при всички случаи (противоречащ на принципите за целесъобразност и рационално използване на силите и средствата по-горе, но при разузнаванията е често срещан, смятаме, че е възможен и при ЗИ). Тези принципи обаче ни изглеждат общовалидни за всяка сфера на дейност, най-малко през последните години, а ние все пак искаме да видим специфичните само за системата на ЗИ.

- Разделихме принципите на ЗИ на три групи не поради значимата разлика помежду им или невалидност при някои системи. Направихме го, за да разграничим повече задачите и функциите на мениджърските и изпълнителските нива в организациите/държавите и екипите за ЗИ в тях;
- Не разширихме прекалено обхвата и назоваването на принципи (особено при функционалните принципи, където очевидно може да бъдат регистрирани и други такива) поради факта, че както при разузнаването, така и при ЗИ традициите, характерът на организациите и държавите, историята и битът, опитът до момента създават често неписани (но и писани) принципи на работа. Названите тук от нас просто са най-често срещани и универсално прилягат към основите на дейността. Твърдим, че правилната организация и успехи трябва да се основават на изброените тук принципи;
- В общия случай технологичните принципи касаят специалистите по ИС, функционалните стигат до отговорните лица по ЗИ, а общите – на практика до всички нива в една организация/държава;
- Нашият анализ касае само утвърдени организации, с ясна структура и ръководство, не твърдим, че нововъзникнали, спонтанни, престъпни, терористични, неправителствени и др. нормативно и административно неустойчиви структури ще градят последователно, перспективно и логично своята система за ЗИ.

Авторът е член на ДКСИ, преподавател във ВСУ „Черноризец Храбър“, бивш служител на Служба за сигурност, дългогодишен преподавател в Академията на МВР, експерт и изследовател в областта на сигурността. За контакти – сл. 02/9333 603, e-mail – manofflight@abv.bg

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Хорозова, В.** Индуриалните революции и информационните следствия за сигурността и киберразузнаването. Диомира, 2020, с. 13 и сл.
2. **Великов, И.** Кратка теория на разузнаването. София: Албатрос, 2017, с. 92 – 112.
3. За това противодействие в киберсферата виж **Хорозова, В.** Индуриалните революции и информационните следствия за сигурността и киберразузнаването. Диомира, 2020, с. 133.

4. NIST Interagency or Internal Report (NISTIR) 7298 Rev. 2, Glossary of Key Information Security Terms, 2019 г., с. 94.
http://www.aup.ru/books/m6/8_4.htm – Асаул, А.Н. Организация предпринимательской деятельности, Учебник. СПб.: АНО ИПЭВ, 2009. с. 336 (глава Пета – Безопасность предпринимательской деятельности 5.4. Информационная безопасность).
5. **Минева**, Ст. „Новата рамка за защита на личните данни – гарантиран баланс между правото на защита на личния интерес и защитата на общественния интерес“, Сборник научни трудове. Политиката на Европейския съюз по защитата на информацията и личните данни. Научна конференция. Шумен: НВУ „В. Левски“, 2018, с. 51. ISBN 978-954-9681-89-5.
6. **Великов**, И. Кратка теория на разузнаването. София: Албатрос, 2017, с. 92 (ДАНС).

ПРИНЦИПИ ЗА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯТА

Проф. д-р Иво Великов

Резюме: В контекста на нашата експертиза в областта на националната сигурност намираме достатъчно примери в разузнаването и контрразузнаването, както и в системата за управление при кризи, че когато се изгражда една политика, функция, операция, мероприятие или дейност от самото начало, то правилно е да се започне на основата на определени принципи. Тези принципи са основополагащи при разбирането за правилното решение или действие. Те задължително са залегнали в теоретичните и приложните разработки в тези области. Те служат и за отправна точка на първоначалните избор и анализи на подходи към решаването на проблемите от страна на експерти и професионалисти.

Ключови думи: Защита на информацията, принципи на защитата на информацията, технологични принципи на защита на информацията, общи принципи на защита на информацията, функционални принципи на защита на информацията.

PRINCIPLES FOR INFORMATION PROTECTION

Prof. PhD Ivo Velikov

Summary: In the context of our expertise in the field of national security, we find enough examples in intelligence and counterintelligence, as well as in the crisis management system, that when a policy, function, operation, event or activity is built from the very beginning, it is right to start on the basis of certain principles. These principles are fundamental in understanding the right decision or action. They are necessarily embedded in the theoretical and applied developments in these areas. They also serve as a starting point for the initial selection and analysis of approaches to solving problems by experts and professionals.

Keywords: Information protection, principles of information protection, technological principles of information protection, general principles of information protection, functional principles of information protection.

ЗА ОТГОВОРНОСТТА НА СТРАНИТЕ ПО ДОГОВОРА ЗА АГЕНТИРАНЕ

Антон Грозданов

1. Кодексът на търговското корабоплаване не урежда отговорността на корабопризежателя и на агента за неизпълнение на задължения, предвидени в ДА. В тази обстановка на основание чл. 1, ал. 2 КТК следва да се прилага общият Търговски закон и по-специално неговата част трета, раздел четвърти, уреждащ особеностите при неизпълнение на търговска сделка (чл. 306 и сл.). А за общите правила за неизпълнението на основание чл. 288 ТЗ следва да се прилага гражданското законодателство.

1.1. Неизпълнение на договора за агентирание. Приложимост на гражданското законодателство.

На неизпълнението на търговска сделка са посветени само четири разпоредби на ТЗ. За неуредените с този закон положения се прилагат разпоредбите на гражданското законодателство. Значение ще има и учението за неизпълнението на договорни задължения.

Отговорността за неизпълнение на ДА на общо основание представлява неблагоприятни за длъжника имуществени последици от неспазването на договорно задължение. Претенцията за реално изпълнение не е възлагане на отговорност, тъй като в този случай длъжникът ще изпълнява онова, което е бил длъжен по силата на договора.¹

Отговорността на длъжника по договора за агентирание настъпва не при каквото и да било неспазване, а само при наличието на обстоятелства, признати от гражданското право като необходими за възлагане на отговорността. Такива са: а) противоправност на действията на длъжника; б) вина на длъжника; в) наличност на вреда за кредитора; г) причинна връзка между действията на длъжника и възникналата вреда за кредитора.

Посочените предпоставки трябва да бъдат кумулативно дадени, когато се търси обезщетение за вреди от неизпълнение на договора за агентирание. Само при претенцията за неустойка (ако има предвидена такава) са достатъчни първите две: противоправност на действията на длъжника и неговата вина.

Доц. д-р Антон Грозданов, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ **Владимиров, И.** Търговско право. София, 2011, с. 308.

Отговорността за неизпълнение на договора за агентирание ще се възложи на длъжника, независимо от обстоятелството дали вината му е под формата на умишъл или на небрежност. Но степента на вината на длъжника може да има значение за определяне на размера на отговорността му.

И тук в сила влиза правилото, че липсата на вина се доказва от лицето, което е нарушило договора (чл. 81, ал. 1 ЗЗД).

Значение има и критерият за определяне на вината на длъжника, който е допуснал нарушение на договора за агентирание. В търговското право такъв критерий е грижата на добър търговец. Прилагането му в областта на търговското корабоплаване обосновава извода, че длъжникът няма право да се позовава на новостта и сложността на задължението, поето с договора, на липсата у него на необходимите специалисти и т.н. Такива обстоятелства не са извинителни. Те свидетелстват за наличността на вина у длъжника, който не е положил грижата на добър търговец и не е взел необходимите мерки за изпълнение на сключения от него договор.²

В търговското корабоплаване понятието за вреди не се различава от общоприетото в частноправната теория. Това са неблагоприятните за кредитора имуществени последици, настъпили от неизпълнението или неточното изпълнение на договора от длъжника.

Вредата от неизпълнението на ДА може да се изрази във влошаване на наличното имущество на кредитора или в осуетяване на очакваното въз основа на договора увеличение на това имущество. Следователно и в тези случаи обезщетението обхваща претърпяната загуба и пропуснатата полза (чл. 82 ЗЗД).

Претърпяната загуба може да се състои в платени неустойки на трети лица или в направени разноски – например за пристанищни такси.

По-сложен е въпросът за пропуснатите ползи. За определянето им трябва да се очертае предполагаемото развитие, което щеше да има имуществото на кредитора при изпълнение на договорното задължение на длъжника. Изисква се кредиторът сериозно да е могъл да разчита въз основа на договора да получи печалба, с която да увеличи своето имущество.³

Друга класификация на вредите е разграничаването им на преки и косвени. Това разграничаване поражда трудности, тъй като гражданското законодателство не им дава определение. Прието е да се смята, че преките вреди съставляват пряка и непосредствена последица от нарушаването на задължението. Затова те подлежат на обезщетяване. Косвените вреди са свързани с неизпълнението на задължението само косвено, случайно. Ето защо тук няма основание да се възложи на длъжника да плати обезщетение за тях.

По общо правило необходима предпоставка за реализиране на отговорността по ДА е наличността на причинна връзка между допуснатото от длъжника нарушение на договора и настъпилата вреда за кредитора. Ако такава връзка липсва, няма основание за отговорност на длъжника, тъй като вредите са настъпили независимо от неговите действия.

² Така **Владимиров, И.** Търговско право, с. 312.

³ **Апостолов, И.** Облигационно право. Част първа. Общо учение за облигацията. Фототипно издание. София: БАН, 1990, с. 99 – 100.

По общо правило причинната връзка между неизпълнението на задължението и настъпилите вреди, за разлика от вината на длъжника, не се предполага от закона. Тя трябва да бъде доказана от кредитора. Той следва да представи необходимите доказателства за наличността на причинна връзка.

Под причина ще се разбира преди всичко съвкупността от условията, които са предизвикали настъпването на последица. Но терминът „причина“ може да бъде употребен и за всяко едно от условията, които в своята съвкупност предизвикват настъпването на резултата.

Гражданскоправната отговорност предполага наличността на адекватна причинна зависимост между неизпълнението на задължението и вредата. Адекватна е причинната зависимост не с оглед на конкретното протичане на събитията в дадения случай, а с оглед на обобщаващата преценка. Става дума за действие, при което, като се има предвид общият житейски опит и конкретните обстоятелства в момента на извършването му, би могло да се предвиди, че ще настъпи вреда.⁴

2. Въпросът за обезщетението на неимуществени вреди при неизпълнение на ДА

Считам, че отговорът на този въпрос следва да бъде положителен. Той не може да бъде поставен само в случаите на непозволено увреждане. Това твърдение не се дискредитира от обстоятелството, че нормата за деликтната отговорност е ситуирана в частта от ЗЗД, посветена на непозволеното увреждане (чл. 51 – 52). Наличието на сключен ДА между корабопризежателя и агента не изключва възможността за прилагане на посочените правни норми.

Първото задълбочено изследване на разглеждания въпрос в съвременната ни литература беше направено от покойният проф. Владимир Петров. Авторът с основание подчертава, че договорната отговорност не дерогира деликтната, така както договорът не дерогира правилото да не се вреди другиму. Двете отговорности са насочени към една и съща цел – да отстранят от правния мир възможността увреждането на нечии интереси да остане несанкционирано, а интересите – невъзмездни. Не може договорната връзка да бъде дотам либерална, че да не защитава увредената страна по нея срещу всички вреди, които тя може да претърпи. В това отношение договорната отговорност по нищо не се различава от отговорността при деликта. И обстоятелството, че вредите са настъпили в резултат на нарушението на съзнателно поето задължение, а не от престъпване на повелята да не се вреди другиму, следва да бъде ирелевантно, когато обсъждаме възможността да се поеме отговорността и обсега на тази отговорност.⁵

Действително чл. 52 ЗЗД има приложение за деликтната отговорност, но само от систематичното място на един институт не може да се прави извод за волята на законодателя да отрече обезщетяването на неимуществените вреди и при договорната отговорност. Наистина чл. 82 ЗЗД се прилага за имуществените вреди, но това не означава, че неимуществени вреди при договорната отговорност не могат да се търсят. Член 82 ЗЗД не е общо правило, което урежда кръга на подле-

⁴ Така Апостолов, И. Цит. съч., с. 107 – 111.

⁵ Петров, Вл. Обезщетението за неимуществени вреди при договорната отговорност. София, 1992, с. 72.

жашите на обезщетяване вреди. Той изразява норма, която визираща границите на гражданската отговорност при имуществените вреди. Няма легални, догматични или практически основания да се счита, че обезщетяването на неимуществени вреди е изключение. Напротив, усъвършенстването на защитата на личността и разширяването на кръга на личните блага – предмет на права, което е видно както от Конституцията – чл. 28 – 30, 32, 33 – 35, 37 – 39, така и от редица други нормативни актове, е доказателство за обратното – че обезщетяването на неимуществените вреди е принцип, а не изключение. Този извод се подкрепя и от международните договори, които по силата на чл. 5, ал. 4 от Конституцията са част от вътрешното право. Няма причина чл. 52 ЗЗД да не се прилага по аналогия и при договорната отговорност. Предвидените в чл. 46, ал. 2, изр. 1 ЗНА предпоставки за аналогия на закона са налице. Между неимуществените вреди при деликтната и договорната отговорност има подобие. И в двата случая те се изразяват в засягане на защитими права, което засягане няма парична оценка. Прилагането по аналогия на правилото на чл. 52 ЗЗД и при договорната отговорност съответства на целта на закона и на правилата на морала. Този извод се потвърждава и от единния характер на гражданската отговорност.

Не може да се сподели и виждането, че неизпълнението на облигационно задължение не може да причини неимуществени вреди. Законът не съдържа подобно ограничение. Както деликтът, така и неизпълнението могат да причинят неимуществени вреди. Практиката на Върховния съд се насочва в друга посока с приеждането на Тълкувателно решение № 54 от 1986 г. на ОСГК на ВС, съгласно което производителят на стока с недостатъци отговаря на деликтно основание както за имуществените, така и за неимуществените вреди, причинени на потребител. Това разрешение на съдебната практика се възприема от доктрината като важна стъпка по пътя за защита на правата на потребителите. Критиките към него се концентрират върху прескачането на отговорността на продавача и се поставя въпросът за отговорността на продавача, когато той е и производител на некачествената стока. В същото време с новия Кодекс на труда (обн., ДВ, бр. 26 в сила от 01.04.1986 г. и бр. 27/04.04.1986 г., в сила от 01.01.1987 г., изм., и доп.) законодателят преурежда в чл. 200 отговорността на работодателя за вреди при смърт или увреждане здравето на работника или служителя като договорна, без да изключва обезщетяването на неимуществените вреди, и изрично включва в чл. 226, ал. 3 като подлежащи на обезщетяване и неимуществените вреди от неиздаването или несвоевременното издаване на необходимите документи, удостоверяващи факти, свързани с трудовото правоотношение, както и от вписването на неверни данни в издадените документи. Същото разрешение е възприето от законодателя и за отговорността на държавното учреждение за вреди при смърт или увреждане здравето на служителя в чл. 78, ал. 3 от Закона за държавния служител (ДВ, бр. 67/27.07.1999 г. в сила от 28.08.1999 г.). Възможност за обезщетяване на неимуществените вреди от неизпълнението (или неточното изпълнение) на договорни задължения законодателят урежда също за туроператора или туристическия агент в чл. 35, ал. 5 от Закона за туризма (ДВ, бр. 56/07.06.2002 г.) и за дистрибутора и търговеца в чл. 131 от Закона за защита на потребителите (ДВ, бр. 99/09.12.2005 г., в сила от 10.06.2006 г., изм., и доп.), а в чл. 631а от Търговския закон (ДВ, бр. 58/27.06.2003 г.) приема, че юридическо лице

също може да претърпи неимуществени вреди. Както се вижда от развитието на съдебната практика и законодателството, тезите, че конкуренцията между договорна и деликтна отговорност е недопустима и че договорната отговорност не включва обезщетяване на неимуществените вреди, стават трудно удържими. При липсата на обща уредба на вредата от неизпълнението (или неточното изпълнение) на договорни задължения и наличието на общи правила за пределите на отговорността за обезщетение на имуществени вреди в чл. 82 ЗЗД и за начина на определяне на обезщетението за неимуществени вреди в чл. 52 ЗЗД следва да се приеме, че и нарушаването на общата забрана да се вреди другиму, и нарушаването на договорно задължение може да причинят неимуществени вреди, които подлежат на обезщетяване. Когато неимуществените вреди са причинени от деликт, на обезщетяване подлежат всички вреди, които са пряка и непосредствена последица от увреждането съгласно чл. 51 ЗЗД (деликтната отговорност е по-строга от договорната). Когато неимуществените вреди са причинени от неизпълнението (или неточното изпълнение) на договорни задължения, на обезщетяване подлежат вредите, доколкото те са пряка и непосредствена последица от неизпълнението и са могли да бъдат предвидени при пораждаване на задължението, а при установена по делото недобросъвестност на длъжника (знание на фактите, обуславящи по-тежката му отговорност) – обезщетението е за всички преки и непосредствени неимуществени вреди. При този отговор на по-общия въпрос за дължимостта на обезщетение за неимуществените вреди от неизпълнението на договорно задължение не се налага да бъде изясняван въпросът за конкуренцията между договорната и деликтната отговорност.⁶

3. Непреодолимата сила

Ако договорът за агентирание се окаже неизпълнен, но не са налице предвидените в закона предпоставки на отговорността, длъжникът може да се позове на това обстоятелство (например стачка на пристанищните работници – докерите или стивидорските бригади) и в крайна сметка трябва да бъде освободен от отговорност. Неблагоприятните последици от неизпълнението на договора, включително вредите, ще се инкасират в този случай от кредитора.

По общо правило освобождаване на длъжника от отговорност може да се осъществи на едно измежду две основания: поради липсата на вина в действията му или поради обстоятелството, че неизпълнението на договора не се смята за неправомерно. В двата случая се създава невъзможност за изпълнението на договорно задължение.

В доктрината е трайно установено, че признаците на непреодолимата сила са четири: а) Събитието е възникнало след сключването на договора; б) Събитието има извънреден характер – например стачка на пристанищните работници – докери и/или стифадори; в) Събитието е непредвидено въпреки положената грижа на добър търговец; г) Събитието е непредотвратимо за длъжника; възможно е то да се намира под контрола на друго, например на правителството, но това е без значение, щом съществува непредотвратимост за длъжника. Изисква се посочените признаци да бъдат кумулативно дадени.⁷

⁶ Тълкувателно решение № 4/2012 г., прието по тълкувателно дело № 4/2012, ОСГТК.

⁷ Така Апостолов, И. Цит. съч., с.235; Владимирев, И. Търговско право, с. 315.

В Търговския закон са определени правните последици на непреодолимата сила. Неизпълнение, причинено от непреодолима сила, не поражда отговорност на длъжника по ДА. Основание за освобождаване от отговорност ще представлява само събитие с посочените по-горе белези, което е настъпило преди длъжникът да изпадне в забава за изпълнение на договорно задължение. В този случай за него ще бъде недопустимо да се позовава на непреодолима сила (арг. чл. 306, ал. 1).

Поради установеното в гражданското право предположение за вина длъжникът по ДА трябва да докаже в условията на главно и пълно доказване както настъпването на непреодолимата сила, така и наличността на причинна връзка между непреодолимата сила и неизпълнението на договора.

Няма съмнение, че длъжникът, който не може да изпълни задължението поради непреодолима сила, е длъжен да уведоми писмено другата страна. Уведомяването следва да се направи в подходящ срок. В него трябва да се съдържат данни в какво се състои непреодолимата сила и какви са възможните последици от нея за изпълнението на договора. Несъобразяването на длъжника с такова задължение за уведомяване, освен че може впоследствие да затрудни тежашото върху него доказване на непреодолимата сила, води до понасяне на отговорност за вредите, които са настъпили за кредитора от това.⁸

Изпълнението на задълженията и на свързаните с тях насрещни задължения по ДА се спира, докато трае непреодолимата сила. Кредиторът не е длъжен да чака в такъв случай неограничено време (а и на практика няма как това да се случи) да премине действието на непреодолимата сила. За него възниква право да прекрати договора. Достатъчно условие за това е непреодолимата сила – стачката на докерите или на стивидорите да трае толкова дълго, че кредиторът да няма вече интерес от изпълнението. Тъй като непреодолимата сила създава невъзможност за изпълнение, за която страните нямат вина, право да прекрати договора има и длъжника (чл. 306, ал. 5 ТЗ).

Последният, но не и по значение, елемент от фактическия състав на непреодолимата сила е причинната връзка между непредвиденото, непредотвратимо обстоятелство от извънреден характер и неизпълнението на договора. Това означава, че не само трябва да е възникнало обстоятелство, формално осъществяващо признаците в чл. 306, ал. 2 ТЗ, и това обстоятелство да не може да се вмени във вина на длъжника, но е необходимо то да е направило невъзможно изпълнението на договорното задължение. От своя страна, тази невъзможност за изпълнение не следва да е субективна. Тоест, не следва изпълнението да е обективно възможно, но неосъществяването на дължимата престация да се дължи на субективни причини, касаещи личността на конкретния длъжник, например неговата неспособност, некомпетентност, липса на умения и далновидност. Тя трябва да се дължи на обективна непреодолимост на обстоятелството и неговите последици – непреодолимост, настъпила независимо от добросъвестно положената грижа на добър търговец за изпълнение на задължението, непреодолимост не само за конкретния длъжник, но и за всеки друг, който би бил на негово място в дадената ситуация.

Доказателствената тежест е върху длъжника. Законът не урежда изрични правила относно доказването на непреодолимата сила. Следователно са допус-

⁸ Владимирова, И. Търговско право, с. 316.

тими всички доказателствени средства. Без това да е правило, в практиката се използват преимуществено писмени доказателства – документи, издадени от държавни или общински органи, сертификати и други. Така например Българската търговско-промишлена палата издава сертификат за форсмажор в съответствие с международната практика и в качеството си на независима организация, член на Международната верига на търговските палати, на Международната търговска камара и други международни организации и институции. Сертификатът представлява документ за освобождаване от отговорност за неизпълнение или забавено изпълнение на търговска сделка, причинено от непреодолима сила. За целта страната, изпаднала в обективна невъзможност да изпълни договорните си задължения, трябва да подаде писмена молба. Ако тя бъде уважена, се издава сертификат, който съдържа само изложените фактически обстоятелства, без да се навлиза в юридически анализ и по-специално включва информация относно: страните по договора; номер, дата и място на сключването му; срок за изпълнение; определя обстоятелствата, попречили или забавили неговото изпълнение; мястото и времето на тяхното възникване, периода на действието им и други сведения, даващи възможност да се установи причинната връзка между тях и пълното или частично неизпълнение на договора. Известно е, че сертификатите за форсмажор, издавани от БТПП, са международно признати и се приемат като доказателство, включително и от международните арбитражни институции.

Възможността за освобождаване от отговорност поради непреодолима сила зависи и от вида на дължимата престация. Дори и да са налице всички елементи от състава на непреодолимата сила, това няма да доведе до ескулпиране на длъжника, ако задължението му е за родово определена престация или е парично.

Спиране на изпълнението на задължението по ДА

Под „спиране“ на изпълнението се разбира отлагане на изпълнението за времето след преустановяването на непреодолимата сила, като сроковете съответно се удължават.⁹ Това означава, че ДА продължава да съществува, обвързаността между кредитора и длъжника се запазва, като непреодолимата сила има само отлагателен ефект върху изпълнението на задължението. По същество това е един мораториум върху изпълнението, докато трае действието на непреодолимата сила, който в този период прави задължението неизискуемо. В тези случаи от страна на кредитора не могат да се претендират вреди за закъснението при изпълнението.

Съгласно чл. 306, ал. 4 ТЗ отлагателният ефект върху изпълнението на задължението е относим както към задължението на длъжника, така и към насрещната престация на кредитора.

В специализираната литература се подлага на дискусия въпросът за времето, в рамките на което се спира изпълнението.

Една от тезите е, че става въпрос за „разумен срок“, който обхваща: времето, през което непреодолимата сила трае и обуславя невъзможност за престиране от

⁹ Така **Торманов**, З. Договорът. Практическо ръководство за търговски и граждански договори. София 2003, с. 157.

длъжника, и времето, необходимо за преценка от страните доколко последващото изпълнение на договора е практически осъществимо.¹⁰

Изхождайки от особеностите на конкретния казус и своите интереси, страните могат да постигнат съгласие относно конкретния срок, в който временно се преустановява действието на договора.

Възможно е между страните по ДА да възникне спор относно срока, за който се спира изпълнението. Така например между тях може да възникне полемика относно момента на преустановяване действието на непреодолимата сила. В тази обстановка съдът или арбитражът може да се произнесе по спорния въпрос по повод на предявен от кредитора иск за обезщетение заради неизпълнение на престацията и след изтичане на срока на действие на непреодолимата сила.

От друга страна, решаващият орган може да определи нов срок за изпълнение и извън рамките на иска – като се произнесе въз основа на искане по чл. 300 ТЗ за допълване на сключения договор. Според автора на това становище такова следва да бъде разрешението, когато в договора е включена клауза, обосноваваща намесата на съда по чл. 300 ТЗ, но същото би трябвало да бъде и тогава, когато подобна клауза липсва.¹¹ Всъщност есенцията на тази постановка е приоритизирането на изпълнението за сметка на прекратяването на договора – линия, която се поддържа и от ВКС.¹²

В правната теория прекратяването на договора се определя като погасяване на възникналите права и задължения, преди те да бъдат цялостно реализирани, както и окончателното преустановяване на възможността за възникване на нови права и задължения, влизащи в обхвата на предмета на договора.¹³

Според чл. 20а, ал. 2 ЗЗД договорите могат да бъдат изменяни, прекратявани, разваляни или отменяни само по взаимно съгласие на страните или на основания, предвидени в закона. Разпоредбата се прилага субсидиарно и за търговските сделки. Ето защо всяко отклонение от договорните клаузи, всяко изменение на договорните задължения, както и всяко прекратяване на договорната обвързаност не може да стане без участието и съгласието и на двете страни по договора. Това е общото правило. От него има изключения. При разпоредбата на чл. 306, ал. 5 ТЗ сме изправени именно пред такова изключение – възможността за едностранно прекратяване на договора. Съгласно посочената разпоредба, ако непреодолимата сила трае толкова, че кредиторът вече няма интерес от изпълнението, той има право да прекрати договора. Това право има и длъжникът. С други думи, когато непреодолимата сила няма кратковременен характер, а по-траен характер и прави изпълнението невъзможно за продължителен период от време или дори окончателно, страните губят интерес от изпълнението и изобщо от договорната обвързаност помежду им. Следователно трябва да им се даде възможност да се

¹⁰ **Бъчварова**, М. Непреодолимата сила в търговското право. – *Търговско право*, 2015, №2, с. 12.

¹¹ **Розанис**, С. Търговски сделки. Обща част. София, 1998, с. 91 – 92.

¹² Решение №199 от 09.01.2014 г. по т.д. № 500/2012 г. По-подробно вж. **Владова**, В. Институтът на непреодолимата сила в търговското право – дисертация. Варна, 2018, с. 160 – 162.

¹³ **Торманов**, З. Прекратяване на договора, София, 2013, с. 20.

освободят от правната връзка. В правната теория тази възможност се определя като субективно потестативно право на всяка от страните по договора. Това обаче не е безусловно. Правото на страните да прекратят договора зависи от проявлението на определени факти, а именно: наличие на обстоятелство, представляващо непреодолима сила по смисъла на чл. 306, ал. 2 ТЗ, което прави невъзможно изпълнението на договорното задължение; трайно действие на това обстоятелство и/или неговите последици; загуба на интерес от изпълнението на задълженията по договора.

Въз основа на гореизложеното могат да се направят следните изводи:

Първо: ДА може да бъде прекратен на основание чл. 306, ал. 5 ТЗ само ако изброените по-горе факти са кумулативно дадени.

Второ: самото прекратяване не настъпва автоматично по силата на закона винаги, когато тези факти са налице, а упражняването му зависи от волята и действието на страните – оставя се на тяхната преценка, с оглед на конкретните обстоятелства. При спор ще трябва страната, която е поискала прекратяването, да докаже пред съда, че е загубила интерес от изпълнението на задължението поради продължително действие на непреодолимата сила.

Трето: законът не предвижда упражняването на правото да стане по съдебен ред. Следователно остава възможността то да се осъществи чрез едностранно волеизявление, адресирано до другата страна.¹⁴

4. Стопанската непоносимост

Допустимо е съдът по искане на една от страните да измени или да прекрати ДА изцяло или отчасти при стопанска непоносимост. Достатъчно е да са настъпили такива обстоятелства, които страните не са могли и не са били длъжни да предвидят и запазването на договора да противоречи на справедливостта и добросъвестността (чл. 307 ТЗ).

В литературата с основание се посочва, че разпоредбата на чл. 307 ТЗ е относително определена. За прилагането ѝ съдът трябва да направи конкретна преценка на обстоятелствата, които съставляват стопанската непоносимост по договора. Няма пречка по този въпрос да се изслуша заключение на вещо лице (чл. 195, ал. 1 ГПК).

Първото изискване на закона за допускане на изменение или прекратяване на ДА изцяло или отчасти е страните да не са могли и да не са били длъжни да предвидят обстоятелствата, които съставляват стопанската непоносимост. Друго изискване е запазването на договора в неизменен вид да противоречи на справедливостта и на добросъвестността.

В науката за гражданското право преобладава схващането, че справедливостта означава еднаквото да се третира еднакво. При решаването на даден случай следва да се вземат под внимание всички негови особености и при очертаното от тях особено положение на случая той да не се третира различно в правно отношение от други подобни случаи. Решаващи указания трябва да се търсят в целта на закона.¹⁵

¹⁴ Така **Владова, В.** Цит. съч., с. 164.

¹⁵ **Апостолов, И.** Цит. съч., с. 33.

Прилагането на чл. 307 ТЗ по отношение на ДА ще се подчини на правилото, установено в чл. 20а, ал. 2 ЗЗД. На първо място този закон поставя изменението на договора по взаимно съгласие на страните. На второ място стоят основанията, предвидени в закона. Едно от тях е стопанската непоносимост.

Ако страните не постигнат съгласие за приспособяване на ДА към нововъзникналите обстоятелства, каквито са обстоятелствата, обуславящи стопанската непоносимост, те могат да възложат решаването на спора им вместо от държавния съд, на арбитраж, избран от тях. Възможност за решаване на такива спорове от арбитраж е предвидена в чл. 1, ал. 2 ЗМТА. Страните са свободни да изберат за арбитри лица, които имат подготовка в областта на търговското корабоплаване. Общозвестно е, че арбитражното производство е по-бързо и по-евтино от производството пред държавните съдилища преди всичко поради едноинстанционния му характер.¹⁶

5. Обезпечаване изпълнението на задължения, произтичащи от договора за агентирание. Приложимост на гражданското законодателство

Кодексът на търговското корабоплаване урежда едно реално обезпечение, а именно: морската ипотека.

Една от особеностите на морската ипотека е свързана с обстоятелството, че българското гражданско право предвижда обект на ипотеката да е само недвижим имот, а залог да се учредява върху движими вещи. Когато се касае за морски търговски кораб, въпреки че е движима вещь, се говори за морска ипотека, а не за залог на кораб. Тази особеност доближава вещноправния режим на корабите до правния режим на недвижимите вещи.¹⁷

С глед на обекта на правото би могло да се определи, че морската ипотека не е производно от залога и ипотеката по гражданското ни право. Тя следва да бъде обособена като относително самостоятелен морскоправен институт. Действително съществуват сходства с института на залога и ипотеката в гражданското законодателство, но морската ипотека възниква при особени условия на мореплаването, за да послужи като ефективно осигурително средство в кредитните морски отношения.

Морската ипотека е особено вещно право, тъй като неговият титуляр не владее ипотекирания кораб. То съпътства правото на собственост върху ипотекирания кораб, т.е. тежи върху него.

Подобно на гражданскоправната ипотека, морската ипотека е неделимо право, тъй като всяка част от вземането е обезпечена с целия кораб – плащането на част от дълга не освобождава кораба от ипотеката; разделянето на дълга между няколко длъжници не води до раздробяване на ипотечното право. Съгласно чл. 49 КТК морската ипотека може да се учреди само върху цял кораб.

¹⁶ **Владимиров, И.** Цит. съч., с. 317; по този въпрос вж. още **Стайков, И.** Институтът на *clausula rebus sic standibus* в действащото българско търговско право В: *Съвременно право*, 1998, №1; **Бъчварова, М.** Непреодолимата сила в търговското право В: *Търговско право*, 2015, №2; **Голева, П.** Непреодолимата сила и нейното прилагане в съдебната и арбитражната практика В: *Пазар и право*, 2004, №4.

¹⁷ **Джумалиева, А.** Морска ипотека и привилегии върху кораба. София: Сиела, 2016, с. 65.

Съгласно общите правила кредиторът може да удовлетвори вземането си по реда на принудителното изпълнение от стойността на ипотекирания кораб, получена при публичната продажба. Недействителни са споразуменията за удовлетворяване на ипотекарния кредитор чрез предоставяне в негова полза собствеността на кораба.

Морската ипотека може да бъде само договорна. Тя е уредена в КТК като средство за гарантиране вземанията на корабните кредитори. За да бъде допусната, трябва във всеки случай специално споразумение между кредитора и длъжника. За да отстрани всякакво съмнение в тази посока, чл. 46, ал. 3 КТК разпорежда, че не допуска законна ипотека, т.е. ипотека, която да се създаде или породи своите правни последици без участието на страните, а по силата на специален законов текст, щом са налице определени обстоятелства. С тази забрана се изключва приложението на чл. 168 ЗЗД и в двете му хипотези.

Кодексът на търговското корабоплаване не урежда хипотезата на учредяване на морска ипотека, когато даден кораб се явява обект на съсобственост, тъй като тя би тежала върху целия кораб, а не само върху частта на съсобственика, тъй като законът предвижда учредяването на ипотека само върху цял кораб. Това е важно да се уточни още веднъж, тъй като материалните условия за действителността на договора за морска ипотека са общо нормативно определени в чл. 167, ал. 3 ЗЗД и се свеждат до: дееспособност за физическите лица, респективно правосубектност – за юридическите, ипотекарният длъжник или третото задължено лице, обезпечавашо чужд дълг, трябва да са собственици на вещта. Първата предпоставка е свързана с разпоредителната власт, а втората е основана на производния характер на ипотечното право. По силата на последното никой не може да се разпорежда с права, които няма.¹⁸

Важно е да се отбележи, че морска ипотека може да бъде учредена и върху кораб в строеж (чл. 46, ал. 1, второто предложение КТК). Като по общите правила това учредяване е валидно след вписването в съответния корабен регистър (чл. 47, ал. 2 КТК).

Друга важна особеност в уредбата на разглежданото обезпечение се състои в това, че по правило не се допуска принудително изпълнение върху кораби, собственост на българската държава (чл. 50, ал. 2 КТК). Трябва да отбележим обаче, че разрешението до голяма степен е изгубило практическото си значение, тъй като такива кораби вече няма – с малки изключения – например научноизследователския кораб „Академик“, който е в патримониума на Българската академия на науките.

За отношенията по ДА важно значение има и разпоредбата на чл. 50в, ал. 3 КТК, според която, ако вземането е за определена парична сума или ако за него е уговорена парична неустойка, кредиторът може въз основа на договора за ипотека за поиска издаване на заповед за незабавно изпълнение по реда на 418 ГПК.

За неуредените положения следва да се прилага общото търговско и гражданско законодателство (чл. 1, ал. 2 КТК).

Търговският закон урежда по-подробно търговските обезпечения, отколкото другите аспекти на търговските сделки. За неуредените с него положения на основание чл. 288 се прилагат разпоредбите на гражданското законодателство.

¹⁸ Джумалиева, А. Цит. съч., с. 163 – 164.

Значение има и гражданскоправното учение относно способите за обезпечаване на изпълнението на договора.

Обезпечаването на изпълнението на договора за агентиране е един от централните проблеми, които следва да бъдат предмет на научно изследване.

Правото на кредитора да търси от длъжника обезщетение за причинените вреди не винаги може да бъде успешно упражнено на практика поради недостатъчността на събраните доказателства, сложността на процедурата на принудителното изпълнение или в резултат на неплатежоспособността на длъжника.

Последното посочено обстоятелство има особено значение за търговските договори, към които принадлежи ДА. Правата на кредитора, надлежно изпълнил своите задължения, могат да се окажат нарушени поради неспазване на договора от длъжника. Кредиторът може да бъде принуден да понесе вредите, тъй като да получи обезщетение за тях ще бъде практически невъзможно поради неплатежоспособността на длъжника.

За да се неутрализират по възможност подобни положения, които нарушават нормалното развитие на агентийното правоотношение и интересите на страните по него, могат да бъдат предвидени допустимите от закона правни способи за обезпечаване на изпълнението на договора, а именно: неустойката, залогът, правото на задържане и задатъкът.

Неустойката може да бъде определена в абсолютна сума или в проценти към размера на неизпълненото задължение.

На следващо място няма пречка неустойката да бъде начислена или еднократно, или за всеки ден на нарушение на договора.

В областта на търговското корабоплаване, и в частност при агентирането, неустойката може да бъде само договорна. Съобразно с общите гражданскоправни правила в случай на нарушаване на договора от длъжника неустойката се събира независимо от обстоятелството дали кредиторът е понесъл или не вреди от неизпълнението или от неточното изпълнение на задължението, обезпечено с неустойката. В тази връзка страните по ДА могат да предвидят видовете неустойка, познати на гражданското право, а именно: изключителната, наказателната и алтернативната. Не соча зачетната неустойка, тъй като тя е общото правило в българското гражданско право (чл. 92, ал. 1 ЗЗД), т.е. ще се приложи, ако ДА не предвижда друг вид неустойка.

Ако е предвидена клауза за изключителна неустойка, ще бъде недопустимо за кредитора да претендира обезщетение на вредите, непокрита от неустойката. Той ще има право изключително на неустойката.

В случаите на наказателна неустойка възникналите за кредитора вреди ще се обезщетят над нейния размер. Известно е, че тази неустойка има най-строг характер. Затова към нея се прибавя рядко, а специално в областта на корабното агентиране на автора на това изследване не е известен такъв практически пример.

Ако е предвидена клауза за алтернативна неустойка, за кредитора ще възникне право на избор да предяви пред длъжника претенция за плащане на неустойка или на обезщетение заради вреди.

Към неустойчната клауза в ДА следва да се приложи разпоредбата на чл. 309 ТЗ. В доктрината основателно се навежда, че посочената разпоредба има изклю-

чителен характер. Тя не може да бъде прилагана разширително. Нито в нея, нито на друго място в общия Търговски закон не се съдържа забрана за намаляване на неустойката по втората алтернатива, а именно: ако задължението е изпълнено неправилно или отчасти. Поради неуреденост в този закон на основание чл. 288 се прилагат разпоредбите на гражданското законодателство. Меродавен ще бъде чл. 92, ал. 2 *in fine* ЗЗД.¹⁹

Следователно е допустимо намаляване на неустойка, дължима по ДА, сключен между търговци, когато задължението е изпълнено неправилно или отчасти.

Същността на агентийното правоотношение не изключва обезпечаването на законосъобразното му развитие чрез използването на още един обезпечителен способ – поръчителството. Всъщност този способ по търговските сделки се означава като гаранция. По правило като гаранции действат банките и застрахователните дружества. Това обстоятелство е лесно обяснимо. Тяхната платежоспособност е надеждна във висока степен и създава увереност у лицето, в полза на което се предоставя гаранцията.

За предоставянето на гаранцията банката получава от корабоприетеля или от агента възнаграждение, размерът на което зависи от гаранционната сума и от условията на гаранцията. Всъщност поемането на гаранция е банкова сделка по смисъла на чл. 1, ал. 1 ТЗ. Една обща разпоредба е посветена на банковата гаранция, която съдържа определението и изискването за форма (чл. 442). За неуредените положения в Търговския закон за гаранцията при ДА следва да се прилага чл. 288 от с.з. гражданското законодателство.

Няма правна пречка изпълнението на ДА да бъде обезпечено със залог на движима вещ или ценна книга. Трябва да се отбележи, че за кредитора по договора не може да възникне законно заложно право, тъй като той не попада под никоя от четирите предвидени в Търговския закон хипотези на законен залог, а именно: комисионера, превозвача, спедитора и влогоприемателя по договор за влог в публичен склад. Ако обект на залога е движима вещ, кредиторът може да сам да продаде заложената вещ, която подлежи на бърза развала и има борсова цена. Негово задължение е да вложи получената от продажбата сума в банка за свое удовлетворение, както и да уведоми веднага залогодателя за продажбата (арг. чл. 313 ТЗ). Не е необходимо той да иска от съответния районен съд разрешение за продажбата. Разбира се, продажбата трябва да бъде извършена целесъобразно и да не причинява вреда на длъжника. Следователно кредиторът трябва да действа с грижата на добър търговец и да предприеме всички необходими мерки за постигане на най-изгодната за длъжника продажба на заложената вещ.

Съобразно общите правила, ако сумата от продажбата на вещта се окаже недостатъчна за покриване на вземането на кредитора, той има право да се удовлетвори за недостигащата част от останалото имущество на длъжника. Но по отношение на това имущество заложният кредитор няма да се ползва с привилегия пред другите кредитори на длъжника.

Известно е, че търговското право не предвижда писмена форма за действителността на договора за търговски залог. Достатъчни са устното съгласие и предаването на залогоприемателя на движима вещ или ценна книга на приносител. При

¹⁹ Владимирова, И. Цит. съч., с. 322.

залог на ценна книга на заповед се изискват джиро за обезпечение и предаването ѝ на кредитора. Без значение е сумата на обезпеченото вземане (чл. 310, ал. 1 ТЗ).

На практика, ако страните по агентийното правоотношение постигнат споразумение за прибегване към залог за обезпечаване на договора – целесъобразно и с най-висока на степен на правна сигурност би било обезпечаването със залог на ценна книга на заповед. Освен това за кредитора е най-изгодно сключването на договора за търговски залог в писмена форма с достоверна дата. Този начин на сключване преди всичко открива за страните възможност да се споразумеят, че ако длъжникът изпадне в забава, удовлетворяването от залога да стане без съдебна намеса. В такъв случай е допустимо кредиторът по договора сам да продаде (да се разпорежи) ценната книга по нейната пазарна цена. Соча само пазарната цена на ценната книга, тъй като според мен няма разлика между пазарна и борсова цена.

6. Разглеждане на споровете

От процесуална гледна точка и при условие, че е приложим българският закон, меродавна за разглеждане на споровете по ДА ще бъде глава 32 от ГПК „Производство по търговски спорове“ (чл. 365 и сл.).

Предявяването на иск от агента например ще има за предмет право, породено от търговска сделка, каквато е ДА. Когато се претендира парично вземане (например за неплатено агентийно възнаграждение) към ИМ, агентът трябва да представи (на практика да приложи) справка по реда на чл. 366 ГПК. Тя трябва да съдържа необходимите изчисления за определяне размера на претенцията. Няма съмнение, че като основа в тази посока ще послужи изготвената от агента дисбурсментска сметка.

След като получи препис от ИМ и приложенията към нея, ответникът (в случая корабоприитежателят, чрез своя процесуален представител) трябва да упражни процесуалното си право на отговор в двуседмичния срок по чл. 367, ал. 1 ГПК. На практика именно с този отговор, т.е. още при първата размяна на книгата ответникът прави оспорване на приложената към ИМ дисбурсментска сметка в съчетание с доказателствено искане за допускане на експертиза (чл. 195 и сл. ГПК). В тази насока той може да твърди, че агентийни услуги не са предоставяни (извършвани) или са предоставени частично (например, че агентът е съдействал само за осигуряване на кейово място и за пилотаж на кораба).

По правната си същност дисбурсментската сметка е частен документ. Което означава, че ако ответникът, като заинтересована страна, оспори нейната истинност, решаващият състав ще открие с определение производство по реда на чл. 193 ГПК. На практика до такъв резултат се достига в почти всички случаи, тъй като ищецът заявява (съвсем логично), че ще се ползва от този документ.

В тази обстановка доказателствената тежест ще падне върху агента, защото дисбурсментската сметка носи само неговия подпис (чл. 193, ал. 3 ГПК).

Оспорването на дисбурсментската сметка може да бъде в две посоки. Първата от тях е по отношение на нейната автентичност – корабоприитежателят твърди, че дисбурсментската сметка не е подписана от агента. На второ място, корабоприитежателят може да твърди, че сметката е невярна.

Разбира се, оспорването трябва да бъде извършено най-късно с отговора на съдопроизводственото действие, с което документът е представен – с отговора на

ИМ или с допълнителния отговор, ако дисбурсментската сметка е представена с допълнителната ИМ.

На практика проверката на дисбурсментската сметка може да бъде извършена чрез вешо/вещи лица. Друга възможност е да тя бъде проверена чрез сравняване с други свидетелстващи документи – например фактури, издавани във връзка с бъдещото изготвяне на сметката. Но процесуалният закон изисква тези документи да бъдат безспорни. Което, от друга страна, означава, че корабоприжателят трябва да не ги е оспорил. В такъв случай обаче той пресича възможността си за успешно оспорване и на дисбурсментската сметка.

Доказателствената сила на дисбурсментската сметка ще се определи съобразно закона, който е бил в сила по времето и мястото, където е съставена (чл. 178, ал. 1 ГПК).

На практика не се срещат случаи, в които представената дисбурсментска сметка да има зачерквания, изтривания, добавки между редовете и други външни недостатъци. Ако все пак възникне такъв случай, решаващият състав ще преценява нейната доказателствена сила с оглед на всички обстоятелства по делото (чл. 178, ал. 2 ГПК).

В тази връзка следва да се отбележи, че законът предвижда възможност да се предяви и отделен установителен иск за установяване истинността на дисбурсментската сметка – установителен иск за факт (чл. 124, ал. 4 ГПК).²⁰

Възможно е физическото лице, което е подписало дисбурсментската сметка от името на агентийното дружество, да е с физически недъг – да е незрящо (сляпо) лице (животът е многообразен). В този случай дисбурсментската сметка трябва да е приподписана от двама зрящи свидетели. Тяхната роля е да информират (запознаят) незрящия за съдържанието на сметката, защото той не може да го прочете.

7. Погасителна давност

Характерно за давностните срокове относно вземанията, произтичащи от отношенията в търговското корабоплаване (мореплаване), е тяхната краткотрайност. Техният размер е установен под влиянието на утвърдената практика в международното морско право и тенденцията договорните отношения в мореплаването да бъдат ликвидирани в кратки срокове.²¹

Посоченото коментарно становище намира своята опора в чл. 3 (6) от Международната конвенция за унифициране на някои правила относно коносаментите от 1924 г. Съобразно тази разпоредба при спазване на чл. 6 bis превозвач и кораб във всеки случай се освобождават от всякаква отговорност за каквото и да било по отношение на товара, освен ако иск е предявен до една година от неговото предаване или от датата, когато е трябвало да бъде предаден. Този период обаче може да бъде продължен, ако страните постигнат съгласие за това, след като възникне основанието на иска.²²

²⁰ Така **Корнезов**, Л. Гражданско съдопроизводство. Том първи. Исков процес. София, 2009, с. 558.

²¹ Коментар на Кодекса на търговското мореплаване. София, 1982, с. 639.

²² **Владимиров**, И. Договорът за международен морски превоз на товари. Варна, 1995, с. 89; **Грозданов**, А. Международна конвенция за унифициране на някои правила относно коносаментите от 1924 г. Теоретико-приложни аспекти. Варна, 2019, с. 69; вж. и **Велинов**, Л. Погасителна давност по българското частно право. София, 2007, с. 61 – 62.

В чл. 357 КТК са изброени давностните срокове, след изтичането на които носителите на субективни права за вземания във връзка с търговското мореплаване губят правото по принудителен ред да заставят длъжниците си да изпълнят задълженията си.

Разпоредбите на чл. 357 КТК са специални давностни норми по отношение на другите давностни норми на гражданското ни законодателство (чл. 110 – 120 ЗЗД), които се генерални норми. При конкуриране между специалните и генералните давностни норми приоритет имат специалните.²³

Правото на предявяване на иски за вземания по ДА се погасяват с 2-годишна давност (чл. 357, т. 1, б. „д“ КТК).

От израза в чл. 357 „правото на иск се погасява“ следва изводът, че ако след изтичането на изброените в него давностни срокове някое от вземанията бъде изплатено, това не се третира като незаконно плащане (чл. 118 ЗЗД) и длъжникът няма право да иска обратно платеното, макар в момента на плащането да не е знаел, че давностният срок е бил изтекъл.

От изключително значение в отношенията са началният и крайният момент на давностните срокове. В чл. 357 КТК са посочени началните моменти на давностните срокове, а крайните моменти ще следва да се определят съгласно правилата на чл. 72 ЗЗД.

С погасяване на правото на иск на изброените в чл. 357 вземания се погасяват и произтичащите от тях допълнителни вземания, макар давността за тях да не е изтекла (чл. 119 ЗЗД).²⁴ В този смисъл следва да се съобрази и разпоредбата на чл. 63 КМЧП, според която за погасителната давност се прилага правото, което урежда съответното отношение.

Давностният срок за вземанията по ДА започва да тече от деня, в който вземането е станало изискуемо. По отношение на вземането за агентийно възнаграждение следва да се подчертае, че в практиката то възниква след изтичане на определен срок след представяне на окончателната дисбурсментска сметка. Както отбелязах по-горе в изложението, често се случва сметката да бъде представена дни след отплаването на кораба по независещи от агента причини – фактуриране на услуги от доставчици и др. Пример в тази посока може да бъде приведен от твърде оскъдната българска съдебна (правосъдна) практика. Имам предвид спора между „Сий Партнер Шипинг“ ЕООД със седалище гр. Варна (агент) срещу „Скаген Шипинг Лимитед“, дружество, регистрирано в Малта. Агентийното дружество предявява иск за сумата 66 367 щатски долара по окончателна дисбурсментска сметка № от 31.08.2014 г., сумата 3 581 щатски долара по окончателна дисбурсментска сметка №..... от 09.09.2014 г. и сумата 24 991 евро по окончателна дисбурсментска сметка №..... от 18.09.2014 г., всички претендирани като възнаграждение по ДА и извършени разходи по отношение на моторен кораб (м/к) „Скаген“ по ДА от 2012 г.

Между страните по делото на 01.01.2012 г. е сключен договор за агентирание, по силата на който дружеството ищец в качеството му на агент е поело задължение да извършва от името и за сметка на ответното дружество – корабоприлежа-

²³ Коментар на КТМ, с. 639 – 640.

²⁴ Коментар на КТМ, с. 640 – 641.

тел, обичайни услуги, свързани с корабоплаването в района на пристанищата гр. Варна и гр. Бургас за моторен кораб „Скаген“ срещу договорено възнаграждение. Ответното дружество е поело задължение да заплаща представените дисбурсменти, включващи всички направени разходи и възнаграждение в срок до пет дни след отплаване на кораба или до пет дни след предаване на дисбурсментите.

Ответникът „Скаген Шипинг Лимитед“ е оспорил иска, като твърди, че към периода, за който се претендират направените разходи, и агентско възнаграждение по отношение на моторен кораб „Скаген“ не е действал ДА, предвид постановено от холандски съд решение за предаване на моторен кораб „Скаген“ на „Дойче Банк Нидерланд Н.В.“. Оспорва размера на претенциите, като твърди, че направените разходи са изключително по вина на ищеца, предвид неизпълнение на задължението му за предаване на кораба, както и че същите са завишени и не отговарят на действащите към момента пазарни цени.

Посочената банка, конституирана като трето лице, помагач на страната на ответника, също оспорва предявения срещу „Скаген Шипинг Лимитед“ иск по идентични съображения с ответника и моли съда да го отхвърли.

Съдът е уважил иска. Решителен аргумент в тази връзка черпи от обстоятелството, че по делото не е оспорено пребиваването на кораба в района на посочените в договора пристанища за периода, през който са издадени представените по делото дисбурсментски сметки. С оглед приемането от корабоприетеля чрез представляващия го към този момент директор на представените му от агента окончателни дисбурсментски сметки, съответно на 31.08.2014 г., 09.09.2014 г. и 18.09.2014 г., съдът приема, че извършените разходи и начислено възнаграждение са одобрени от него, независимо че по делото не са представени доказателства за плащането от страна на агента на част от разходите, включени в изготвените от агента и представени на корабоприетеля фактури, приложени по делото. Претендираните разходи са във връзка с правомощията на корабния агент по чл. 222, ал. 2 КТК и чл. 2 от договора между страните. Поради което и на основание чл. 6, ал. 2, т. 1 от сключения между страните ДА от 01.01.2012 г., чл. 222, ал. 1 от КТК и чл. 39 от ТЗ корабоприетелят дължи заплащането на договореното възнаграждение и извършените през периода по отношение на кораба разходи.²⁵

Давността относно правото на предявяване на иск за вземания по ДА подлежи на спиране, прекъсване и възобновяване съобразно общите граждански правила (арг. чл. 358, ал. 1 КТК).²⁶

Особено е решен въпросът за последиците от спирането на давността. В случаите, когато след спиране ѝ е останал срок за предявяване на иск, по-малък от три месеца, той се продължава (чл. 359, предл. първо КТК).

²⁵ Решение на Окръжен съд – Варна по т.д. № 1848 по описа за 2014 г.

²⁶ Подробно изследване на този въпрос вж. у Велинов, Л. Цит. съч., с. 115 и сл.

ЗА ОТГОВОРНОСТТА НА СТРАНИТЕ ПО ДОГОВОРА ЗА АГЕНТИРАНЕ

Доц. д-р Антон Грозданов

Резюме: В студията са разгледани специфичните характеристики на отговорността на страните по договора за корабно агентирание по българското законодателство. Специално е изследван въпросът за обезщетяването на неимуществените вреди за изпълнение на договора. В тази връзка се релевира и тълкувателна практика на Върховния касационен съд на РБългария. Обсъжда се приложението на институтите на непреодолимата сила и на стопанската непоносимост и отражението му върху развитието на агентийното правоотношение. В този смисъл са формулирани съответни правни изводи. Изследван е въпросът за погасителната давност.

Ключови думи: корабно агентирание, обезщетяване, погасителна давност.

ON THE LIABILITY OF PARTIES UNDER AGENCY AGREEMENT

Assoc. prof. Anton Grozdanov, PhD

Summary: The study examines the specific characteristics of the liability of parties under ship agency agreement according to the Bulgarian legislation. Special research has been done on non-pecuniary damage in case of non-performance of the contract. In this regard, an interpretative practice of the Supreme Court of Cassation of the Republic of Bulgaria is also related. The application of Force majeure and economic intolerance institutes and their impact on the development of agency legal relationship are discussed. Relevant legal conclusions have been formulated in this regard. The issue of the limitation period is investigated.

Keywords: ship agency, indemnity, prescription.

ОСОБЕНОСТИ НА ДЯЛОВЕТЕ В ООД КАТО ОБЕКТ НА ПРИНУДИТЕЛНО ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ПАРИЧНИ ВЗЕМАНИЯ

Десислава Кузманова

При неизпълнение на изискуеми задължения липсва съвпадане между дължимото и действително осъщественото поведение, в резултат на което правоимащият е лишен от това, на което има право. Във връзка с това се поставя темата за ефективно изпълнение.

Съществено място в случаите, при които липсва доброволно изпълнение заема изпълнителният процес, чиято цел е да възстанови нарушения баланс, а именно – да достави на правоимащия дължимото благо посредством принуда, осъществена спрямо длъжника, според предвидения в закона ред, когато липсва доброволно изпълнение.

Тъй като дружественият дял може да бъде обект на залог или заповор, както и да подлежи на принудително изпълнение като способ за удовлетворяване на кредиторите, то безспорно темата, касаеща особеностите на дяловете в дружеството с ограничена отговорност като обект на принудително изпълнение на парични вземания, е изключително актуална. Също така не следва да се пренебрегва и фактът, че дружествата с ограничена отговорност представляват най-често използваната правно-организационна форма за структуриране на бизнес.

По своята същност дружеството с ограничена отговорност е определено от проф. Кацаров като междинна дружествена форма¹ между, от една страна, събирателното дружество и от друга – акционерното и командитното дружество с акции. Причината за тази констатация е в „облекченото положение на съдружника“², тъй като в този случай той отговаря ограничено, а спрямо кредиторите отговаря само дружеството.

Капиталът на дружеството с ограничена отговорност е структуриран на равни или неравни части – дялове, а номиналната стойност на капитала винаги е

Десислава Кузманова, докторант, Бургаски свободен университет, Център по юридически науки, докторска програма: Граждански процес

¹ **Кацаров, К.** Систематичен курс по българско търговско право. София: ТСО „Българска книга и печат“, 1990, с. 304.

² Пак там.

сбор от стойността на дяловете на съдружниците, поради което целият капитал трябва да е записан чрез поемане от съдружниците на всички негови дялове, въпреки че може и да не е изцяло внесен при учредяване на дружеството с ограничена отговорност (чл. 119, ал. 1, т. 5 ТЗ)³ (Placeholder1).

Дружеството с ограничена отговорност води книга за дяловете, в която се вписват поетите от всеки съдружник дялове (по брой и размер), направените срещу тях вноски, както и променените дялове, а записванията в книгата имат доказателствена сила на частен удостоверятелен документ за членството (чл. 143 ТЗ).

Дяловете в капитала се различават от вноските на съдружниците. Докато дяловете изразяват структурата на капитала на дружеството с ограничена отговорност и са стойностни величини, вноските могат да бъдат парични, апортни или смесени, като чрез тях се покрива стойността на дяловете, а обектът на вноските се включва в първоначалното имущество на дружеството⁴.

Делът в капитала и дружествения дял представляват основни понятия в уредбата на дружеството с ограничена отговорност както в ТЗ, така и в ЗДОО (отм.). В ЗДОО (отм.) се е говорело за „основен дял“ и „дружествен дял“, а основният дял и делът в капитала по ТЗ съвпадат по съдържание (чл. 8 ЗДОО (отм.) и чл. 117, ал. 1 ТЗ).

С „дружествен дял“ в ЗДОО (отм.) се е означавало членството – „свкупността от правата и задълженията, присъщи по закона или по дружествения договор на всеки член на дружеството като съдружник“.

Определението по чл. 90 ЗДОО (отм.) е гласяло: „Дружественият дял на всеки съдружник се определя, при липса на други наредби в дружествения договор, според размера на поетия от него основен дял“. Същото определение за дружествен дял се използва и до днес от австрийския Закон за дружествата с ограничена отговорност от 1906 г., § 75, ал. 1, от който е бил реципиран ЗДОО (отм.). Терминът „дружествен дял“ е превод на термина „Geschäftsanteil“, който означава участие, дял, част.

Под „дружествен дял“ в ЗДОО (отм.) се е имало предвид участие в работата на дружеството. При замяна на термина „дружествен дял“ в чл. 90 ЗДОО (отм.) с „участие“, чл. 90 ще добие следния облик: „Участието на всеки съдружник се определя, при липса на други наредби в дружествения договор, според размера на поетия от него основен дял“. Прави впечатление, че с дружествения дял в ЗДОО (отм.) са били означавани членствените права и задължения на съдружника, като те са били съпоставяни с правата и задълженията на останалите съдружници на базата на съотношението на основните им дялове⁵.

Действащият чл. 127 ТЗ, от своя страна, заимства термина от ЗДОО (отм.), но формулировката на определението му „свива“ съдържанието на понятието, сочейки, че дружественият дял е дял от имуществото. ЗДОО (отм.) не е посочвал от какво е част дружественият дял, тъй като той е участие в дружеството. Считаю, че формули-

³ Стефанов, Г. Търговско дружествено право. Търговски дружества. Общи положения. Отделни видове търговски дружества. Абагар: В. Търново, 2018, с. 322.

⁴ Стефанов, Г. Цит. съч., с. 323.

⁵ статия на д-р Вангелова, Златка. „Дял в капитала и дружествен дял в ООД – същност и разграничение“, публикувана в *Търговско и облигационно право*, 2016, кн. 9.

ровката на чл. 127 ТЗ, дадена от съвременния законодател, също както и чл. 90 ЗДОО (отм.), търси да изгради връзката между дружествен дял и дял в капитала (основен дял), но в стремежа да се отграничи имуществото от капитала, както и фактът, че имуществените вземания, произтичащи от членството, се изплащат от имуществото на дружеството, а не от капитала му, е довело до тази неточност в определението. Ето защо **под „дружествен дял“ следва да се разбират членствените права и задължения на съдружника и именно те са предмет на прехвърляне по чл. 129 ТЗ.**

Делът в капитала е предварително определената в дружествения договор стойност на активите, които всеки един учредител на ООД, а след регистрацията на дружеството – съдружник (при довносяне на капитала по чл. 115, т. 4 ТЗ или при увеличение на капитала) трябва да внесе в дружеството. С внасянето на актива в дружеството той се придобива от дружеството и се използва от него. Това е и най-важното задължение на всеки съдружник, тъй като с изплащането на дяловата си вноска, той не само изпълнява задълженията си по дружествения договор, но също така и осигурява създаването на капитала, от което са заинтересовани третите лица като участници в оборота⁶. Затова и разпоредбите на чл. 121 и чл. 126 ТЗ предвиждат неблагоприятни последици спрямо съдружник, който не изпълнява или не е внесъл дела си.

Няма реално плащане, ако вноската е извършена със средства на съответното дружество или със заем от него. Няма ефективно плащане и в хипотезата, при която съдружникът вземе сумата за вноска на заем от трето лице, а дружеството се задължи да ги изплати или стане поръчител⁷. **Същевременно обаче дяловата вноска би могла да бъде платена на трето лице – кредитор на дружеството с ограничена отговорност, при условие че е изискуема и ликвидна⁸.**

Съгласно чл. 117, ал. 3 ТЗ делът в капитала може да бъде различен за всеки отделен съдружник, а правата на съдружника се определят спрямо дела му, освен ако не се уговори друго в дружествения договор.

Съгласно чл. 128 ТЗ всеки съдружник има право да получи от дружеството с ограничена отговорност удостоверение за участие в дружеството с дял в капитала му, чието издаване се извършва въз основа на книгата за дялове на съдружниците (чл. 143, ал. 2 ТЗ). Това удостоверение служи за легитимационен документ⁹ и може да се използва при залагане на дела, получаване на дивидент и т.н.

Сборът от стойността на всички активи, които съдружниците трябва да внесат като дял в капитала, формира капитала на дружеството (чл. 117 ТЗ). Капиталът, също както и дяловете в него, не е сбор от реалните активи, а само една „цифрено изразена в пари величина“¹⁰, която показва на каква стойност са внесени или следва да се внесат дадени активи от съдружниците.

Делът в капитала и капиталът са публично оповестени в Търговския регистър. Те служат като „критерий“ за определяне размера на дружествения дял (чл.

⁶ Таджер, В. Капиталови търговски дружества. София: ИК „Труд и право“, 1994, с. 60.

⁷ Таджер, В. Цит. съч., с. 62.

⁸ *Raiser*, T. und Prof. Dr. Rüdiger Veil. *Recht der Kapitalgesellschaften* neubearbeitete und erweiterte Auflage 2010, s. 310.

⁹ Таджер, В. Цит. съч., с. 56.

¹⁰ Кацаров, К. Цит. съч., с. 307.

127 ТЗ), на отделни членствени права като правото на дивидент (чл. 133 ТЗ), ликвидационен дял (271 ТЗ, вр. чл. 127 ТЗ), правото на глас (чл. 137, ал. 2 ТЗ), както и за определяне момента на декапитализиране на дружеството (чл. 138, ал. 3 ТЗ).

Дружественият дял, в широк смисъл, материализира членството на съдружника в дружеството с ограничена отговорност – неговите имуществени и организационни права и задължения¹¹. Затова всеки съдружник може да притежава само един дружествен дял, независимо от факта, че може да има няколко дяла в капитала на дружество с ограничена отговорност¹². От гледна точка на имуществените компоненти, дружественият дял е променлива и резултативна величина¹³, за разлика от основния дял, който представлява сравнително постоянна величина (посочва се в договора; променя се при увеличаване и намаляване на капитала на дружеството с ограничена отговорност). Същевременно имуществото на дружеството с ограничена отговорност не се разделя на дружествени дялове и е отделно от имуществото на съдружниците, които са единствено членове на дружеството¹⁴.

Дружественият дял, за разлика от дела в капитала, е прехвърлим. Неговата същност и предназначение са различни от тези на дела в капитала – от чл. 129 ТЗ става ясно, че дружественият дял е прехвърлим, а чл. 127 ТЗ уточнява, че всеки съдружник има дружествен дял. Следователно не може да има съдружник без дружествен дял и ако съдружник прехвърли дружествения си дял на друго лице, ще се прекрати членственото му правоотношение с дружеството.

Горният извод поражда следния въпрос – може ли някой да придобие дружествен дял и да не стане съдружник. Според тезата, застъпена в *Решение № 459 от 10.06.2004 г. по гр.д. № 1636/2003 г., I т.о. на ВКС*, това е възможно – право на членство не се придобива чрез правопримемство, то възниква само чрез приемане в дружеството. Същата концепция е заложена и в *Решение № 161/11.01.2011 г. по т.д. № 28/2010 г., ТК, I т.о. на ВКС* по отношение на наследника на починал съдружник, а именно – наследникът придобива дружествен дял, дори и да не е приет за член в дружеството. Член 125, ал. 3 ТЗ не говори за наследяване на дружествен дял, а за „имуществени последици“. В тази хипотеза наследникът не става съдружник в дружеството, а получава само вземане за прекратеното членствено правоотношение на наследодателя му. Същевременно тук трябва да се вземе предвид и особеността, че съдружникът или неговите наследници имат право на дружествения дял единствено ако балансът в края на месеца, през който е прекратено членството, е положителна величина. Съгласно задължителната за съдилищата практика на ВКС, каквато представлява постановеното по реда на чл. 290 ГПК, *Решение № 224/10.09.2010 г. на ТК, Второ т.о. по т.д. № 765/2008 г.*, с нормата на чл. 125, ал. 3 ТЗ, законодателят императивно е определил конкретния момент, към който следва да се изготви счетоводен баланс на дружеството, служещ за база на уреждане на имуществените отношения на съдружник при прекратяване на членството си в дружеството. По този начин е отразен рискът

¹¹ Стефанов, Г. Цит. съч., с. 324.

¹² Диков, Л. Курс по търговско право. Том 1. София, 1992, с. 335; Григоров, Г. Дружество с ограничена отговорност, София, 1994, с. 48.

¹³ Стефанов, Г. Цит. съч., с. 324.

¹⁴ Таджер, В. Цит. съч., с. 49.

на съдружника/наследника – той няма да получи нищо, в случай че стойността на задълженията на дружеството надхвърля стойността на правата, капитала и резервните фондове.

В хипотезата на чл. 129 ТЗ, озаглавен „Прехвърляне на дялове“, се визираща придобиване на дружествен дял чрез прехвърлянето му приживе или чрез наследяване. И в двата случая на чл. 129 ТЗ приобретателят става съдружник. Дружеството не изплаща на наследника вземане за прекратено членствено правоотношение, защото наследникът замества наследодателя в членственото му правоотношение. Само наследник, който става съдружник, придобива дружествен дял. Следователно не може да се постави знак на равенство между дружествен дял и обезщетение за прекратено членствено правоотношение.

Прехвърлянето на дружествения дял е възможно да зависи от определено условие.¹⁵ Според чл. 129 ТЗ фактическият състав за прехвърляне на дружествен дял приживе включва следните елементи: 1) сключване на договор за прехвърляне на дружествен дял; 2) молба от бъдещия приобретател на дружествения дял, че приема условията на дружествения договор; 3) съгласие на общото събрание да бъде прехвърлен дружественият дял на трето лице; 4) вписване в търговския регистър. Вторият и третият елемент от фактическия състав не са необходими, в случай че приобретателят е вече съдружник, тъй като в това си качество той вече е получил съгласие на общото събрание за допускането му като съдружник. Когато за прехвърления дял има неплатени вноски, тогава отчуждителят и приобретателят ще отговарят солидарно съгласно чл. 130 ТЗ.

Придобиването на дружествен дял се извършва именно заради придобиването на членство в едно дружество. Или, ако някой цели да получи вземане, произтичащо от дружествен дял, то не му е необходимо да става съдружник. Достатъчно ще е да му бъде прехвърлено вземането, което съдружник, прекратил участието си, има спрямо дружеството.

Съществува и хипотеза, при която праводателят може да прехвърли част от дружествения си дял, т.е. част от стойността на дела си в капитала или част от дяловете си, а тази възможност следва от чл. 131 ТЗ (в който според доктрината са уредени делба на дружествен дял и разделяне чрез прехвърляне на част от дружествения дял на не-съдружник)¹⁶. Независимо обаче дали прехвърлянето на дружествения дял на съдружник е изцяло или частично, отчуждителният договор има действие не само за страните по него, а и за дружеството с ограничена отговорност¹⁷. В същия смисъл е и *Решение № 1701 от 14.08.2002 г. на ВКС по гр.д. № 219/2002 г., V з.о.*

Дружественият дял в ООД също така е и делим (чл. 131 ТЗ), като специфичното е, че делението е възможно единствено след съгласието на съдружниците. В дружествения договор може да се забрани делението на дружествения дял.

Съдружниците биха могли да поемат един или повече дяла от капитала на дружеството с ограничена отговорност. В хипотезата, при която един дял се пое-

¹⁵ Според **Таджер**, В. Цит. съч., с. 50 то може да бъде и забранено от съдружниците.

¹⁶ **Таджер**, В. Цит. съч., с. 52 – 53.

¹⁷ **Маданска**, Н. Дискусионни моменти относно договора за продажба на дружествен дял. – *Търговско и конкурентно право*, 2011, кн. 11, с. 7.

ма от няколко лица, то върху него ще възникне съсобственост, съдружниците-съсобственици ще упражняват съвместно правата си и ще отговарят солидарно за задълженията си спрямо него (чл. 132 ТЗ), тъй като се касае за идеални, а не реални части от дяла. Съгласно *Решение № 423 от 10.06.2004 г. на ВКС по гр.д. 1432/2003 г.* съсобствениците на дружествен дял избират свой представител с единодушие, като това следва от установената от закона солидарна отговорност на съсобствениците за задълженията по този дял.

Съгласно промените в Търговския закон, направени през 2018 г. – на чл. 129, ал. 2 (в който е посочено, че след представяне на декларация по образец от страна на управителя и от праводателя, че няма изискуеми и неизплатени задължения по ал. 1 от същия член), се създаде ограничение спрямо договорите за прехвърляне на дружествен дял, но същевременно няма пречка делът да се залага и запорира. Възприемам становището на проф. Поля Голева¹⁸, че в тази уредба има „вратички“, тъй като дружествените дялове може да станат обект на особен залог или върху тях да се извърши принудително изпълнение, като се продадат на трето лице в изпълнителния процес във връзка с дългове на дружеството или съдружниците. Правното средство, заложено в чл. 129, ал. 2 ТЗ, касае единствено доброволното прехвърляне на дялове и считам, че тук би следвало да бъдат извършени съответните законодателни промени.

Дружественият дял в тесен смисъл се определя като дял от имуществото на дружеството с ограничена отговорност¹⁹ или като част от чистото имущество на дружеството²⁰. Той не съвпада с членството в дружеството поради факта, че в него не са включени неимуществените права и задължения на съдружниците, а именно това значение на дружествения дял следва да се има предвид при неговото залагане, запориране, принудително изпълнение (въпреки че то засяга и членството в дружеството с ограничена отговорност) и при прекратяване на членството на съдружник²¹. При прекратяване на дружеството с ограничена отговорност с ликвидация дружественият дял се трансформира в ликвидационен такъв.

Учредяването на залог на дружествен дял е възможно по реда на чл. 19 ЗОЗ, като залогът се вписва в Централния регистър за особените залози и в Търговския регистър и Регистъра на юридическите лица с нестопанска цел (ТРПЮЛНЦ) по партидата на дружеството с ограничена отговорност. Договорът за залог не може да се противопостави на трети добросъвестни лица до вписването му в последния регистър. Тук е важно да се отбележи, че се залагат само имуществените права на съдружника, а не целият му дружествен дял, тъй като това се налага от обезпечителната функция на залога. Същевременно съдружникът, който е залогодател, има възможността да упражнява своите имуществени права върху заложения дружествен дял.

Запор върху дружествен дял се налага чрез изпращане на запорно съобщение до Агенция по вписванията (чл. 517, ал. 1 ГПК), а самият запор се вписва по

¹⁸ Голева, П. Търговско право. Търговци. София: Нова звезда, 2020, с. 303.

¹⁹ Герджиков, О. Коментар на Търговския закон. Книга втора. София: Алиена, 1994, с. 382.

²⁰ Таджер, В. Капиталови търговски дружества. София: ИК „Труд и право“, 2011, с. 53; Решение № 81 от 18.07.2011 г. на ВКС по т.д. № 809/2010 г., I т.о., ТК.

²¹ Стефанов, Г. Цит. съч., с. 334.

реда на вписване на залог върху дружествен дял и има действие от вписването му. Агенция по вписванията следва да уведоми дружеството с ограничена отговорност за вписания заповор.

Съгласно чл. 73в ТЗ, плащания на съдружници в дружество с ограничена отговорност със заложен или заповорирани дялове могат да се извършват единствено ако кредиторите им не се противопоставят в едномесечен срок от писменото им уведомление. В случай на противопоставяне дължимата сума следва да се вложи в банка за обезпечение на кредитора.

Не съществува възможност да се начислява лихва върху дружествен дял, тъй като вложените от съдружниците парични средства не са дадени в заем. Съгласно разпоредбата на чл. 133, ал. 1 ТЗ съдружниците в дружеството с ограничена отговорност биха могли единствено да претендират част от печалбата на дружеството, която е пропорционална на дяловете им, освен ако не е уговорено друго.

Прекратяването на членство в ООД следва да бъде вписано в ТРРЮЛ-НЦ, а имуществените отношения във връзка с дела на прекратилия членството си съдружник следва да бъдат уредени. Съгласно трайната съдебна практика на ВКС, ако не се прехвърля делът на съдружника, от една страна, ще се застрашат интересите на кредиторите на дружеството, а от друга – ще остане незаписан капитал, каквато възможност нашето право не допуска²².

Когато става въпрос за **изпълнение върху дял от дружество с ограничена отговорност, съгласно чл. 517, ал. 3 ГПК** трябва да се държи сметка за факта, че делът в дружеството е обвързан с членствените права на длъжника. За разлика от изпълнението върху вещь или право, при което съдебният изпълнител извършва продажбата, а с постановлението за възлагане купувачът става собственик, то при изпълнение върху дружествен дял е невъзможно делът да се възложи на купувач за публична продажба или на възискателя. Това се дължи на факта, че не може дадено лице да бъде прието за съдружник в дружество с ограничена отговорност (като същото се отнася и за събирателно дружество, командитно дружество и командитно дружество с акции) по силата на постановление на съдебен изпълнител. Това може да се случи единствено при положение, че има взето решение на Общото събрание на съдружниците за приемане на съдружник. В тази връзка следва да се отбележи, че заложените дялове на длъжника също не могат да се продават съгласно традиционните способности за изпълнение върху вещи и права.

Съгласно чл. 517, ал. 1 ГПК заповорът върху дял от търговско дружество се вписва по реда на вписване на залог (независимо от факта, че заповорът се учредява със съгласието на залогодателя, а заповорът – без съгласието му), тъй като правните последици от изпълнението върху дела са еднакви като процесуална техника и последици²³.

Следва да се обърне внимание, че **процедурата по изпълнение върху дяловете на един от съдружниците и върху всички дялове в дружеството с ограничена отговорност е различна**.

²² Решение № 462 от 27.07.2005 г. на ВКС по т.д. № 717/2004 г., ТК.

²³ **Попова, В. В.; Сталев, Ж., А. Мингова, О. Стамболиев, В. Попова, Р. Иванова.** Българско гражданско процесуално право. София, 2020, с. 1196 – 1199.

Изпълнението върху дял на съдружник в дружество с ограничена отговорност започва с изявление за прекратяване на членството му и ако след изтичане на 3-месечен срок, считан от връчване на изявлението за прекратяване на участието, вземането на вискателя не бъде удовлетворено, то едва тогава той има право да поиска от съдебния изпълнител да го овласти, за да предяви иск за прекратяване на търговското дружество.

Съгласно реда чл. 517, ал. 3 ГПК прекратяването на членството на съдружника в дружеството с ограничена отговорност настъпва незабавно, тъй като:

- **в чл. 517, ал. 3 не е посочено, че прекратяването е обвързано с изтичане на срок.** Безспорно, съществува възможност вискателят да свърже прекратяването на членството със срок или условие. В тази хипотеза членството ще се счете за прекратено след изтичането на срока или съответно – сбъдването на условието.
- **не е възможно да се изплати паричната равностойност на дружествения дял при положение, че членството на съдружника в дружеството не е прекратено.** В този смисъл е и *Решение № 515 от 20.03.2002 г. на ВКС по гр.д. № 1312/2001 г., V з.о.*²⁴

Причината за настъпването на правната последица от прилагане на чл. 517, ал. 3 ГПК, а именно – при неплащане на сумата, равняваща се на дела на длъжника, вискателят да иска прекратяване на самото дружество, се дължи на факта, че нито вискателят, нито съдебният изпълнител имат право да наложат на Общото събрание на дружеството с ограничена отговорност да приеме решение за изплащане на дружествения дял на съдружника длъжник. Подобно решение имат възможност да вземат единствено съдружниците. Тук следва да се уточни, че дори да се прекрати членството съгласно чл. 517, ал. 3 ГПК, то няма действие спрямо добросъвестни третите лица (не се вписва в Търговски регистър). Единствено съдружниците имат възможност да вземат решение на Общо събрание за промяна на дружествения договор, като заличат съдружника и заявят това обстоятелство за вписване. Именно поради тази причина следва да се уточни, че продължаването/прекратяването на изпълнителното производство съгласно чл. 517, ал. 3 ГПК зависи от волята на Общото събрание на съдружниците.

Важно е да се обърне внимание на момента, към който се определя стойността на дружествения дял на съдружника длъжник – в хипотезата на чл. 517, ал. 3 ГПК това става по баланса към края на месеца, през който на дружеството с ограничена отговорност е връчено изявлението на вискателя за прекратяване на членството. Това се дължи на причината, че в тази хипотеза прекратяването е принудително и цели удовлетворяване на кредитор – трето лице спрямо дружеството, което, упражнявайки свое самостоятелно потестативно право, нито познава състоянието на дружественото имущество, нито може да контролира разпоредането с него²⁵.

Същевременно, независимо от факта, че прекратяването на участието на съдружника длъжник в дружеството с ограничена отговорност няма действие

²⁴ **Таджер**, Цит. съч., с. 71; **Попова**, В. В: **Сталев**, Ж., А. Мингова, О. Стамболиев, В. Попова, Р. Иванова. Българско гражданско процесуално право. София, 2012, с. 1173.

²⁵ **Попова**, В. Цит. съч., с. 1204.

спрямо добросъвестните трети лица преди вписването му в Търговски регистър, то спрямо дружеството, длъжникът вече не е съдружник (той няма право да участва в дейността му и да гласува в Общото събрание). При това положение, с оглед на прекратеното членство на съдружника в дружеството, той има право да получи размера на дела си – в случая паричната равностойност на дела му да бъде преведена на съдебния изпълнител. По-нататък, при взимане на съответното решение, Дружеството има право да заплати на съдебния изпълнител стойността на дела на бившия съдружник до изтичане на 3 месеца от прекратяване на членството съгласно чл. 517, ал. 3, изр. първо ГПК и по този начин да предотврати възможността на вискателя да предяви иск за прекратяване на дружеството с ограничена отговорност.

Съществува и възможността, при която вискателят може да наложи в своя полза заповед върху дружествения дял на съдружника длъжник в момента, преди да пристъпи към изпълнение. При това положение вискателят може да вземе решение да не завърши процедурата по чл. 517, ал. 3 ГПК, като продължи с изпълнение върху вземането на длъжник върху стойността на дела му. Тук вискателят има възможността на свое самостоятелно основание, съгласно чл. 134 ЗЗД, да се суброгира в процеса от името на длъжника и да упражни правото на иск на длъжника за плащане на стойността на дружествения му дял (чл. 125, ал. 3 ТЗ)²⁶.

По-нататък, при завеждане на самия иск за прекратяване на дружеството с ограничена отговорност съдебният изпълнител следва да овласти вискателя да предяви иска, което на свой ред представлява и абсолютна процесуална предпоставка за упражняване на иска за прекратяване на дружеството съгласно чл. 517, ал. 3 ГПК. В този смисъл е и *Определение № 733 от 11.12.2009 г. на ВКС по ч.т.д. № 811/2009 г., II т.о., ТК*²⁷. В тази хипотеза членството на длъжника е прекратено с връчването на изявлението съгласно чл. 517, ал. 3, изр. 1 ГПК на дружеството. Без значение е фактът, дали стойността на дела е достатъчна за пълното покриване на дълга, производството по чл. 517, ал. 3 ГПК ще се прекрати след извършване на плащането на съответната сума по сметката на съдебния изпълнител, тъй като, след като съдебният изпълнител получи стойността на дружествения дял на длъжника, вискателят няма право да извърши никакви други действия спрямо дружеството с ограничена отговорност.

При насочване на изпълнението върху всички дялове на дружеството с ограничена отговорност съгласно чл. 517, ал. 4 ГПК целта на законодателя е да предизвика всички съдружници длъжници или едноличния собственик на капитала бързо и ефективно да удовлетворят кредитора под страх от прекратяване на дружеството. В този случай искът за прекратяване на дружеството може да се предяви след вписване на запора, без да се спазват изискванията на чл. 96, ал. 1 ТЗ, без връчване на изявление за прекратяване на дружеството или на участие на длъжниците в него.

Следва да се обърне внимание, че не отпада необходимостта от овластяване на вискателя от страна на съдебния изпълнител за предявяване на иска за прекратяване на дружеството, като за целта съдебният изпълнител следва да издаде

²⁶ Попова, В. Цит. съч., с. 1203.

²⁷ Попова, В. Цит. съч., с. 1204.

нарочно постановление. В същия смисъл е и *Решение № 30 от 12.06.2018 г. на ВКС по т.д. № 1872/2017 г., I т.о., ТК*. В чл. 517, ал. 4 ГПК е посочено, че отпада необходимостта от връчване от съдебния изпълнител на изявлението на вискателя за прекратяване на участието на длъжника в дружеството и изчакване на посочения срок, но не е посочено, че отпада условието, заложено в чл. 517, ал. 3 ГПК за овластяване на вискателя от съдебния изпълнител.

Ако съдът установи, че вземането на вискателя е удовлетворено преди приключване на първото заседание по делото, то искът ще се отхвърли, но при положение, че прецени, че искът е основателен, съдът ще прекрати дружеството (прекратяването се вписва служебно в ТРРЮЛНЦ), след което дружеството подлежи на ликвидация.

Особеност в хипотезата на чл. 517, ал. 4 ГПК представлява заложената възможност за избягване прекратяване на дружеството с ограничена отговорност, обвързана с удовлетворяването на изпълняемото вземане най-късно до приключване на първото заседание по делото (*Определение № 6 от 8.01.2010 г. на ВКС по ч.т.д. № 401/2009 г., II т.о., ТК*).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вангелова, З. „Дял в капитала и дружествен дял в ООД – същност и разграничение“, публикувана в *Търговско и облигационно право*, 2016, кн. 9.
2. Герджиков, О. Коментар на Търговския закон. Книга втора. София: Алиена, 1994.
3. Голева, П. Търговско право. Търговци. София: Нова звезда, 2020.
4. Диков, Л. Курс по търговско право. Том 1. София, 1992, с. 335; Григоров, Г. Дружество с ограничена отговорност, София, 1994.
5. Кацаров, К. Систематичен курс по българско търговско право. София: ТСО „Българска книга и печат“, 1990.
6. Маданска, Н. Дискусионни моменти относно договора за продажба на дружествен дял. – *Търговско и конкурентно право*, 2011, Кн. 11.
7. Попова, В. В: Сталев, Ж., А. Мингова, О. Стамболиев, В. Попова, Р. Иванова. Българско гражданско процесуално право. София, 2012.
8. Попова, В. В: Сталев, Ж., А. Мингова, О. Стамболиев, В. Попова, Р. Иванова. Българско гражданско процесуално право, София, 2020.
9. Стефанов, Г. Търговско дружествено право. Търговски дружества. Общи положения. Отделни видове търговски дружества. В. Търново: Абагар, 2018.
10. Таджер, В. Капиталови търговски дружества. ИК „Труд и право“. София, 1994.
11. Таджер, В. Капиталови търговски дружества. София: ИК „Труд и право“. София, 2011.
12. Raiser, T. und Prof. Dr. Rüdiger Veil. *Recht der Kapitalgesellschaften neubearbeitete und erweiterte Auflage* 2010.

**ОСОБЕНОСТИ НА ДЯЛОВЕТЕ В ООД
КАТО ОБЕКТ НА ПРИНУДИТЕЛНО ИЗПЪЛНЕНИЕ
НА ПАРИЧНИ ВЗЕМАНИЯ**

Десислава Кузманова, докторант

*Бургаски свободен университет, Център по юридически науки,
докторска програма: Граждански процес*

Резюме: При неизпълнение на изискуеми задължения липсва съвпадане между дължимото и действително осъщественото поведение, в резултат на което правоимащият е лишен от това, на което има право. Във връзка с това се поставя темата за ефективно изпълнение. Тъй като дружественият дял може да бъде обект на залог или запор, както и да подлежи на принудително изпълнение като способ за удовлетворяване на кредиторите, то безспорно темата, касаеща особеностите на дяловете в дружеството с ограничена отговорност като обект на принудително изпълнение на парични вземания, е изключително актуална. Също така не следва да се пренебрегва и фактът, че дружествата с ограничена отговорност представляват най-често използваната правно-организационна форма за структуриране на бизнес.

Ключови думи: принудително изпълнение, парични вземания, изискуеми задължения, дружествен дял, дружеството с ограничена отговорност.

**FEATURES OF SHARES IN LIMITED LIABILITY COMPANY
AS AN OBJECT OF ENFORCEMENT
OF MONETARY CLAIMS**

Desislava Kuzmanova, PhD student

Burgas Free University, Center for Legal Studies, Doctoral Program: Civil Procedure

Summary: In case of non-performance of enforceable obligations, there is no coincidence between the due and the actually performed behavior, as a result of which the entitled party is deprived of what he is entitled to. In this connection, the issue of effective enforcement is raised. Since a share in a company may be subject to pledge or attachment, as well as being enforceable as a means of satisfying creditors, there is no doubt that the issue of the specific features of shares in a limited liability company as an ounce of enforceability of monetary claims is extremely topical. It should also not be overlooked that limited liability companies represent the most commonly used legal and organizational form for structuring a business.

Keywords: enforcement, monetary claims, enforceable debts, company share, limited liability company.

ГРАНИЦИТЕ НА ДИСКРЕЦИОННАТА ВЛАСТ КАТО КОРУПЦИОНЕН ФАКТОР

Живко Желев

Принципите на правовата държава са залегнали в Конституцията, а в теорията се изразява схващането на противопоставяне на всякаква форма на административна преценка и самостоятелност при вземане на решения.¹ Разглежда се като противопоставяне на тази оперативна самостоятелност, като отрицание на върховенството на закона. Същевременно голяма част от законите позволяват известна, а по отношение на административната дейност особено неограничена и неконтролирана свобода на административната преценка. Вярно е, че правната доктрина обявява административната самостоятелност за произволна, ясна и законово обоснована, но когато тази субективна преценка се използва произволно, то тя става дискриминационна, противоправна, водеща до неетично и корупционно поведение. Няма съмнение, че такъв вид административна преценка подлежи на оспорване в съда, но тази защита не е твърде ефективна. Бавен съдебен процес, непознаване на закона от отделния гражданин, както и често срещаната противоречива съдебна практика, донякъде обяснява защо такъв административен произвол води след себе си до корупционни престъпления. Налага се изводът, че именно такъв вид административна свобода за преценка и субективизъм са предпоставка за корупционно поведение. Затова е необходимо дори още на етап създаване, разглеждане и гласуване на закони да се поставят подходящи, проверими и лесно контролируеми ограничения за такъв вид административна самостоятелност.

Приетият с ПМС №57 от 02.04.2020 г. Кодекс за поведение на служителите в държавната администрация поставя за цел повишаване на общественото доверие в техния професионализъм и морал и издигане престижа на държавната служба². Аб-

Живко Атанасов Желев, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

¹ Stack, K. „An administrative jurispondence: The rule of Low in the administrative state“, Columbia low review, vol.115, N7 <https://columbialawreview.org/content/an-administrative-jurisprudence-the-rule-of-law-in-the-administrative-state-2/>, (последно 11.08.2021).

² Кодекс за поведение на служителите в държавната администрация. Обн., ДВ, бр. 33/07.04. 2020.

солотно недвусмислено чл. 2 разпорежда, че дейността на служителите се осъществява при спазване принципите на законност, лоялност, честност, безпристрастност, политическа неутралност, отговорност и отчетност. Служителят следва да изпълнява служебните си задължения при строго спазване на законодателството в Република България, като съдейства за провеждането на държавна политика, основаваща се на принципите на правовата държава. Още в началото на този кодекс се съдържа задължението държавните служители да вземат решения, водещи до елиминиране на произвола.

Дали прекалената широта на дискреционните правомощия съдържа потенциал за корупция е въпрос, поставен на вниманието на представители от различни клонове на юридическите науки. В специалната литература дискреционните правомощия се дефинират като законови правомощия, позволяващи на длъжностното лице да прилага по своя преценка, в рамките на своята дейност, определени от закона действия. В този аспект дискреционните правомощия са от решаващо значение както за самата юридическа дейност, така и за нейните крайни резултати. Способността за свободно вземане на решения, за действие по собствена преценка е сред възможностите на контролиращия, която има функционално значение.

Оперативната самостоятелност следва да бъде разглеждана с особен поглед в административното право. Два основни принципа, ръководещи демократичното управление, са прозрачност и отчетност. Следователно действията на административните органи също следва да бъдат разглеждани през призмата на върховенството на закона, като цяло и основните права, гарантирани от Конституцията.³ Тези принципи задължават административните органи, макар и простиращи се в рамките на своята дискреционна власт, да осъществяват своята дейност прозрачно. Аргументите за своите решения следва да са достъпни, ясни и разбираеми за обществото. Такава дейност, в която единствено и само по силата на своето вътрешно субективно разбиране за правилност и почтеност различните служители прилагат закона по различен начин, провокира напрежение и недоволство. Невъзможно е администрацията да обясни поради каква причина служителите са взели различни решения в еднотипни случаи. Такава конфликтна и заредена с недоволство ситуация може и е избягвана най-лесно с потъпкването на основния принцип – прозрачност.

За изграждането на цялостен анализ и оценка на корупционния риск в една административна структура от гледна точка на дискреционните правомощия на служителите, свързани с присъщата им административна дейност, е необходимо да се вземат предвид много фактори. Несъмнено един от тях е широтата на границите на тази дискреционна власт. Едва на много по-късен етап следва да се търси възможността за наказателна отговорност у извършителите на корупционни престъпления.

Тази статия се фокусира върху дискреционната власт, при която на длъжностното лице точно законът дава право на лична, субективна преценка за тежестта на извършеното нарушение, за вида на контрола, който следва да бъде

³ Marcelo Fiureido, Pontifical Catholic University of Sao Paulo Law School, Administrative discretion: A comparative Analysis, <https://blog-iacl-aidc.org/blog/2018/5/17/administrative-discretion-a-comparative-analysis>, (последно 06.08.2021).

извършен, както и за формата на корекция, която следва да бъде наложена на нарушителите. Не е трудно да се види, че липсата на ясни и точно разписани процедури и критерии водят до липса на качествен и справедлив контрол.

Съществуват различни прояви на административна дискреция. Пример за това е когато при две различни проверки в един обект са констатирани еднакви по вид нарушения, но единият проверяващ преценява, че може да издаде задължително предписание и укаже срок, в който то да бъде изпълнено, а другият съставя акт за установено административно нарушение. При двата случая, до този момент, тяхното поведение е законосъобразно. Поведението при втория случай, при който проверяващият е убеден, че ще състави акт за установено административно нарушение (такова, каквото и в двата случая е било установено), е вероятно началото на корупция. Не точно началото на престъпното деяние, но ситуацията, непосредствено предхождаща я. Точно това е моментът, в който, подтикнат от стремеж да избегне административно наказание, у контролираният възниква намерение да поделит онова, което би загубил, с онзи, който го контролира. Поддал се на изкушението за бърза придобивка, лишен от каквото и да е алтруизъм, загърбил морала, контролиращият откликва на предложението. След това отново се прилага законът, но вече актът за установено административно нарушение (АУАН) съвсем законосъобразно се заменя с протокол от извършена проверка, в който е дадено задължително предписание. То няма характера на наказание, а се цели единствено преустановяване на извършващото се нарушение.

Аналогичен случай е и когато контролът е планиран, защото самата проверка се очаква да протече именно по този сценарий, а държавният служител, осъзнава неограничените си възможности за преценка и субективизъм. Прикрит зад тях, неговата цел не е надзор за законност на упражняваната дейност и последваща корекция, а именно неправомерно облагодетелстване.

За съжаление, има много житейски примери на това явление. Безспорно възможността за неетично поведение на контролиращи и контролирани е реална и очаквана при тези възможности.

Срещу тази критика на нормата вероятно ще застанат, онези честни, компетентни, добре подготвени и с висок морал административни служители, но едва ли биха били застанали срещу нея и много от обектите на контрол. Икономическата логика, пазарните принципи, свободата за договаряне, конкуренцията и всички онези фактори, които диктуват логичния ритъм на бизнеса, са желани от всеки един, но действителността показва друго. Когато ситуацията засяга личен интерес, декларативният патос избледнява. Бива заменен от усилието да се минимизира предвиденото наказание или изобщо да бъде избегнато.

Пак срещу тази критика ще бъдат изведени аргументи за превенцията. Колко важна е тя и как противодейства на правонарушенията. Как именно тази форма на контрол – задължителните предписания, а не наказанията превъзпитават нарушителите. Как едва при последваща проверка за установяване дали е било изпълнено предписанието, е разумно да се търси административна отговорност. Как тя не спъва развитието на бизнеса, а напротив – стимулира. Сигурно този аргумент има своите смисъл и стойност, но следвайки го, означава, че една от основните функции на изпълнителната власт – правоприлагащата, липсва.

Поради особената важност на този извод следва да се повтори, че превантивен контрол съществува и в административнонаказателните разпоредби. В по-голямата си част размерът на глобата е „от – до“ за едно и също нарушение. Друг въпрос, различен от поставения в тази тема, е възможността административнонаказващия орган да определя по своя преценка размера на санкцията. Неговата превантивна природа може категорично да бъде обяснена с възможността да се прилага административно наказание, близко или равно на минимално предвиденото, примерно при първо нарушение. Тогава безспорно този вид санкция ще бъде възприемана от нарушителя като предупреждение и съвет за корекция на поведението съобразно закона.

Пренебрегването на едната възможност (издаването на АУАН) за сметка на другата (предписание) е често наблюдавано поведение на държавните органи. Естествено, в онази функция на администрацията – изпълнително-разпоредителната, има място както за задължителното предписание, така и за административното наказание. Само че те следва да бъдат прилагани едновременно. За допуснатото нарушение, виновните да бъдат санкционирани с предвиденото административно наказание, а за да бъдат коригирани и/или предотвратени вредните последици, да бъде разпоредено конкретно поведение/действие, както и срок за изпълнение. Факт е, че такава възможност съществува, но тя е твърде рядко прилагана.

Въпреки че при административното наказание трябва да има виновно извършено административно нарушение и точно като реакция на държавата за това противоправно поведение се налага то, предписанието, като принудителна административна мярка, би следвало да се прилага не заради извършеното нарушение, а за ограничаване на евентуалните щети от него. Категорично в практиката могат да се прилагат кумулативно и двата вида административна тежест, когато са налице правните основания деецът да бъде наказан и да му бъдат приложени съответните принуди. Нещо повече, съществена характеристика на наказанието, за разлика от предписанието, е, че то не е в състояние да отстрани настъпилите вредни последици. Административно наказание е предвидената от закона санкция, налагана по административен ред, за извършване на административни нарушения. Тя принуждава нарушителя да претърпи определено по закон увреждане на негови материални или други интереси и има за цел да окаже предупредително и превантивно действие върху самия него и останалите членове на обществото. В чл. 12 от Закона за административните нарушения и наказания е дефинирана целта на наказанието – да се предупреди и превъзпита нарушителят към спазване на установения правен ред и да се въздейства възпитателно и предупредително върху останалите граждани⁴. Още с Постановление № 10 от 28.IX.1973 г. Пленумът на ВС обръща внимание на административнонаказващите органи при определяне на административните наказания да изхождат от повишените изисквания за строго спазване на законността и обезпечаване правилното и ефективно функциониране на държавното управление, да преценяват тежестта на конкретното нарушение, подбудите за неговото извършване, другите смекчаващи и отегчаващи обстоятелства и имотното състояние на

⁴ Закон за административните нарушения и наказания. Обн., ДВ, бр. 92/28.11.1969.

нарушителя, а така също да държат сметка и за тенденциите в динамиката на съответния вид административни нарушения.⁵

Предписанието, неправилно заменяйки административното наказание, има и друг негативен ефект, освен спрямо виновния нарушител, така също и към трети лица. Упражнената принуда се прехвърля и върху тях, примерно като повреждане или използване на тяхно имущество или п чрез забрана на достъпа им до работното място, без те да имат каквото и да е отношение към причините за налагане на мярката или към защитения с нея интерес.

Корелацията между необосновано широката граница на дискреционната власт и корупцията е лесно проследима. Разбира се, също така може, не без особена трудност, да бъде посочена корелация между корупцията и други фактори. Същественото в този случай е, че тази корелация почива на формално законосъобразно поведение.

Разбира се, че причините за корупция винаги са комплексни, вкоренени в политиките на една страна, бюрократичните традиции, политическото развитие и социалната история. Все пак корупцията има тенденция да процъфтява, когато институциите са слаби.

Корупцията може да бъде присъща на начина, по който се упражнява властта и може да бъде невъзможно да се намали само чрез законотворчество. Нормалната мотивация на служителите в обществения сектор да работят продуктивно може да бъде подкопана от много фактори, включително ниски заплати и намаляваща покупателна способност. Мотивацията за отстояване на морала на отделния служител ще бъде допълнително отслабена, ако действащата норма предполага реакция, резултатът от която в идентични ситуации се възприема, цени и предпочита от коригирания обект единствено в аспекта на личната изгода. Общественията служба може да е доминирана от взаимоотношения от вида „искащ-искащ“, вместо „контролиращ-контролиран“, където споделянето на подкупи и услуги се е утвърдило като закономерност.

Определяща характеристика на средата, в която възниква корупцията, е разминаването между формалните и неформалните правила, регулиращи поведението в публичния сектор. Липсата на държавност в поведението на представителите на административната власт създават условия за това неформалните правила да генерират неформални обществени отношения. Корупцията не е основа, не е среда, не е началото, където започват и се развиват тези отношения. Тя е следствие на много фактори, които влияят върху нея и има много и най-различни проявления. Разпространява се там, където управлението и контролът са неадекватни и неефективни. За противодействието на корупцията в една организация не са достатъчни механизми,

⁵ Постановление № 10 от 28.IX.1973 г., Пленум на ВС. Обръща внимание на съдилищата и административнонаказващите органи при определяне административните наказания да изхождат от повишените изисквания за строго спазване на законността и обезпечаване правилното и ефективно функциониране на държавното управление, да преценяват тежестта на конкретното нарушение, подбудите за неговото извършване, другите смекчаващи и отегчаващи обстоятелства и имотното състояние на нарушителя, а така също да държат сметка и за тенденциите в динамиката на съответния вид административни нарушения.

налагани извън самата организация. Тяхното въздействие може да се определи като последващо, такова, което проявява своя коригиращ характер едва след като са настъпили онези последствия, които характеризират корупцията.

Моделите за самоконтрол на държавните служители може да се представят от гледна точка на професионалната етика. Те ще се занимават с корупционни действия, ако служителят, при вземането на решения, се ползва от доминиращо положение, има право на преценка за вземане на решение и съзнава липсата на ефективна отговорност. В тази статия ние разглеждаме именно наличието на оперативна самостоятелност при вземане на решения от административните служители при изпълнение на служебните им задължения и как то влияе върху етичното поведение и корупционните деяния. За самоконтрол при отделния служител може да се говори единствено ако е създадена възможност за ясно определяне на очакваното поведение и сигурността, че отклоненията от него са лесно разпознаваеми и санкционирани.

Установяването и публикуването на правилата по упражняване на дискреция би стабилизирало управлението на обществените отношения и би гарантирало в значителна степен законните очаквания на правните субекти.⁶

Дискреционните правомощия са иманентна характеристика на правомощията на субекта на правоприлагането, необходими за изпълнението на функциите на правоприлагането. Същевременно много автори отбелязват, че е необходимо администрациите постепенно да се разделят с дискреционните правомощия на длъжностните лица, залегнали в закона^{7, 8}. Тези правомощия позволяват на длъжностното лице да избира свое поведение произволно, без да се ограничава с каквито и да било критерии, определени от закона, и същевременно да не нарушава официално закона. С други думи, дискреционните правомощия стават фактор, провокиращ неетично, включително корупционно поведение на упълномощено лице в случаите, когато неговите граници не са ясно определени или няма критерии за неговото прилагане.

Субективната преценка и правото за решаване в рамките на оперативната самостоятелност са предназначени да диференцират отношението към еднотипни, но различаващи се в своите детайли казуси, без да се нарушава принципът на справедливост. Следва да са гаранция за отчитане на спецификата за намиране на справедливо решение. За това практиката, при която АУАН се заменя с предписание, препятства процесуалното начало на административнонаказателното производство.

Правната некомпетентност е специфична форма на информационна бариера, при която незнанието се превръща в непреодолима преграда, която изключва действието на моралните и етичните норми и психични задръжки, като страх от негативни последици.

⁶ Славова, М. „Дискрецията: право или задължение“. „Право и права“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016.

⁷ McHarg, A. ADMINISTRATIVE DISCRETION, ADMINISTRATIVE RULE-MAKING AND JUDICIAL REVIEW, https://strathprints.strath.ac.uk/61927/1/McHarg_CLP_2017_Administrative_discretion_administrative_rule_making_and_juridical.pdf (посл. 10.07.2021)

⁸ Davis, K. Discretionary Justice: A preliminary inquiry, <https://core.ac.uk/download/pdf/214093883.pdf> (посл. 10.07.2021)

Правната култура създава социално-психологическа и етична среда, която възпрепятства нарушенията на дисциплината и корупционните проявления. В същото време повишава ефикасността на вътрешния контрол, който следва първо да идентифицира и след това да отстрани условията за корупция. Подобен модел е широко разпространен в бизнес структурите, но както показват резултатите от емпиричното изследване, не намира приложение в държавната администрация.

Следва да се отбележи също, че самоконтролът от страна на държавните служители, освен от тяхната професионална подготовка, е функция и от степента на тяхната обща култура. В съвременното общество трудно може да се говори за върховенство на закона тогава, когато гражданите, още повече представителите на държавната администрация не познават основните положения и принципи на правото. Парадоксално е, че контролните органи, които осъществяват правоприлагаща и правоохранителна дейност, не притежават вътрешноведомствен механизъм, който да поддържа и възпроизвежда необходимото ниво на правна компетентност. В тази връзка може да се направи препоръка за предприемане на организационни мерки и регламентиране на определени изисквания за перманентно повишаване и поддържане на необходимото равнище на правната компетентност на държавната администрация.

В заключение нека кажем, че ясното и точно определяне на дискреционните правомощия на контролните органи и създаването на оптимална нормативна и социално-психологическа среда на осъществяване на контролните функции на държавната администрация рязко би стеснила приложното поле на корупцията.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кодекс за поведение на служителите в държавната администрация. Обн., ДВ, бр. 33/07.04. 2020.
2. Закон за административните нарушения и наказания. Обн., ДВ, бр. 92/28.11.1969.
3. Постановление № 10 от 28.IX.1973 г., Пленум на ВС.
4. Славова, М. „Дискрецията: право или задължение“. „Право и права“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016.
5. Stack, K. „An administrative jurispondence: The rule of Low in the administrative state“, Columbia low review, vol. 115, № 7 <https://columbialawreview.org/content/an-administrative-jurisprudence-the-rule-of-law-in-the-administrative-state-2/>, (последно 11.08.2021).
6. Fiureido, Marcelo, Pontifical Catolic University of Sao Paulo Law School, Administrative discretion: A comparative Analisis, <https://blog-iacl-aicd.org/blog/2018/5/17/administrative-discretion-a-comparative-analysis>, (последно 06.08.2021).
7. McHarg, A., ADMINISTRATIVE DISCRETION, ADMINISTRATIVE RULE-MAKING AND JUDICIAL REVIEW, https://strathprints.strath.ac.uk/61927/1/McHarg_CLP_2017_Administrative_discretion_administrative_rule_making_and_juridical.pdf (посл. 10.07.2021).
8. Davis, K. Discretionary Justice: A preliminary inquiry, <https://core.ac.uk/download/pdf/214093883.pdf> (посл. 10.07.2021).

ГРАНИЦИТЕ НА ДИСКРЕЦИОННАТА ВЛАСТ КАТО КОРУПЦИОНЕН ФАКТОР

*Живко Атанасов Желев, докторант
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна*

Резюме: Отсъствието на ясна и добре систематизирана регламентация на дискреционните правомощия, в съчетание с ниската или въобще отсъстваща правна подготовка на ръководителите и служителите от органите на държавно управление, води до опорочаване на тяхната дейност, обяснява дефицита на качествен и справедлив контрол и се явява силен корупционен фактор.

Ключови думи: дискреция, държавно управление, контрол, корупция.

THE BOUNDARIES OF DISCRETIONAL POWER AS A CORRUPTION FACTOR

*Zhivko Atanasov Zhelev, PhD student
VFU „Chernorizets Hrabar“*

Summary: The lack of clear and well-systematized regulation of discretionary powers, combined with the low or no legal training of heads and employees of public administration bodies leads to their corruption, explains the lack of quality and fair control and is a strong corruption factor.

Keywords: discretion, government, control, corruption.

ИКОНОМИКА

ЕВОЛЮЦИЯ НА СИСТЕМАТА ЗА СОЦИАЛНО ОСИГУРЯВАНЕ

Анелия Пържанова

1. Възможности за осигуряване на ресурси за социално осигуряване

До 1996 г. в България съществува *държавно бюджетната система* на финансиране на социалното осигуряване. След политическите промени в края на 80-те години започна процес на преминаване или по-скоро завръщане към вече наложилите се като модели разходо-покривни, или капиталови системи в социалното осигуряване, намерил законово решение в края на 1995 г.¹ Реформите в системата на държавното осигуряване са продиктувани от политиката на настройване на съществуващата система към условията на новата парадигма на общественото устройство в страната.

Опирайки се на икономическата теория на Кондратиев и разглеждайки събитията от призмата на историческата последователност, се откроява едно основно събитие, което повлиява на съдържанието и характера на българското държавно общественото осигуряване. Основното събитие от общественото-социална значимост в началото на 90-те години е разпадът на Съюза на съветските социалистически републики (СССР) и преминаването към западен тип на общественото-политико-икономическо устройство на страните от социалистическия блок.² България, като част от бившия социалистически блок, е изправена пред нова парадигма. Тя е ключов модел, образец или метод (за постигане на определен вид цели). Често тя е най-характерното или основно свойство на една теория или направление на науката, или общественото устройство. Промяната на парадигмата на основите на общественото устройство в България поставят редица задачи и проблеми за раз-

Доц. д-р Анелия Пържанова, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

¹ По **Стоенчева**, Ц. Публични финанси. София: УИ „Стопанство“, 2007; **Стоянов**, В. Основи на финансите. Т. I. София: Галик, 1997.

² „... изблъвайки почти всички руски завоевания, придобити след Петър Велики. Няма друг пример на световна сила, която да се е разпаднала така пълно и бързо, без да е губила война“. **Кисинджър**, Х. Дипломацията. София: КК „Труд“, 1997, с. 670.

решаване пред държавното обществено осигуряване. От 1990 г. в нашата страна започна така нареченият преход – преходът към пазарна икономика и демократичен капитализъм.

Провокирани от възприетата дефиниция³ и характеристиката на инструмента за генериране на ресурсите в системите на социалното осигуряване, от гледна точка на неговата икономическа същност, са направени опити за приобщаване към теоретичните основи на друг клон от познанието, в частност финансовата наука, и са разгледани основите на финансите и публичните финанси като фундамент на своето изследване, пречупвайки ги впоследствие през призмата на социалното осигуряване.

Обикновено възприятието за понятието „финанси“ прави връзка между финансите и парите, дори ги отъждествя. Наистина финансите (в условието на развитото стоково производство) са *парични отношения*. Парите, наред с изпълнението на чисто паричните си функции, са и форма на проявление на финансите. Те са форма за проявление на финансите в качеството им на парични потоци, на приходи и разходи на държавата, на публичноправните тела, на стопанските субекти и отделните индивиди, т.е. *парични потоци (приходи и разходи) на държавата, на физическите и юридическите лица*. Докато парите са възникнали и функционирали отделно и независимо от държавата, финансите са изцяло продукт на нейното (на държавата) възникване и функциониране.⁴

Известно е, че са налице различни теории, които обясняват възникването и функционирането на държавата. Най-популярната обаче е теорията за тъй наречения „обществен договор“, чийто най-изявен привърженик е Ж. Ж. Русо.⁵ Той разграничава две състояния на човека – естествено и цивилизовано. Естествено е състоянието, при което човекът е бил напълно свободно дете на природата и не е бил обвързан със задължения към никакви институции; неговият суверенитет е бил абсолютен. Впоследствие обаче хората са почувствали и осъзнали необходимостта и целесъобразността от обединяване в името на общото си благо. Те „склучват“ помежду си „обществен договор“ и създават тъй наречената „обществена личност“, т.е. държавата, на която отстъпват част от своя абсолютен до този момент суверенитет.

Държавният суверенитет е част от (израз) суверенитета на гражданите. Те остават свободни, но без да накръняват свободата на себеподобните и като се съобразяват със суверенитета на държавата и произтичащите от него права и правомощия, т.е. като се съобразяват с установения правово-политически и държавноправов ред. Държавата е форма на политическа организация на обществото, която може да има различни проявления – от сатрапия⁶ до съвременна де-

³ Задължителното социално осигуряване е уредено в Кодекса за социално осигуряване и обхваща държавното обществено осигуряване, учителския пенсионен фонд и допълнителното задължително пенсионно осигуряване. <https://nap.bg/page?id=314>

⁴ Всички функции на съвременната държава се осъществяват с помощта на държавното преразпределение – държавата събира данъци и неданъчни приходи от бизнеса и гражданите, като с тях финансира своите разходи. Вж. **Невидимите държавни разходи**. <https://ime.bg/bg/articles/nevidimite-dyrjavni-razhodi-c/>

⁵ Русо, Жан-Жак. За обществения договор. София: Наука и изкуство, 1988, с. 609.

⁶ Деспотично, самовластно управление <http://www.onlinerechnik.com/duma/>

мокрация. Когато се говори по-нататък за държава, ще се има предвид такава – със съвременно демократично устройство. Важно е да се отбележи, че доколкото държавата е политическа организация на обществото и основните решения в нея се вземат на политическа основа, това дава своята политическа окраска и на публичните финанси. Първичните и класически функции на държавата са:

- Вътрешна – поддържане на вътрешния ред, защита на собствеността, интересите и спокойствието на своите граждани.
- Външна – защита от външно нападение, от чужда агресия.

Именно осигуряването на необходимите на държавата ресурси за изпълнението на нейните функции задачи и тяхното използване е първопричината за възникването на специфични взаимоотношения между държавата и нейните граждани, които по-късно намират своето дефинитивно изражение и проявление в понятието „финанси“.

Финансите (като особена форма на взаимоотношение между държавата и нейните граждани) са възникнали и функционирали успоредно с възникването и функционирането на държавата. Понятието „финанси“, което изразява съдържанието на тези взаимоотношения, възниква едва през средните векове. С други думи, финансите са съществували векове, без да бъдат дефинирани като такива. Едва през XVII век с понятието „финанси“ започват да се обозначават приходите, а впоследствие и разходите на държавата. Често пъти, особено в немската, а и в по-старата българска литература, се използва и понятието (държавно) „финансово стопанство“. Под финанси, в зависимост от различните теории на икономическите школи, често се дефинира учение за публичното финансово стопанство, т.е. учение за публичните приходи и разходи.⁷

Очевидно под финанси или финансово стопанство се е разбирало осигуряването на необходимите на държавата ресурси и тяхното използване за традиционните държавни приходи и разходи, които намират своя синтез в бюджета на държавата, т.е. във фиска. Разлика между държавното и частното стопанство – съпоставянето и сравняването или аналогията, която се прави между държавното и частното стопанство, е твърде стар подход. Всяко стопанство трябва да генерира ресурси, които да осигуряват неговото съществуване и развитие. Това важи в еднаква степен както за държавното, така и за частното стопанство. Осигуряването на тези ресурси в държавното и в частното стопанство обаче съществено се различават.

В частното стопанство ресурсите се осигуряват чрез влягането на труд, в непосредственото обработване на земята и получаването на земеделски продукти. Или чрез авансиране на средства (капитали) в някаква стопанска дейност (бизнес), т.е. закупуване на фактори на производство, чието съчетано използване ще доведе до създаването на определени блага. Ефективността, която е предпоставка за развитието, изисква стойността на придобитите блага от бизнеса да бъде по-голяма от стойността на авансираните средства и направените разходи, т.е. изисква реализирането на доход и на печалба.

⁷ Стоенчева, Ц. Публични финанси. София: УИ „Стопанство“, 2007; Стоянов, В. Основи на финансите. Т. I. София: Галик, 1997; Брусарски, Р. Теория на публичните финанси. София: УИ „Стопанство“, 2007 и др.

Държавното финансово стопанство, получава необходимите ресурси и блага по съвършено различен начин в сравнение с частното стопанство. То получава готови ресурси, произведени вече от частното стопанство, които държавата присвоява на задължително-принудителна основа. Разбира се, държавата може сама, в свои предприятия, да произведе част от необходимите ѝ ресурси, но това е изключение. Правилото е тя да получава такива безвъзмездно и на задължително-принудителна основа от частното стопанство.⁸ Ето защо националното стопанство се е разглеждало от класиците като съвкупност от частното и държавното стопанство. Те отлично разбирали, че без държава не може. За тях тя е „необходимо зло“, което трябва да консумира не повече от една десета от националното стопанство, респективно националния продукт.⁹

Мотивът за ограничаване на консумацията на „необходимото зло“ е да не се намаляват възпроизводствените възможности на частното стопанство, защото именно то е икономическата основа на държавата и на националното стопанство като цяло. Така класиците, и по-конкретно Адам Смит¹⁰, е формулирал принципа за 1/10, т.е. за предоставяне на държавата, на държавното стопанство 10% от националния, респективно от БВП. Той формулира и трите класически правила на финансово-икономическата политика на държавата, които се свеждат до:

- умерена стопанска дейност от страна на държавата – в смисъл, че стопанската дейност е естествено поле за проявление на частния капитал и държавата може да се занимава с такава само в умерени граници или мащаби – изграждане на пътища, пристанища, канали и други инфраструктурни обекти и съоръжения, които са капиталоемки и непривлекателни за частния капитал;
- балансиран или бездефицитен бюджет;
- неутрална данъчна и финансова политика, т.е. финансова политика, която няма да променя позициите на стопанските субекти, установени чрез действието на „Невидимата ръка“, т.е. на свободните пазарни сили.¹¹

⁸ Според ИПИ: *Първо*, политическата нестабилност у нас вкара бюджета в много по-тежка дупка от тази, причинена от рецесията през 2009 г. *Второ*, правителствата използват фискални фокуси, за да повишат разходите, най-вече чрез последователни актуализации на бюджетите през последните три години. *Трето*, без реформи в неработещите публични сфери дефицитът не може да бъде преборен и винаги ще се представя като някаква неизбежност. В средносрочната рамка до 2018 г. такива реформи не са заложени. Вж. **Ганев**, П. Фискални илюзии. <https://ime.bg/bg/articles/fiskalnite-ilyuzii-2013-2015-g/#ixzz5liWzj49o>

⁹ Същност на финансите.

<https://finansi.dokumentite.com/art/syshtnost-na-finansite/87164/p3>

¹⁰ Според Адам Смит (1723 – 1790) за увеличаване богатството на народите с основополагащо значение са два фактора. Първият е свързан със сръчността на работната сила, която е в пряка зависимост от разделението на труда, а вторият е свързан със съотношението между производителния и непроизводителния труд, подчинен на натрупването на капитала. Вж. **Смит**, А. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини. София: Партиздат, 1983.

¹¹ А. Смит отбелязва „невидимата ръка“ като естествен процес, формиран от личните интереси и цели на индивида да максимализира своите доходи. В резултат на това индивидите по естествен път подпомагат за обществената акумулация на богатство. Вж. **Смит**, А. Богатството на народите. София: Анхир, 1994, с. 44.

Дейвид Рикардо (1772 – 1823) доразвива и усъвършенства трудовата теория за стойността, учението за капитала, в качеството му на натрупан труд, проблемните аспекти на парите и паричното обращение, количествената теория на парите, формулира принципите на сравнителните разходи и сравнителните предимства в международната търговия. В основата на неговите възгледи е концепцията, че в дългосрочен план поради изчерпване на необходимите природни ресурси икономическият растеж ще спре и икономиката ще се окаже в „стационарно състояние“, от една страна, а от друга – той приема, че това стационарно състояние има временен характер, който вследствие на свободната търговия, отворената икономика и икономическия либерализъм ще допринесе за уравнивяване в търговския баланс на държавите за дълъг период от време. Д. Рикардо приема, че доходът на отделните класи не представлява стойностно-образуващ фактор, а е производна част от създадената трудова стойност и с основание третира финансите като форма на разпределителни отношения, осъществяване от държавата.¹²

Учението на класиците е известно като либерално. То се е ползвало с респект и уважение сред икономисти, политици, юристи и други интелектуалци, то е било общоприето и никой не е имал дързостта и смелостта да му се противопостави. Именно класиците на икономическата мисъл са създали и финансовата наука, като са отделили финансите от общата икономическа теория и са я обособили в самостоятелно научна дисциплина, чийто обект или предмет е държавното финансово стопанство, т.е. на публичноправните институции и самоуправителните тела.¹³ В духа и традициите на либералнокласическото учение, дълго време финансите са разглеждани административноинституционално. Едва след Втората световна война те са теоретически обосновани и силно икономизирани.¹⁴

Еволюция на финансите

В основата на тази еволюция, която по същество е еволюция на икономическата теория и политика, стоят последиците от Първата световна война и тези от световната икономическа криза от 1929/32 година – разруха, спад на производството, безработица, инфлация, обедняване, социално напрежение. На тази основа вярата в класическото учение е разклатена. Държавите просто са били принудени да предприемат антикризисни мерки и действия, които не са били в духа и традициите на класическо-либералното учение, защото „Невидимата ръка“ се оказва безсилна да се справи с нововъзникналите остри икономически и социални проблеми.

Тези спонтанни антикризисни мерки и действия на държавата обаче все още не са били благословени от теорията. Тази „благословия“ дава известният английски икономист Джон Мейнърд Кейнс.¹⁵ Още по времето на Великата депресия той е в кореспондентски отношения с тогавашния 31-ви президент на САЩ Хърбърт Хувър (1929 – 1933). В писмата си до него и в противовес на официална-

¹² Георгиева, Д. Развитие на иновационната теория от края на XVIII до началото на XXI в. http://ibsedu.bg/media/Trudove/2013/23_59.pdf

¹³ Кьосева, Н. Икономически теории. Еволюция на икономическия анализ на Западната цивилизация. София: ИУ на НБУ, 2009, с. 119 – 141.

¹⁴ Стоянов, В. Основи на финансите. Т. I. София: Галик., 1997, с. 82 – 86.

¹⁵ Кейнс, Дж. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. София, 1936, с. 46.

та все още класическо-либерална доктрина, препоръчва правителството да поеме инициативата в свои ръце, за да провежда активна антикризистна/антициклична политика. Кейнс излага своята – противоположна на класическото учение – доктрина в знаменитото си съчинение „Обща теория за заетостта“ от 1936 година.

Така приключва ерата на класическото либерално учение и настъпва ерата на Кейнсианството, на регулираната (от държавата с помощта на финансите) икономика. Това бележи съществен етап в развитието и еволюцията на финансовата теория и политика. Кейнс коренно променя трите класически правила на финансово-икономическата политика, формулирани от Адам Смит:

- вместо умерена – той препоръчва активна стопанска дейност от страна на държавата;
- вместо уравновесен – дефицитен държавен бюджет;
- вместо неутрална – целенасочена регулативна финансова политика.

От казаното дотук се вижда, че предметът и обхватът на финансите и финансовата наука са се променили съществено – от преди всичко описание на приходите и разходите на държавата, до икономически анализ на държавата, респективно на нейната активност и на икономическите последици от нея с оглед подобряване ефективността от дейността на държавата. Именно Кейнсианската концепция води до съществени количествени и качествени промени в областта на финансите.

Може да се обобщи, че:

- Традиционният предмет на финансите значително се е разширил;
- Финансовата теория и политика се е интегрирала плътно с общоикономическата теория и политика и се е превърнала в нейна сърцевина и корона;
- Силно е нараснала прагматичната функция и роля на финансите;
- На основата на общоикономическа функция и роля е осъществена интеграция между традиционната финансова и парична теория и политика, което още повече размива границата между финанси и пари.

Очевидно е, че субект на финансите в съвременните условия не е само и единствено държавата, както се е считало до Втората световна война. Техни субекти са така също и всички стопански и нестопански единици, всички физически и юридически лица, които получават парични приходи, извършват парични разходи, като се стремят ефективно да ги балансират. Традиционните финанси и финансово стопанство „на държавата“ са само част от общата система на финансите, които обхващат и изразяват всички реални парични отношения в националното стопанство, а и извън него (международните финанси). Те по същество се проявяват като входящи и изходящи парични потоци (приходи и разходи) на държавата и нейните публичноправни тела, а така също на стопанските и нестопанските субекти, на юридическите и физическите лица. Финансите като обща и единна система от парични потоци на държавата, юридическите и физическите лица изпълняват общи функции, които са присъщи на всички техни звена.

Още Дейвид Рикардо¹⁶ подчертава, че разпределението е същностна черта на финансите. Най-общата им същностна характеристика е, че те са разпреде-

¹⁶ **Рикардо**, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. М.: Эксмо. 2007.

лителни отношения, обикновено в парична форма. От казаното следва, че през целия период на тяхното съществуване финансите са осъществявали разпределението и преразпределението на БВП, на крайните доходи на всички стопански субекти и гражданите на държавата, респективно в границите на упражнявания от нея суверенитет.¹⁷ От казаното дотук следва, че една от общите функции на финансите е разпределителната им функция. Естествено социално-икономическото съдържание на тази функция е различно през отделните етапи в развитието им. По същество това са различни социално-икономически и социалнополитически цели и задачи, които се реализират с помощта на тази функция.

Финансовата политика на държавата, респективно паричната политика на нейната централна банка и финансово-бюджетната политика на правителството, осъществявана посредством Министерство на финансите, играят решаваща роля в съвременното пазарно стопанство. Главна цел на общата финансова политика на държавата е динамизиране и повишаване ефективността на икономиката като основа за подобряване качеството (стандарта) на живота на населението. Разбира се, в рамките на тази най-обща цел финансовата политика има множество други цели и подцели, между които понякога се получават и известни противоречия.

2. Връзки и зависимости между принципите и функциите на социалното осигуряване

Нормативната уредба на социалното осигуряване в България е регламентирана чрез Кодекса за задължително обществено осигуряване, обнародван в „Държавен вестник“, брой 110 от 17 декември 1999 г. и влязъл в сила от 1 януари 2000 г. През 2003 г. цялата материя по социалното осигуряване (от разходопокривен и капиталов тип) се кодифицира в Кодекса за социално осигуряване.¹⁸ Този Кодекс урежда отношенията между държавните органи, отговарящи за акумулирането на осигурителните вноски, осигурителите и осигурените лица, както и случаите, в които се изплащат осигурителните обезщетения.

Принципи на социалното осигуряване

Като всяка друга обществено организирана дейност и социалното осигуряване почива на определени принципи (основни начала). Тези принципи имат както теоретично, така и практическо значение. Те ни служат в познавателния процес, например да отграничим социалното осигуряване от други подобни социални дейности, както и да развием неговата правнонормативна, институционална и информационна основа.

В специализираната литература най-често се посочват следните принципи, на които се основава и функционира социалното осигуряване¹⁹:

Задължителност и всеобщност. Този принцип е свързан с понятието „морален риск“. Това е ситуацията, при която част от членовете на обществото считат,

¹⁷ Стоянов, В. Основи на финансите. Т. I. София: Галик, 1997, 86 – 90.

¹⁸ Кодекс за социално осигуряване, ДВ, бр. 110/1999, загл. изм., ДВ, бр. 67/2003, посл. изм. и доп., ДВ, бр. 12/8.02.2019.

¹⁹ Христовков, Й. Социално осигуряване (теория, организация, практики). София: Изд. на ВУЗФ, 2009.

че за тях няма да настъпят рискове, застрашаващи техните доходи или здраве, или пък, ако настъпят такива рискове, то държавата е длъжна да ги обезпечи. „Моралният риск“ повелява установяването и организацията на социалното осигуряване да не се съобразява с волята, желанието и убеждението на такива членове на обществото. Задължителността и всеобщността се въвеждат чрез закон, определящ норми както за правата, така и за задълженията на участниците в системата. Действието на принципа на задължителността и всеобщността изисква:

- безусловно включване в кръга на осигурените лица на цялото население независимо от характера на заетостта и доходите, бранша, региона, професията и други характеристики;
- покриване на всички социални рискове, които водят до намаляване или загуба на личните доходи.

Степента на задължителност за отделните групи икономически активни лица обаче може да бъде различна. Тя е най-висока за работещите по трудови и служебни правоотношения – те се осигуряват за всички осигурени рискове и обикновено споделят осигурителните вноски със своите работодатели. Упражняващите трудова дейност за своя сметка и за свой риск се осигуряват задължително за инвалидност, старост и смърт, а за общо заболяване и майчинство – обикновено по свое желание.²⁰

Равнопоставеност. Този принцип изисква унифициране на законодателството, с оглед да се гарантират еднакви за всички осигурени лица (независимо от политическата принадлежност, расата, вероизповеданието, имущественото положение и др.) възможности за участие в установените осигурителни схеми и адекватна осигурителна защита при настъпването на трудоспособността. Принципът на равнопоставеност обаче се третира по различен начин в законодателството на отделните страни по отношение пола на осигуреното лице. В много страни жените се пенсионираат по-рано, макар че по правило живеят по-дълго от мъжете. От друга страна обаче, пенсиите на жените са по-ниски главно поради неравнопоставеността им на пазара на труда – при равен труд в много страни те получават по-ниско възнаграждение.

Обществена солидарност. Същността на този принцип се изразява в създаването на такава организация, при която средствата се набират солидарно от всички, а се ползват от лицата, при които е настъпил социален риск със съответните (благоприятни и неблагоприятни) последици. Солидарността на осигурените лица се характеризира с две специфични измерения – солидарност между едновременно съжителстващи поколения (в трудоспособна и нетрудоспособна възраст) и солидарност вътре в поколенията (между трудоспособни и временно нетрудоспособни, между заети и безработни).²¹

Принципът на обществената солидарност е характерен най-вече за публичната система на социалното осигуряване, базирана на преразпределението.²² При

²⁰ Средкова, К. Осигурително право. София: Сиби. 2006, с. 97.

²¹ Благойчева, Х. Осигурителни системи и фондове. Варна: Наука и икономика – ИУ, 2016, с. 27 – 29.

²² Солидарността е първият и най-важен принцип на социалната държава. Чрез него се дават отговори на въпросите каква е причината да бъдем съпричастни един към друг,

така наречените капиталови форми на социално осигуряване този принцип търпи модификации поради персонализирането на осигурителните вноски в индивидуалната партида в периода на тяхното натрупване и инвестиране. На фазата на плащанията обаче отново имаме споделяне на риска, ако осигурените изберат пожизнена пенсия.

Еквивалентност и адекватност. Еквивалентността предполага пряка връзка между осигурителния принос (измерван обикновено чрез осигурителния доход, върху който са плащани осигурителни вноски и осигурителният стаж) и размера на обезщетението или пенсията. Или при настъпване на съответния риск осигуреният трябва да получи обезщетение, заместващо в много голяма степен дохода, получаван преди настъпването на риска. Този принцип се реализира чрез предварително въвеждане в закона на правилата за размера на обезщетенията и пенсиите. Адекватността изисква осигурителните обезщетения да заместват в задоволителна степен загубените доходи от труд при настъпването на някой от осигурителните рискове. Приложени в комбинация, адекватността и еквивалентността дават основание на законодателя да въвежда минимални гарантирани обезщетения и пенсии, както и да ги ограничава до определен максимален размер.

Автономност и самоуправление на осигурителната система. Според този принцип осигурителната система трябва самостоятелно да организира и регулира собственото си икономическо и пазарно поведение, връзките и взаимоотношенията си с икономиката, да развива и усъвършенства персоналната си структура и финансовата си балансираност. Този принцип налага икономическите субекти (осигурените и осигурителите) сами да решават чрез свои представителни органи възникналите проблеми, да приемат правила за поведение и доброволно да ги съблюдават – без външен административен натиск. Той предполага и по-голяма финансова и административна самостоятелност, делегирането на повече права на органите на управлението от по-ниските етажи в йерархията, предоставяне на повече права за вземане на управленски решения от самата институция.²³

Социален диалог. Този принцип произтича от историческото развитие и самата природа на социалното осигуряване. Въпреки че то засяга всички слоеве на обществото, работодателите и работниците са тези, които формират фондовете на общественото осигуряване и затова техните организации трябва да вземат активно участие при определяне политиката в социалното осигуряване. Предмет на социалния диалог са размерите на осигурителните вноски, разпределението на тези вноски между работника и работодателя по отделни рискове, размерът на осигурителните плащания и други. Проява на социалния диалог е и колективното трудово договаряне на минималните осигурителни прагове, участието в доброволното осигуряване, в това число и в доброволното осигуряване по професионални пенсионни схеми, допълнителното осигуряване за безработица и други рискове.

защо социалната държава обхваща всички или само някои членове на обществото и т.н. Вж. **Шамов**, М. Солидарността – основен принцип на социалната държава. Научни трудове на Русенския университет. Том 47, серия 7, 2008, с. 106 – 111. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp/7/7-18.pdf>

²³ **Благойчева**, Х. Осигурителни системи и фондове. Варна: Наука и икономика – ИУ, 2016.

Обществен и държавен надзор. Общественият надзор се изразява в дву- или трипартитните надзорни структури на управление и контрол (управителни и надзорни съвети) върху дейността на осигурителните институции. Обществен контрол осъществяват и парламентите на съответните страни, неправителствени специализирани организации. Държавният надзор²⁴ над осигурителните институции се осъществява чрез сметните палати на съответните страни, чрез органите за вътрешен финансов контрол и други. Обект на специален надзор са фондовете за осигуряване на капиталов принцип. Този надзор е специализиран или интегриран единен орган за надзор върху осигуряването, застраховането и търговията с ценни книжа. Някои от фондовете сами или по силата на закон изграждат попечителски или консултативни съвети, в които включват представители на осигурените лица и осигурителите, хора с добра обществена репутация и обществено доверие.

Фондова организация на социалното осигуряване. Този принцип изисква за всеки риск или взаимно свързани група от рискове да се обособява самостоятелен осигурителен фонд, като средствата в него се набират основно от осигурителни вноски.²⁵ Размерите на вноските за всеки риск се определят на основата на актюерски разчети, предвиждащи разходите за обезщетения и разчети за администриране. В много от съвременните осигурителни системи отделните фондове са взаимно свързани в рамките на общ консолидиран бюджет на социалното осигуряване.

Функции на социалното осигуряване

Основната функция на социалното осигуряване е социално-защитната функция, гарантираща социалното равновесие в обществото. Социалното осигуряване има за цел да предпази обществото от така наречения „морален риск“. Това е основният аргумент социалното осигуряване да бъде задължително и всеобщо, т.е. да покрива цялото население на страната.

Алтернативите на задължителността са по-скоро хипотетични, отколкото практически. Те се изразяват в следното:

- Декларация за самостоятелно поемане на осигурителния риск, преподписване на всеки три години от граждани, които не желаят да участват в осигуряването;
- Освобождаване от задължително осигуряване само на материално обезпечените. Като материално обезпечени се считат лицата, които по силата на конституция или закон имат пожизнени издръжки (ренти). Законодателството на отделните страни допуска част от икономически активното население (преди всичко самонаетите лица) да се осигуряват по свой из-

²⁴ Съгласно чл. 2 (1) Комисията е специализиран държавен орган за регулиране и финансов надзор с цел защита на интересите на инвеститорите, застрахованите и осигурените лица, осигуряване на стабилност, прозрачност и доверие на финансовите пазари и осигуряване на адекватна и стабилна инфраструктура на финансовите пазари. Вж. Правилник за устройството и дейността на Комисията за финансов надзор и на нейната администрация www.fsc.bg/d.php?id=20714

²⁵ По **Благойчева, Х.** Осигурителни системи и фондове. Варна: Наука и икономика – ИУ, 2016.

бор или въобще да не се осигуряват за определени рискове, като болест, трудова злополука или безработица, поради факта, че те не са изложени на случайността на сбъждане на тези рискове.

Социално-защитната функция на социалното осигуряване го превръща в най-сигурната бариера пред бедността във всяка страна. В това отношение е полезно да се знае, че според едно проучване на Международната асоциация по социално осигуряване почти 80 на сто от населението в света не е защитено чрез социалноосигурителни схеми.²⁶ Това население формира и зоните на хронична бедност на картата на света.

Преразпределителната/социалната функция на социалното осигуряване е свързана с неговия водещ принцип – солидарността. Преразпределението на паричните потоци се извършва между работещото и неработещото население (солидарност между поколенията) и между болни и здрави, работещи и безработни вътре в населението, което е в трудоспособна възраст (солидарност вътре в поколенията). Доколкото в социалното осигуряване съществуват гарантирани минимални размери на пенсиите и другите осигурителни плащания, както и „тавани“ на тези плащания, то преразпределя финансови ресурси от високодоходните към нискодоходните групи от населението. Преразпределителната функция на социалното осигуряване определя финансовите потоци, които то управлява, като финансови трансфери или трансферни плащания. В този смисъл осигурителните отношения съдържат в себе си отношения на отчуждаване и присвояване на част от продукта. Отчуждават се реализирани, но неполучени доходи от една част осигурените и се присвояват нереализирани доходи от друга част от населението.²⁷

Често в рамките на една универсална осигурителна система за известен преходен период се прилагат различни схеми и режими на осигуряване и ползване на осигурителни права от различни категории икономически активни лица – самонаети, държавни служители, военни и полиция, работещи при вредни и тежки условия на труд. Подобни режими, макар и преходни, водят до едно вътрешно преразпределение на средствата в осигурителните фондове.

Възпроизводствената функция на социалното осигуряване е насочена към *работната сила* като един от основните фактори на производството. Тази функция на социалното осигуряване се осъществява чрез трансферните плащания към населението под трудоспособна възраст под формата на семейни помощи и обезщетения за бременност, раждане и отглеждане на малко дете.²⁸

Осигурителните плащания за временна неработоспособност, трудова злополука и професионална болест, както и за безработица, също спомагат за възстановяване на работниците и за поддържане на техния жизнен стандарт по време на неработоспособност и обратно – да се включат в икономическия живот.

²⁶ Проучване на Международната асоциация по социално осигуряване. <http://documents.worldbank.org/curated/en/406181468105282010/text/697830v10ESW0B0ulgarian00CP0Vol10Bg.txt>

²⁷ **Христовков, Й.** Реформите в социалното осигуряване (предизвикателства и решения). София: Изд. на ВУЗФ, 2010.

²⁸ **Шамов, М.** Видове социална държава. Научни трудове на Русенския университет. Том 49, серия 7, с. 245 – 254, 2010. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-44.pdf>

В тази посока действат и всички програми за профилактика и рехабилитация на осигурените, както и мерките по намаляване на производствения травматизъм и професионалните заболявания, финансирани от осигурителните фондове. В някои страни фондовете, свързани с риска „безработица“, финансират не само паричните обезщетения и помощи за безработните, но и така наречените активни мерки на пазара на труда – програма за квалификация и преквалификация на работната сила, както и различни програми и мерки на заетост на неравностойните групи.

Възпроизводствената функция на социалното осигуряване обаче често се бърка с държавната политика за насърчаване на раждаемостта. Тази грешка се изразява в желанието за по-високи обезщетения за бременност, раждане и отглеждане на дете, по-продължителни отпуски или еднократни обезщетения. Трябва да се знае, че социалното осигуряване има за цел да замести загубения доход на майката поради нейната нетрудоспособност непосредствено преди и след раждането, както и ангажираността ѝ с отглеждането на детето, а не да осигури средства за издръжка на детето или пък да насърчи раждаемостта.²⁹

Икономическата функция на социалното осигуряване се проявява най-вече чрез неговите капиталови схеми и се изразява в следните направления³⁰:

- Мобилизиране на спестявания и осигуряване на възможности за дългосрочни инвестиции в инфраструктурата или нови технологии при капиталовите форми на социалното осигуряване. Финансовите ресурси в осигурителните фондове от капиталов тип могат да играят важна икономическа роля поради дългосрочния характер на спестяванията. Те могат също така да балансират и чуждестранните капиталови потоци с аналогични по размер местни ресурси. В някои страни натрупаните средства в капиталовите фондове достигат до 50 на сто от произвеждания вътрешен продукт.
- Съдействие за развитието на капиталовите пазари – това е нова икономическа функция на осигурителните фондове. Като най-големи институционални инвеститори пенсионните спомагат не само за развитието и устойчивостта на капиталовите пазари, но и за по-голямата им прозрачност.

Това показва, че капиталовите системи за социална защита успяват да обединят социалните и икономическите цели на обществото.

Освен посочените икономически функции, често на социалното осигуряване обаче се налага да изпълнява и някои неспецифични икономически задачи – да поеме чрез ранно пенсиониране реструктурирането на затихващи отрасли и икономически дейности в депресивни райони, да стимулира чрез по-ниски осигурителни вноски самонаетите, включително фермерите и други. Тези задачи изкривяват обществените осигурителни отношения и пораждат „нерегламентирани“ преразпределителни процеси.³¹

²⁹ **Шамов, М.** Видове социална държава. Научни трудове на Русенския университет. Том 49, серия 7, с. 245 – 254, 2010. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-44.pdf>

³⁰ **Благойчева, Х.** Осигурителни системи и фондове. Варна: Наука и икономика – ИУ, 2016.

³¹ **Христосков, Й.** Реформите в социалното осигуряване (предизвикателства и решения). София: Изд. на ВУЗФ, 2010, с. 19 – 26.

* * *

Разглеждайки еволюцията на социалното осигуряване, както и основните принципи и функции на социално-осигурителните системи, може да се обобщи, че основната цел на всяка осигурителна система е максимално обезпечаване на лицата, към които е насочена и които защитава от възможно най-голям кръг рискове. За постигането на тази основна цел и за да отговори на предизвикателствата на динамичните промени в общественно-икономическите взаимоотношения, на осигурителната система ѝ се налага да се адаптира чрез реформиране, но запазвайки основната цел, за която е създадена.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Благойчева, Х. Осигурителни системи и фондове. Варна: Наука и икономика – ИУ, 2016.
2. Брусарски, Р. Теория на публичните финанси. София: УИ „Стопанство“, 2007.
3. Ганев, П. Фискални илюзии. <https://ime.bg/bg/articles/fiskalnite-ilyuzii-2013-2015-g/#ixzz5liWzj49o>
4. Георгиева, Д. Развитие на иновационната теория от края на XVIII до началото на XXI в. http://ibsedu.bg/media/Trudove/2013/23_59.pdf
5. Кейнс, Дж. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. София, 1936.
6. Кисинджър Х. Дипломатията. София: КК „Труд“, 1997.
7. Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное. Москва: Эксм, 2007.
8. Русо, Жан-Жак. За общественного договор. София: Наука и изкуство, 1988
9. Смит, А. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини. София: Партиздат, 1983.
10. Средкова, К. Осигурително право. София: Сиби, 2006.
11. Стоенчева, Ц. Публични финанси. София: УИ „Стопанство“, 2007.
12. Стоянов В. Основи на финансите. Т. I. София: Галик, 1997.
13. Христосков, Й. Реформите в социалното осигуряване (предизвикателства и решения). София: Изд. на ВУЗФ, 2010.
14. Христосков, Й. Социално осигуряване (теория, организация, практики). София: Изд. на ВУЗФ, 2009.
15. Шамов, М. Солидарността – основен принцип на социалната държава. Научни трудове на Русенския университет, 2008, Том 47, серия 7, с. 106 – 111. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp/7/7-18.pdf>
16. Невидимите държавни разходи. <https://ime.bg/bg/articles/nevidimite-dyrjavni-razhodi-c/>
17. Същност на финансите <https://finansi.dokumentite.com/art/syshtnost-na-finansite/87164/p3>
18. Кодекс за социално осигуряване. ДВ, бр. 110/1999, загл. изм., ДВ, бр. 67/2003, посл. изм. и доп., ДВ, бр. 12/8.02.2019.
19. Правилник за устройството и дейността на Комисията за финансов надзор и на нейната администрация www.fsc.bg/d.php?id=20714

ЕВОЛЮЦИЯ НА СИСТЕМАТА ЗА СОЦИАЛНО ОСИГУРЯВАНЕ

Доц. д-р Анелия Пържанова

neli.parzhanova@yfu.bg

ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, РБългария

Резюме: Социалното осигуряване е една изключително специфична и сложна материя в обществото и в законодателството на държавите. По своята същност социалното осигуряване е един вид система, чиято функция е да акумулира средства, съхранени и изразходвани за обезщетения и пенсии при настъпване на осигурителни рискове. То разпределя ресурси между хората и социалните групи, които по една или друга причина се нуждаят от тях. В най-общ смисъл системата на социалното осигуряване представлява един вид гарант за сигурността в обществото и в частност на отделни негови групи.

Ключови думи: социално осигуряване, парични потоци, държавен суверенитет, финанси, държавни финанси.

EVOLUTION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM

Assoc. prof. Anelia Parzhanova, PhD

neli.parzhanova@yfu.bg

VFU „Chernorizets Hrabar“, Varna, RBulgaria

Summary: Social Security is an extremely specific and complex matter in society and in the legislation of states. In essence, social security is a type of system whose function is to accumulate funds stored and spent on benefits and pensions in the event of insurance risks. It distributes resources between people and social groups who need them for one reason or another. In the most general sense, the social security system is a kind of guarantor of security in society and in particular of certain groups.

Keywords: Social Security, cash flows, state sovereignty, finance, public finance.

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НИСКИТЕ ДОХОДИ И БЕДНОСТТА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

(студия)

Младен Тонев

Настоящата икономическа криза в България е в основата си не толкова финансова и кредитна, колкото структурна. Последниците от извънредното положение, наложено от пандемията от корона вируса, засягат изключително силно много важни народостопански отрасли, като туризма; транспорта; индустрията, произвеждаща на ишлеме; субконтрактьорите на големите автомобилни компании; хотелиерството и ресторантьорството, търговията и почти всички персонални и част от обществените услуги. Тази криза поражда необходимост от реструктуриране на икономиката в съответствие с новата извънредна ситуация, с новите стопански приоритети, както и в съответствие с реалностите на ситуацията. Особено актуални са защитата на частната собственост от посегателствата на всевластния и неподдаващ се на контрол управленски елит; борбата с ценовите спекулации, породени от дефицити на специфични стоки и материали, предизвикани от пандемията; възстановяването и преориентирането на търговията, главно в посока на нейното виртуализиране, преодоляване на срива на доходите, главно в частния сектор; справянето със структурната безработица; както и стопиране или поне забавяне на продължаващото оттегляне на държавата от здравния и социално-икономическия сектор. За да се случи всичко това, са необходими радикални промени в обществото. Една такава необходима промяна е зараждането и формирането в перспектива на гражданско общество в Република България.

Още в началото искам да направя няколко уговорки, които да очертаят „рамката“ на изложението така, както при научните изследвания очертаваме обхвата, дълбочината на анализа и допуските при верифициране на резултатите от научните проучвания.

Първо, всички мнения, оценки и констатации в текста следва да се приемат изключително като авторово мнение, оценка или теза. С никоя от оценките в изложението, които могат да се сторят на евентуалния читател крайни или непреме-

рени (като философска мяра), не ангажирам която и да е институция, издателство или неформална група. Изказаните в текста оценки и становища са само лично мои и мотивът ми да ги експлицирам и адресирам към една по-широка читателска аудитория е свързан с желанието ми, подобно на героя на Умберто Еко, да преодолее чувството на „обезправен пролетарий, производител на принадлезна стойност, застава да сглобява идеология на господарския конвейер“¹.

Втората уговорка е свързана с това, че се опитвам, доколкото мога, да бъда научно безпристрастен. Желанието ми е да използвам научни методи в анализа, а не да се огранича само до семплата научнопопулярна лексика.

Според мен научната безпристрастност не означава да премълчавам неудобни истини или да използвам евфемизми, за да не засегна или обидя някого. За мен научната безпристрастност е именно в това нещата да се казват, оценяват и презентират такива, каквито са в действителност. Приемането на желаното за действително определено не е проява на научен подход при изясняването на даден обществен или стопански процес. Давам си сметка, че тематиката за гражданското общество като област на изследване изисква почти енциклопедични познания в множество области, които познания, за жалост, не притежавам в желаната от мен мяра. В проблематиката за гражданското общество се пресичат проблеми от почти всички сфери на човешкото знание, като започнем с философията и риториката, преминаем през социологията и политологията и стигнем до съвременните информационни и комуникационни технологии. Моите познания и компетентности са ограничени в тясната област на икономиката и управлението и отчасти на социологията. Това са сферите, в които имам базово образование и които съм усъвършенствал през годините на трудова дейност и професионално развитие. Доколкото възможностите ми позволяват, ще се опитвам да се придържам към научните методи на изложение и анализ, както и ще се опитвам да използвам научна лексика, поне в тези области, в които се чувствам относително по-компетентен.

Третата уговорка е свързана с това, че едва ли ще успея да засегна всички проблеми на гражданското общество, бедността и доходите в Република България в един кратък и ограничен като размерност текст. Ще се опитам по-скоро да засегна по-главните проблеми в тези три сфери от моя гледна точка. Едва ли ще успея да предложи адекватни решения и промени, които биха помогнали да се преодолеят част от тези критични проблеми, но имам доброто желание за това. Все пак, както се шегуваме, „моята камбанария, от която се опитвам да огледам нещата, не е толкова висока“. Няма да правя опит за ранжировка на проблемите пред българското общество. По моя преценка в различните моменти и периоди различни проблеми застават на преден план. Някои са наследени от близкото тоталитарно минало – ерозираният социален капитал, влошеното качество на човешкия капитал, лансирането и придвижването по кариерните стълбици на цели поколения доносници и нагаждачи, които продължават да се възпроизвеждат и в следващите поколения, нагласата на хората, че държавата е длъжна да се грижи за тях във всеки един аспект. Други проблеми са плод на реформите в годините на прехода – набързо списаната Конституция, която генерира много повече проблеми, отколкото успява да реши. Сериозен проблем са прекомерните очаквания

¹ Еко, Умберто. Махалото на Фуко. София: ИК „Бард“ ООД, 2001, с. 55.

на обществото от членството в НАТО и в ЕС. Много сериозен конституционен проблем е невъзможността за отзоваване на депутати и политици. Тази невъзможност е конституционно закрепена в настоящата конституция и се запазва и в новия проект за Конституция на Република България, изготвен в спешен порядък от управляващата партия ГЕРБ. Тази невъзможност за отзоваване прави представителите и на трите власти безотговорни и безконтролни. Друга група проблеми са резултат на ефектите на „нескончаемия преход“ към демокрация и пазарно стопанство – срывът на доходите, нарастващата бедност, перманентната миграция и демографският срыв.

Четвъртата ми уговорка се отнася до препоръките и предложенията за промени, които лансирам в текста. Те следва да се приемат само като едно добро лично мое желание българското гражданско общество да се развива и усъвършенства, като следва добрите и доказали се модели в Европа и по света. Нямам претенции всички тези предложения, идеи и рекомендации, които се съдържат в текста, да са адекватни, резонни и научно издържани. Възможно е нещо да съм недооценил, други аспекти на проблемите в обществото и стопанството да съм преекспонирали. Колкото и силно да е желанието за обективизъм, субективизмът винаги си казва думата. Това е така, защото в изложението аз се основавам преди всичко на моя личен опит от близо 4 десетилетия работа в академичната и стопанската сфера.

Исходната теза на настоящото изложение е, че обществото в Република България през последните години търпи поредица от негативни промени, обусловени от промените в структурата на икономиката, структурата на трудовия пазар, демографските диспропорции, миграционните процеси и цялостната либерализация на общественно-икономическия живот в страната. Особено негативни са тенденциите в развитието на доходите и при нарастването на бедността в Република България.

Самата база за доходите – Брутният вътрешен продукт (БВП) нараства с много бавни темпове през последните 9 – 10 години от 2010 до 2019 г. В абсолютно изражение БВП нараства от 64,658 млрд. лв. през 2010 г. на 102,269 млрд. лв. през 2019 г. Увеличението на номиналния БВП е 58%. Увеличението на реалния БВП е 31% за тези 10 години. Инфлацията за този 10-годишен период е 20%. По съпоставими цени БВП е нараснал от 64,658 млрд. лв. на 85, 224 млрд. лв. (31% растеж).²

Главната теза, която ще се доказва и аргументира в изложението е, че създаването на гражданско общество в Република България е главното и необходимо условие страната да започне реален преход към демокрация, да преодолее негативите от близкото тоталитарно минало, да извърши така закъснялата лустрация и да приеме закони, ограничаващи достъпа на хора, причастни към бившите и настоящи тайни служби до участие в законодателната, изпълнителната и съдебната власт. Без тези промени не може да се очаква каквото и да е развитие на българското общество – нито икономическо, нито политическо, нито социално, културно и прочее. Държавата, която сега обслужва интересите на малка група олигарси, следва да „се върне на хората“. Казано с други думи, тя (държавата)

² www.thebulgariantimes.com 14.08.2020

трябва да създава условия за развитие и просперитет на всички български граждани, при това не само на територията на страната, но и зад граница. Това няма как да стане, ако не се създаде гражданско общество като коректив на официалната власт и като „контрадемократичен“³ надзорник и съдник на действията на управляващите, независимо от коя партия и от кой край на политическия спектър са те. Едно реално (а не имитационно) гражданско общество ще спре непрекъснатия натиск на управляващата олигархия към социалните права и свободи на българските граждани. Три десетилетия вече продължава натискането и задържането на доходите и в държавния, и в частния сектор, които довеждат до това, че днес страната ни е на едно последните места по равнище на доходи не само в Европа, но и в света. Също толкова време продължава и орязването на социалните придобивки – отпуск по майчинство, детските надбавки, полагаемия се годишен отпуск, заплащането на отпуска по болест, безплатното образование и безплатното здравеопазване. Грижите за подрастващите и за възрастните хора от страна държавата и обществото са минимизирани и делегирани на различни неправителствени организации, които със скромнен ресурс се опитват да компенсират тоталното оттегляне на държавата от всякакви подобни ангажименти.

Визираните в замисъла на студията промени и тенденции в Република България определено могат да бъдат обект на по-машабни и по-задълбочени изследвания. Конкретно изложението се ограничава само до някои акценти в промяната на обществото и свързаните с тази промяна тенденции за спад на доходите, влошаване на демографията и ерозията на социалната структура. Поставянето на тези проблеми не е самоцелно. Като темп на развитие и като мащаби негативните тенденции в нарастването на бедността в Република България засягат всички български граждани независимо от етническата и религиозната им принадлежност. Те са предизвикателство към обществото като цяло и в частност към политици, законодатели, управляващи, които, преследвайки краткосрочните перспективи, пропускат дългосрочните процеси на социална стагнация, демографски диспропорции и социална безперспективност, които превръщат българския етнос в най-бързо изчезващия на планетата.

След структурната и стопанска криза на българската икономика в началото на 90-те години на миналия век настъпва преориентация в тенденциите по отношение на формирането и развитието на някакво подобие на „средна класа“ в България. Мнозина български граждани се насочват към частния сектор, но бързо се разочароват и се отказват да бъдат предприемачи и бизнесмени. Причината е, че се сблъскват с двоен рекет – от страна на държавата чрез множество явни и скрити регулации и от страна на „силовите групировки“, които бързо започват като паразити да се разрастват чрез рекет, корупция и нелегални бизнес дейности. В обществото се налага мнението, че държавните правоохранителни органи и дори самото държавно управление покровителстват силовите групировки. Спрямо тях се проявява двоен стандарт. Едни групировки са преследвани и ликвидирани от органите на реда, докато за други е създаван и поддържан с години политически и дори „полицейски“ чадър. Резултатът от всички тези негативни явления е, че

³ Използвам израза на Пиер Розанвалон от книгата му „Контрадемократията“ – София: Изток-Запад, 2012.

България се свлича все по-надолу по кривата на бедността, ниските доходи, инвестициите и жизнения стандарт.

В перспектива се разчита на процеси като: остатъчна приватизация на структуроопределящи дейности (концесии на летища, електроцентрали и др.), привличане на чуждестранни инвестиции; финансови инжекции от ЕС; средства по структурните фондове и програми на Съюза и др. да създадат условия за по-динамично развитие на стопанството. Реални резултати засега не се наблюдават. Планираният икономически подем се отлага за поредна календарна и финансова година. Като цяло икономиката е в положение на стагнация. На практика вътрешният пазар на стоки и услуги е драстично свит. Това означава сигнал към производителите да не произвеждат и към търговците да не търгуват. Объркването от пандемията, съчетано с икономическа, политическа и социална криза допълнително засилват объркването и парализата в обществото и в икономическата му подсистема. Официалната статистика отчита някакъв семпъл растеж през определени периоди от време в рамките на 3 – 4% годишно, но политически неангажираните наблюдатели и експерти считат този растеж като произведен на темпа на усвояване на външната помощ от страна на ЕС по линия на структурните и кохезионни фондове и като резултат на внесените като преводи от страна на емигриралите български граждани парични суми. На практика реален растеж на българската икономика липсва. Дори и да има развитие в някои от народностопанските отрасли през последните десетилетия, като например туризма, строителството и финансите, спадът в другите сектори – индустриалния, аграрния, транспорта и търговията, е толкова сериозен, че не позволява да се достигнат параметрите на реалния БВП отпреди 90-те години на XX век.

Големият и труден за обслужване външен дълг (но рекламиран от правителството като един от най-малките в ЕС), не позволява да се прилагат класически кейнсиански рецепти за форсиране на държавните разходи за мащабни инфраструктурни проекти. Република България има малък външен дълг в абсолютно изражение, но няма ефективна реална икономика, която да може да обслужва този неголям външен дълг. Това се знае от външните кредитори и те се въздържат да дават кредити. Дори и да се вземе външен кредит, той обикновено е при неизгодни за страната ни условия. Държавните разходи за мащабни инфраструктурни проекти не съответстват и на монетарната политика на последните правителства, които се стремят да свият до минимум държавното присъствие в икономиката. Геополитическата ситуация също не е благоприятна за привличане на чужди инвестиции през последните десетилетия. Липсата на ефективно функциониращ пазар еднакво отблъсква както националните, така и чуждите инвеститори. Политическата нестабилност през последните няколко години също влияе върху икономическите процеси, и то определено негативно. Всички тези фактори пречат на растежа, отлагат във времето този растеж и обуславят допълнителното забавяне на излизането от структурната криза, в която ни вкарва през последните месеци пандемията.

Като цяло в Република България, в този етап на нескончаем преходен период към демокрация, се получава наслагване на низходяща фаза от цикъла със структурна, здравна, социална и политическа криза. Поради силната инерционност на

икономическата подсистема на обществото ще бъдат необходими навярно десетилетия, за да се преодолеят натрупваните през последните десетина години негативи от некомпетентното и волунтаристично ръководство на националната икономика. Ще има динамизиращи фактори – евросредства, чужди инвестиции, ред и законност, засилване на контрактното начало в икономиката и др., но паралелно с тях ще действат и фактори, създадени и поддържани от политическото статукво, които ще задържат икономическото развитие – клиентелизъм, корупция, престъпност, негативни геополитически фактори и др.

България тръгва по пътя на капитализма сравнително късно и през целия ХХ век нейната икономика се оказва в позиция на догонваща спрямо останалите развити държави. Западноевропейските държави утвърждават капитализма чрез активна политика на колониални домогвания, неравностойна международна търговия, териториални придобивки и други източници на икономическо богатство. Обратно, в България капитализмът се развива главно на основата на вътрешни източници, които са крайно ограничени като възможни ресурси и в по-голямата си част се осигуряват от държавата. Страната губи територии и в двете световни войни, т.е. обеднява като ресурси и като възможности за осигуряване на развитие и просперитет в геоикономически план. В България процесите на формирането на частния капитал вървят успоредно с изграждането на държавните институции и в немалка степен са производни на този процес на институционално изграждане. Докато в най-одържавените развити пазарни икономики държавата подкрепя частния капитал, създавайки условия за неговото по-комфортно развитие, в български условия се наблюдава висока степен на припокриване между държава и частен капитал. В държавата българският частен капитал вижда възможността за лесно натрупване и печалба, което бързо го ориентира и към средствата за държавно домогване. Това продължава и в посттоталитарния период. Държавните поръчки са хранилката за българския бизнес, който оцелява само под политически чадър. Но да се върнем към близкото минало. Още със зараждането на държавността в България обществената нагласа е хипертрофирана в отношението си към държавните институции като изразители на обществения интерес. Тоталното одържавяване на българската икономика намира най-силен израз в развитието на финансово-кредитната система в страната. С времето държавата изгражда цяла инфраструктура от институции, в които тя има решаваща роля. Частният капитал не взема участие нито в създаването на Българска земеделска банка, нито в това на Българска централна кооперативна банка, а тези две банки заедно с БНБ образуват носещата конструкция на българския кредит. Държавният кредит става ядро на българската финансова система. Държавното присъствие във финансовата и въобще в частната сфера осакатява частната инициатива и взема връх над нея, подронвайки нейни основни характеристики – инициативност, размах на действие и др. Налага се убеждението, че деформираната пазарна култура на българина превръща проблема за пазарно развитие у нас не толкова в икономически, колкото в цивилизационен и етнокултурен. В българската стопанска традиция взаимоотношението между колективното и индивидуалното битуват по особен начин. Белезите на изостаналата и недоразвита стопанска култура прозират на само от егалитарната обвивка на колективизма, но и от семейния характер на ко-

лективистичните връзки. Една от най-дълбоките черти на изостаналостта на стопанската култура на българина е резервираното отношение и естественото дистанциране от всичко чуждо. Най-силно е духовното влияние по руската линия, която пренася характеристики като: социален утопизъм, идеализъм сектантство, нерационалност и липса на практицизъм. Френското влияние е по линията на чуждите кредитори и репарационните задължения на страната. Тежкото наследство на нерешените стопански проблеми, завещани от един век неуспешни опити за наваксване на икономическата изостаналост прави българския пазарен преход в края на ХХ и началото на ХХІ век особено труден и по-продължителен в сравнение с редица други бивши социалистически държави.

Вече близо осем десетилетия след края на Втората световна война българският народ буквално се опитва да „оцелее“ финансово. Говорим за оцеляване след разтърсващи събития, като окупацията на страната от Съветската армия в края на 1944 г. и третирането на България като победена страна във Втората световна война по настояване на Съветския съюз и лично на диктатора Йосиф Сталин. Последвалите процеси на съветизация на страната с присъщите подпроцеси на национализация на индустриалната собственост, коопериране на земеделските производители и национализирането на пенсионните фондове на индустриалните, земеделските и занаятчийските работници през 1957 г. от страна на държавата допълнително лишават българските граждани от икономическа и финансова инициатива. Изземването на златния запас на България от страна на Съветския съюз през 1964 г. окончателно довършва финансовото заробване не само на българското население, но дори и на самата държава от Московската имперска метрополия. Финансово обезкървените български граждани, намиращи се на едно от последните места в света по равнище на доходи, са принудени да преживеят и нескончаемия преход към демокрация и пазарно стопанство, продължаващ повече от три десетилетия след падането на тоталитаризма и разпадането на съветската социалистическа (разбирай „имперска“) система през 1989 г.

Гореизброените събития стават причина българските граждани, които в далечното минало, в условията на чуждо политическо и държавно господство, в рамките на Османската империя съумяват да формират една финансова култура, основана на здрав смисъл, на трезва и логична преценка на финансови и личностни възможности и култивираща позитивни ценности и икономически оптимизъм в борещата се за националното си освобождение нация, да загубят каквато и да било финансова ориентация и да се формират по-скоро като финансови „инвалиди“ както като ниво на доходи, така и като възможности за финансово осигуряване на бизнес проекти и бизнес начинания.

Независимо от многото изследвания на финансовата грамотност на българите, независимо от създаването на различни институции, които се ангажират с идеята за подобряване на финансовата култура и финансовата грамотност на българските граждани, последните две си остават на ниско ниво и са и следствие, и причина както от, така и за ниския стандарт на живот на българите. Получава се нещо като омагьосан кръг. Българските граждани са бедни, защото са финансово неграмотни и с ниска финансова култура. Българските граждани са същевременно финансови илитерати главно поради своята бедност, определена както

от ниските доходи в Република България, така и от крайно неравномерното разпределение на доходите, каквото по думите на проф. Величка Рангелова от НСИ няма дори в икономически най-депресивните африкански държави. В свое интервю пред телевизия СКАТ проф. Рангелова посочи стойности на коефициента на Джини за България, надвишаващи 0,64. В световната стопанска история едва ли някъде другаде са регистрирани подобни стойности. Официално като страна с най-висок коефициент на Джини се води Китайската народна република, за която се посочват стойности на коефициента на Джини между 0,45 – 0,47. Според официалните публикации „неравенството (в Република България), измерено чрез коефициента на Джини, намалява от 0,29 през 1995 на 0,25 през 2003 г., т.е. с 16%“⁴. Според тези данни през 2003 г. България е била страна с относително равномерно разпределение на доходите, защото стойността на коефициента на Джини – 0,25, е граничният критерий. Стойностите, по-ниски от 0,25, са индикатор за относително равномерно разпределение на доходите, а стойностите, по-високи от 0,25 за коефициента на Джини, са индикатор за неравномерно разпределение на доходите в една страна, в едно общество. От посочените данни следва, че едва ли не през 2003 г. ние сме страна с относително равномерно разпределени доходи. За периода 2012 – 2014 г. са дадени стойности на коефициента на Джини между 0,33 – 0,36⁵ За този период „отношението между доходите на най-богатите и най-бедните домакинства варира в тесните граници между 5,6 до 6,5 пъти.⁶ В книгата си „Съдбата обича смелите“ Лестър Търоу, анализирайки неравенството в доходите в световен мащаб, пише, че отношението между най-ниски и най-високи доходи е нараснало от 1:7 през 1700 г. до 1:147 през 2000 г., т.е. за 300 години е нараснало 21 пъти. Трудно може да очакваме, че при световно неравенство между най-ниски и най-високи доходи 1:147 у нас разликата между ниски и високи доходи е 5 – 6 пъти. Едва ли не излиза според официалните публикации, че Република България е някакъв оазис на социалното равенство сред морето от държави с неравномерно разпределени доходи. Видимостта, ако се абстрахираме от горесцитираните цифри, е съвсем друга. Много видимо на единия полюс се открояват малък брой изключително богати българи (в класацията на сп. „Форбс“ на 500-те най-богати източноевропейци за 2010 г. има само 3-ма българи, но нормално там доминират гражданите на Руската федерация), а на другия социален полюс са над 26% български граждани, живеещи в крайна бедност с доходи под 5 евро на човек на ден.

В абсолютен размер доходите на домакинствата са се повишили през последните 10 години (от 2009 до 2019 г.) от 9023 лв. на 14 361 лв. годишно.⁷ Това е увеличение с 59% по текущи цени. В реално изражение, по съпоставими цени повишението е идентично с повишаването на реалния Брутен вътрешен продукт (БВП) за този период. При съпоставими цени увеличението за визириания 10-годишен период е 32,5%. За реалния БВП увеличението за същия период е 31%. Средногодишното нарастване и на БВП и на доходите на домакинствата в Репу-

⁴ **Цанов**, Васил. Социални влияния на неравенството в доходите на населението в България. – //Икономически изследвания. Книга 2. 2014, с. 24 – 51, с. 27.

⁵ Пак там, с. 28.

⁶ Пак там, с. 28.

⁷ www.thebulgariantimes.com 14.08.2020

блика България за периода 2009 – 2019 г. е около 3,1 – 3,2%, при това от много ниска база – и за доходите по съпоставими цени, и за реалния БВП. Това е фактология, която по никакъв начин не кореспондира с пропагандистките прокламации на управляващите за 3 – 3,5 пъти нарастване на доходите за периода на тяхното управление, който на практика съвпада донякъде с този 10-годишен период.

За същия 10-годишен период доходите на лице са се повишили от 3648 лв. на 6592 лв. годишно, което е номинално увеличение от 80%.⁸ Реалното повишение по съпоставими цени е не повече от 50% за тези 10 години при най-ниската възможна стартова позиция в целия Европейски съюз.

В случая неравномерното разпределение на доходи и богатство в Република България е факт, независимо от размерност, степен, сравнителни позиции и пр. Факт е същевременно и неумението на голямата част от българите да се справят както с личните си, така и с обществените и бизнес профилирани финанси.

България отново заема първото място в негативна класация в ЕС – 48% от гражданите в страната са в риск от социално изключване. Това показват данните на Евростат за 2013 година.⁹

От тях е видно, че 3,49 млн. българи живеят в риск от социално изключване. Сравнението с 2008 година показва, че ситуацията в страната се влошава – тогава под риск попадат 44,8% от българите, или общо 3,42 млн. души. Негативната тенденция се наблюдава в целия ЕС.

През 2008 година в риск от социално изключване са били 23,8% от населението на общността, но през 2013-а този процент вече достига 24,5 %. Към края на 2015 година под риск попадат 122,6 млн. души в целия ЕС, или 18,8% от гражданите на ЕС.

Данните показват, че през 2008 година като процент от населението, което е под риск от социално изключване, България и Румъния са на почти едно ниво – съответно 44,8 на сто и 44,2 на сто. За следващите пет години обаче северната ни съседка намалява този процент и към края на 2013 година 8,6 млн. румънци са под този риск. Това са 40,4% от населението на страната. По този показател обаче Румъния все още заема незавидното второ място в класацията след първото място на България.

На трето място е Гърция, която пък отчита най-сериозното влошаване на ситуацията в целия ЕС. През 2008 година в риск от социално изключване са били 28,1% от населението, докато в края на миналата година този процент вече е 35,7 на сто, или общо 3,9 млн. души.

Страната с най-нисък процент на населението в риск от социално изключване в ЕС е Чехия, където в такава опасност са 1,57 млн. души (14,6% от населението на страната).

Гърция, Румъния и България са трите страни, в които гражданите са с най-сериозен риск от изпадане в бедност след изплащане на социални трансфери. За България този процент е 21 на сто, като намалява незначително – с 0,4 процентни пункта спрямо 2008 година. Данните на Евростат показват още, че риск да изпаднат в бедност дори и след като бъдат платени социални трансфери, грози 23,1% от гърците и 22,4% от румънците.

⁸ www.thebulgariantimes.com 14.08.2020

⁹ www.bgdn.es.bg 05.11.2014

Най-малка е заплахата за гражданите на Чехия (8,6%) и Холандия (10,4%). Критериите за бедност обаче са различни за различните страни. Едно е да си беден в Холандия и съвсем друго е да си беден в България или Румъния. Прагът на бедност е специфичен за всяка една от страните, членки на ЕС.

България е на челно място и по отношение на друг компонент на социалното изключване – материални лишения. Към края на 2013 година 43% от българите са изпитвали затруднения да платят своите сметки да поддържат адекватна температура в домовете си или да си позволят едноседмична почивка. Веднага след нас по този показател се нарежда Румъния, но там хората, които изпитват материални лишения, са 28,5% от населението. В изпадналата в тежка финансова криза Гърция след 2015 г. 20,3% от населението изпитват подобни лишения.

На обратния полюс са Швеция (1,4%), Люксембург (1,8%), Финландия и Холандия (с по 2,5%).

Търсенето на фактора труд е производно на търсенето на продуктите на пазара, които създава даденият труд. Между тях има правопрпорционална връзка. Търсенето спира, когато пределният приход от продукта на труда стане равен на пределния разход за привличане на последния зает работник, т.е. при условието $MRP=MFC$. Предлагането на фактора труд зависи от цената на самия труд. С нарастването на часовата ставка се увеличава и предлагането на труда на пазара. Тук се проявява заместващ ефект: работникът е склонен е да увеличава работното време и да намалява свободното време. Когато обаче часовата ставка е достатъчно висока, работникът е склонен да ограничи работното си време и пожелае повече свободно време. Сега вече е налице „доходен ефект“, защото работникът може в свободното си време да извлече ползността от спечелените доходи. Това означава, че няма хомогенна крива на предлагане на труда, т.е. всеки труд има своята специфична крива на предлагане. Разбира се, това е преди всичко теория, която не винаги се припокрива с реалностите на трудовия пазар.

Отношенията между държавата и държавните служители могат да се разгледат като монопсон на трудовия пазар (монопол от страна на търсенето): един работодател (държавен орган или институция на централната и местна власт), който търси производствен фактор „труд“ (т.е. хора, които да вършат работа) и много служители, които предлагат своя труд на този работодател, т.е. на държавата. Тази ситуация, първо, позволява на монопсона да определя едностранно работната заплата. Той има възможност да определи заплата, която е равна, дори по-висока от частните фирми. Бюджетните пари обаче са пари, събирани от данъци. Те винаги са ограничени не само като сума на данъчните и данъкоподобните постъпления. Те са ограничени и от факта, че няма как едновременно и да се инвестират в заплати на държавните служители и да се откраднат чрез насочването им към проекти и поръчки на близки до властта субекти. Второ, държавата е принудена да въвежда бюджетни ограничения, които налагат да се определят по-ниски работни заплати на зетите в държавния сектор. Ограниченията най-често са производни на различни форсмажорни обстоятелства или кризисни ситуации.

Защо обаче служителите се съгласяват с по-ниските работни заплати? Очевидно съществуват някои особености и в предлагането на труда на държавните служители.

Първо, държавната работа е привлекателна, защото е относително гарантирана, т.е. много хора са склонни да работят за държавата. Това им дава сигурност и стабилност, които липсват в частния сектор.

Второ, получаването на заплатата е гарантирано, което допълнително засилва интереса за работа в държавната администрация. Трудовото законодателство гарантира заплатите и в частния сектор, но частните работодатели по-често нарушават закона в тази му част, забавят и не плащат заплати. В държавните институции това е по-рядко срещано като явление.

Трето, напрежението в работата не е толкова голямо, както в частните фирми. Това за някои от заетите в държавния сектор е направо екстра. Частните работодатели организират по-стриктен контрол върху уплътняване на работното време и държат зетия работник или служител реално да си изработи „заплатата“. В противен случай частният предприемач търпи реални загуби. Държавата като работодател няма проблеми с неефективния труд на заетите държавни служители дори и да е на загуба. Тя разполага с централизираните приходи на бюджета и винаги може да покрие загубите.

В крайна сметка може да се приеме, че работната заплата в бюджетния сектор, макар и парично по-ниска в сравнение с проспериращите частни фирми, е относително равна на трудовия принос на държавните служители. В случая са налице и непарични ползи за чиновниците – най-вече сигурността на работата и по-добрата гарантираност на дохода от тази работа!

В България съществуват достатъчно много отклонения от равновесното заплащане на труда. То се дължи в известна степен на структурната безработица, на желанието на работодателите да натрупат добавъчни печалби за сметка на труда, както и на опитите на работниците да получат заплата за несвършен труд. С течение на времето силата на тези фактори има тенденция към намаляване, с което заплащането на труда се очаква да се приближи до размера на равновесната заплата за всеки труд. В момента обаче отклонението в равновесното заплащане на труда е буквално извън всяка мяра.

Едва 30% от общата добавена стойност на производството отива в джоба на работника, което означава, че заплатата му е една трета от реалния му принос за съответната фирма. Това показват данни от анализ на пазара на труда, направен от учени от Икономическия институт на БАН.

Според тях разликата между производителността и заплащането на труда на българския работник става все по-голяма.

„Ножицата“ между изработено и платено е различна за отделните сектори. Най-широко тя е отворена в селското стопанство, хотелиерството и ресторантьорството, търговията, текстилната и химическата индустрия. В тези области през последните години се наблюдава рязко покачване на производството, а заплащането остава непроменено или с малки увеличения.

Изследването на трима автори от Икономическия институт на БАН сочи, че освен на дъното на класацията по заплащане, секторите селско стопанство, търговия, строителство, хотелиерство и ресторантьорство са и с най-ниска социална защита на труда.

Като икономически дейности, те се отличават със сравнително по-неблагоприятни условия на труд, но заетите в тях не се компенсират с допълнително въз-

награждение за удълженото работно време, с работа на смени или с осигуровки върху пълната заплата.

За разлика от тях делът на компенсациите на работещите във финансовия сектор се увеличава от 14 на 25%.

В най-неизгодна позиция като относителен дял на заплащането спрямо постигнатия икономически резултат са наетите в земеделието. За последните десет години те са получавали едва една десета от новосъздадения продукт. Казано по-просто, те създават десет пъти по-голям продукт, от този, който получават в резултат на първичното разпределение на богатата.

Според икономистите на БАН най-голям дял от новосъздадената стойност получават наетите в държавния сектор – администрация, здравеопазване и образование. Те имат привилегии и по отношение на социалната защита. В известна степен имат и един вид „политически чадър“ от управляващите партии и парламентарни мнозинства, доколкото това са партии и парламентарни мнозинства именно на централната (държавната) и местната (областна и общинска) администрация и на работещите в държавния сектор на икономиката. Публична тайна е, че назначенията на ръководни постове във всички държавни и общински структури, независимо в коя сфера са – административна, образователна, културна, спортна, силови структури, опазване на реда и пр., са по същество политически назначения през целия период след 1989 г. Нещо повече, ръководители, експерти и служители, които не устройват управляващата към даден момент политическа партия или са „неудобни“, бързо биват заменени с „верни“ и обвързани с партийните структури ръководители, експерти и служители. Стига се до оценки като „преяждане с власт“ за някои партии, като например етническата партия „Движение за права и свободи“ (ДПС). Конкретно ДПС не е била самостоятелно на власт, но чрез протежирането и прокарването на свои кадри в различни структури на централната и местната власт тя намира начин дори и в опозиция да има достатъчно властови ресурс и да бъде балансър във вътрешната и във външната политика.

Разликата в трудовете възнаграждения в най-високо платената дейност – финансовото посредничество, и в най-ниската – хотели и ресторанти, е от 3,2 до 3,7 пъти, при ниско заплатените позиции и достига 6 – 7 пъти при относително по-високо заплатените длъжности и щатове.

Анализът констатира, че се наблюдава недобро уплътняване на работното време от страна на служителите. Според икономистите от 8-часовия работен ден пълноценни са не повече от 5 часа. На пазара на труда у нас съществува неравнопоставеност и между самите договори за наемане на персонал. Тенденцията е работещите на пълно работно време да получават повече за един час труд, отколкото колегите им на гъвкав режим. Особено силно изразено е това в образователния сектор, включително и в системата на висшето образование. Хонорарът за един час упражнение на хабилитирано лице в някои от държавните университети не надхвърля 6 лева, което е около 3 евро. Това означава, че за да заработи минималната за страната заплата, един доцент или професор трябва да има 100 часа упражнения, или 50 часа лекции като приравнени. Това е около 1/3 от годишния норматив в някои университети. Ако един хабилитиран преподавател

покрие годишното натоварване на редовните хабилитирани преподаватели, като преподавател на хонорар ще получи около 3 – 4 минимални заплати под формата на хонорари. За същия труд назначеният на пълен трудов договор преподавател ще получава целогодишно заплата, която е около 1,5 по-голяма от минималната за страната, т.е. около 18 – 20 минимални заплати. Разликата е значителна не в проценти, а „в пъти“ между редовното заплащане на труда в образованието и между заплащането „на хонорар“.

Това води до масово нежелание да се подписват трудови договори за непълно работно време, каквито мерки се препоръчват по време на криза, коментират икономистите.

От друга страна обаче, излизането на много хора от заетостта създава условия за обучения и преквалификации, което ще ги направи по-конкурентоспособни при връщането на пазара на труда, смятат специалистите в областта. Същевременно те отбелязват, че за това е необходима адекватна и целенасочена държавна политика.

Казват, че историята е учителка на народите. Ние, българите, имаме богата история, но тя е повече история на оцеляването на народа ни в условията на чужда власт. История, в която за национална победа се счита замаяната на името на един господар чужденец (гръцкия патриарх) с името на друг господар чужденец (турския султан) във Великденската служба в един български храм в Цариград на 3 април 1867 година. Тъжно е да го признаем, но ние, българите, имаме съвсем скромнен и отдавна забравен опит за оцеляване в условията на собствена държавност.

Да обърнем поглед към една млада, но успешна и успяла нация – тази на САЩ (Доколкото населението или конгломератът от потомци на местни индианци, бели заселници пионери, африканци роби и милиони емигранти от всички краища на планетата може да се нарече „американска нация“). Тази нация също стартира развитието си без собствена аристокрация и без историческа приемственост и също се е състои от множество дребни собственици, подобно на българската, но приликите свършват до тук.

За жалост, в зората на новото българско завръщане в лоното на демократичната общност ние нямаме мъже като Александър Хамилтън, Томас Джеферсън, Бенджамин Франклин или Джеймс Мадисън. Техните пламенни призиви в защита на свободата и демокрацията, на човешките права и свободи, на федералистката идея за устройство на новоосвободените 13 щата полагат основите на една конституционалност, на една политическа практика, която само за две столетия превръща САЩ от колониална провинция в първа икономическа, технологична и военна сила в света. Тази конституционалност и днес служи за пример и еталон на демократичност и човешки свободи. Този дух на свободата, който символизира едноименната статуя, е много добре предаден от финала на книгата на Рене Бенуа – „Безкръвна гилотина“. Ето този дух на свободата е най-сериозният ни емоционален дефицит на нас, българите. Свободата е състояние на индивидите, на изразената индивидуалност, на изразената собствена позиция и собственото мнение. Къде са днес нашите ярки индивидуалности, нашите емблематични личности? Няма ги или се извяват извън България, в други условия, в други общес-

тва. Колко правдиво звучат думите на Марио Варгас Лъоса: „Но нима могат да се нарекат индивиди тези същества, лишени от независимост и собствен живот, тези стадни двукраки, манипулирани от люлката до гроба, жертви на властта в оруеловия кошмар?“¹⁰. Три десетилетия след краха на тоталитаризма в България думите на известния перуанец запазват своята актуалност за масата от българското население. То още живее във вцепенението от „оруеловския кошмар“.

В България не само липсват демократични традиции. Ние, българите, за жалост, не сме онова общество на младите Съединени американски щати от свободни и независими земевладелци, скотовъдци каубои, трапери, чиновници, занаятчии, адвокати на свободна практика, плантатори, лекари, изобретатели, предприемачи, банкери, революционери, избягали от преследванията в собствените си страни – хора с изострено чувство към всяко посегателство спрямо личните им свободи и спрямо тяхната собственост. Това, което е легнало в основата на демократичността и конституционалността на САЩ, е именно това „гражданско общество“ на хора с достойнство, на хора със собственост и на хора с горд и свободолюбив дух.

Днес дори колективистичните по нагласа и традиции японци признават, че по-големият индивидуализъм в икономическото поведение е необходим спътник на икономическия успех. Както отбелязва един от големите политици на нашето съвремие Збигнев Бжежински: „Стремежът към успех на отделния индивид разширява свободата, пораждайки същевременно богатството. Следващата от тук смесица на индивидуализъм и егоизъм се оказва нещо твърде ефикасно“¹¹.

За България такова гражданско общество е единствената реална алтернатива на продължаващия процес на дезангажиране на управляващите в социалната сфера. Гражданското общество, уви, не може да се създаде с декрет и постановление. Властта има две възможности:

1). Да препятства, да бойкотира и да не позволява формирането на гражданско общество (Както действат всички управлявали до момента правителства след 09.06.1923 г.);

2). Другата възможност е да се създават условия, за да нараства броят на хората, които са икономически независим, самостоятелни, самонаемат се и наемат и други хора на работа, самоосигуряват се и се самоиздържат. (Създаването на такива условия е нещо, което всички, устремили се към политическата власт партии и движения, прокламират и моментално забравят, щом влязат във властта).

Определено е необходимо да се работи по посока на зараждане и създаване на гражданско общество в Република България. Проблемът е, че то е унищожено в годините на тоталитаризма. В социалистическите държави не остава почти нищо от „социалния капитал“, акумулиран от периода преди „социалистическото строителство“ по чисто политически причини. Тоталитарната власт преследва с целия си репресивен апарат всякакви несанкционирани от държавата инициативи за сдружение и обединение на определени групи от хора (Посттоталитарната власт в бившите социалистически страни продължава и понастоящем тази линия с други, не толкова явни репресивни средства).

¹⁰ Лъоса, М.В. Литературата и животът // Сборник есета „Истината за лъжите“, 2001.

¹¹ Бжежински, Зб. Голямата шахматна дъска. София: КК „Труд“, 2000, с. 23.

При тоталитаризма хората имат формалното право да членуват само в казионни структури и организации, които са идеологически и политически манипулирани. Типичен пример в това отношение са настоящите профсъюзи в Република България – КНСБ и Подкрепа, които запазват своя казионен характер и са по-скоро патерица на властта, отколкото коректив на тази власт. В тези профсъюзи и в другите подобни, поддържани от властта неправителствени организации, взаимопомощта и подкрепата между хората са преимуществено показни. (Посттоталитарните организации и партии са също скрито казионни. Те са манипулирани в изгода на един управляващ елит, свързан и подкрепян от управляващите елити¹² в развитите западни държави в международен план и същевременно свързан и подкрепян от силовите групировки на сенчестия бизнес във вътрешно-национален план. Т.е. отново е налице „показност“ на реалните връзки и взаимодействия между хората). Накратко, гражданите в посттоталитарните демокрации живеят в условията на тотална липса на „социален капитал“ и в същите условия на полицейска държава както при тоталитаризма. Разликата е във „фасадната демокрация“, която като параван прикрива безогледната и дори нагла полицейщина на властта. Дори културните образци и аспекти – управленска, организационна, правна и друга култура – са деформирани от посттоталитарната пропаганда и продължилите десетилетия манипулации на представите и съзнанието на хората. Всеки опит да се промени статуквото бива очернян и квалифициран като реставрация на комунизма или като защита на криминални структури, или като намеса на външни сили – Москва, Анкара, Брюксел, Вашингтон.

За да има „социален капитал“ едно общество, то трябва да има необходимия „човешки материал“. Става дума не само за количество хора. Безспорно демографският ръст е важен и определящ фактор за наличието и развитието на „добър“ или „лош“ „социален капитал“. Много по-важно в случая е *качеството на хората*. Тук отново стигаме до ролята на генотипа и фенотипа за формиране на отделни индивид.

Емил Дюркем има претенции, че социологията е изпреварила икономиката по пътя към дълбоките слоеве на човешката мотивация. Той упреква икономистите, че те опростенчески разглеждат взаимодействието между двама пазарни субекта. Според икономистите, когато се срещнат две човешки същества, те ще си разменят стоки на взаимноизгодна основа, доброволно и реципрочно. Дюркем обаче изтъква, че „пазарната размяна се нуждае от неикономически обществени норми, които повеляват продавачите и купувачите да се пазарят мирно, а не да се грабят и убиват с пистолети в ръце“¹³.

Правилата, нормите, редът се формират в различните микрообщности, в които пребивава всеки един индивид в процеса на своето развитие и съзряване. Те са ед-

¹² „Места като: Уол Стрийт, Лондонското Сити, Холивуд, Боливуд и Силиконовата долина ще продължават да привличат тези, които искат да са в центъра на събитията, хората, които копнеят за статута на посветени... **Елитът, който контролира световната икономика и извлича най-пряка полза от нея, ще иска да се събере на такива оживени привлекателни места (курсивът мой – МТ)**“ (Виж Мичъл, У. ДЖ. Е-топия. София: ПАН-ВТ, 2003, с. 90).

¹³ Durkheim, E. The Rules of Sociological Method (Glencoe, Ill: Free Press, 1938, pp. 23 – 27, Цитирано по Фукуяма, Ф. Големият разлом. София: Рива, 1999, с. 162.

новременно компонент и на „човешкия капитал“, и на „социалния капитал“. Като индивидуално познание за нормите, правилата и реда, те са компонент на „човешкия капитал“. Като идея за обществено ползване, като конструкт, който гарантира ефективното взаимодействие между хората, като основа за един „обществен договор“ *нормите, правилата и редът* са част от „социалния капитал“ на едно общество. Както отбелязва Ф. Фукуяма, „човешкото подчинение на правилата има и здрава биологична основа: хората искат да спазват правилата и другите също да ги спазват. Не го ли сторят, те изпитват вина, а чуждите нарушения посрещат с гняв“¹⁴.

Начинът, по който се подбират кадрите в тоталитарните страни и в западните демокрации, е коренно различен. Дори и да притежават качествен „човешки капитал“, тоталитарните държави не го използват ефективно и по предназначение. Образованите и знаещи хора се насочват към реализация в партийният апарат, който е най-прекият път към власт, благоденствие и просперитет в една тоталитарна социалистическа държава. Вместо да отиват в сферата на науката, образованието и производството, кадрните и можещи хора насочват своите сили и средства към партийно-организационна работа, която им позволява да развият един особен вид „манипулационно-организационна култура“, но едва ли култивират умения за нещо повече от това. Паралелно с това явление, в решаващи сфери на съревнованието със Запада – науката, образованието, културата, комуникациите, производството и др. – хората се набират и селектират не според извечните принципи – знания, компетентност, опит, мотивация. Спазват се съвсем други – „класово-партийни критерии“ на кадрови подбор, като работническо-селски произход, партийна принадлежност на родители и близки, участие в „революционната борба на пролетариата“, принос в „социалистическото строителство“ и др. подобни. Зад тези „критерии“ в преобладаващия брой случаи се крият лични, роднински и приятелски връзки и протекции, накратко казано – една мащабна „шуробаджанащина“, и по-точно истинските критерии за развитие и кариера са принадлежността към службите на тоталитарната Държавна сигурност, независимо как се нарича тя – Комитет по държавна безопасност; Щази или Секуритате. Всички настоящи политици, експерти, анализатори, ПР специалисти, говорители на партии и институции, ръководители на агенции, ведомства, дори Ректори на университети и Директори на колежи, са свързани пряко или косвено с бившата Държавна сигурност и с настоящата служба „Национална служба за охрана“ (НСО). На практика НСО е реален продължител на делото и традициите на бившата Държавна сигурност не толкова кадрово, колкото като положение в държавата и обществото и като поведение, държание и отношение към гражданите. Управляващото задкулисие обаче осветлява като агенти на бившата Държавна сигурност само „посредниците“, но не и заемащите официални държавни, управленски и политически позиции. Още по-силна е тайната относно принадлежността на политици и управляващи към днешните служби, които заместват някогашната Държавна сигурност от времето на тоталитаризма.

Наред с ерозията на „човешкия капитал“, която по силата на исторически обстоятелства не може да бъде мащабна, защото застрашава самите устои на об-

¹⁴ Пак там, с. 163.

ществото (част от кадрите от буржоазното минало се налага да бъдат използвани и в периода на „социалистическото строителство“), протича и един процес на паралелно унищожаване на *гражданското общество*, а от там и на „социалния капитал“. Първоначално се ликвидира икономическата независимост на средната класа. Изземва се инициативата от индивидите и се делегира на т.нар. колективи във фабрики, колхози и совхози. Впоследствие тази инициатива се изземва от колективите и се концентрира в прерогативите на държавата и главно в правомощията на репресивните ѝ органи. С най-голяма власт (политическа, стопанска, финансова, военна и пр.) в бившите социалистически страни разполагат техните политически полиции. Хората стават безправни, безволеви, немислещи и незнаещи. Те се отчуждават, потиснати от чувства на подозрения, мнителност, съмнения, опасения и омраза. Всеки следи всеки, всеки се пази от всеки, всеки се страхува от всеки.

Икономическата наука все още недооценява ролята на „гражданското общество“ и „социалният капитал“, който то генерира и поддържа като значим и водещ капиталов ресурс. Гражданското общество естествено *не е панацея* на обществените проблеми, но то е гаранция, че обществото има ресурс да компенсира празнотите в социалната сфера, получени в резултат на бездействието или безсилието на оторизираните държавни и муниципалитетни институции. То, гражданското общество, е единствената алтернатива и в случаите, когато държавността е подменена с мафиотски структури. То е необходимо условие в съвременността за обществено развитие и просперитет. Неговата липса в миналото се е компенсирала с други институции и социални образувания – религиозни институции, феодално-военна йерархия, пряко участие в управлението на полисите в случаите на пряка демокрация и др.

За България такова гражданско общество е единствената реална алтернатива на продължаващия процес на дезангажиране на управляващите в социалната сфера. Гражданското общество, уви, не може да се създаде с декрет и постановление. Властта има две възможности:

Да препятства, да бойкотира и да не позволява формирането на гражданско общество (както действат всички управлявали до момента правителства в България след 09.06.1923 г.).

Другата възможност е да се създават условия, за да нараства броят на хората, които са икономически независим, самостоятелни, самонаемат се и наемат и други хора на работа, самоосигуряват се и се самоиздържат. (Създаването на такива условия е нещо, което всички, устремили се към политическата власт партии и движения, прокламират и моментално забравят, щом влязат във властта).

Според Франсис Фукуяма¹⁵ унищожаването на „обществения капитал“ в бившите тоталитарни държави ги обрича на съдбата да бъдат управлявани от мафии. Тук на Балканите тази властова логика е още по-деформирана и уродлива като в криво огледало. Ще цитирам сръбския автор Драган Великич: „За съжаление, гражданинът на Сърбия вижда, че държавата се представлява от мутри, избягали от крепостите на Алтамира и Ласко, които крещат по мобифони в бронирани джипове. Хиляди частни фирми са свързани с държавния апарат. Бившите ченге-

¹⁵ Фукуяма, Ф. Големият разлом. София, 1999, с. 178.

та на югославската външна търговия успяха да обединят кентавърски в едно тяло държавата и мафията¹⁶.

Заменете „Сърбия“ с „България“, крепостите Алтамира и Ласко със Старо-загорския и Пазарджишкия затвори и „югославската външна търговия“ с „българската външна търговия“ и ще получите усещанията и на българския гражданин.

От мафиоти, маргинали, криминално проявени типове и от безработни, безимотни и неграмотни хора *не може* да се създаде гражданско общество.

Още *по-малка* е вероятността хората на наемния труд да създадат гражданско общество. Те са не само отрудени и ограбени и от държавата, (която е най-криминалният тип собственик в посттоталитарното икономическо пространство), но и от псевдочастниците, за каквито се представят кадрите на бившата Държавна сигурност и на някогашната стопанска и партийна номенклатура. Масата от хората са с толкова ниски доходи, че не могат да си позволят да имат каквато и да е позиция, каквото и да е мнение, различно от това на техния работодател. Тяхната бедност ги прави силно манипулируеми, колкото и да ни е болно да си го признаем.

Гражданското общество *не може* да се създаде и от полицаи, военни, съдии, прокурори, данъчни инспектори, държавни и общински администратори. Те могат да бъдат част от гражданското общество, но не и да го инициират и развиват, доколкото самата им професионална ангажираност предполага действия, ограничаващи част от икономическите и политически свободи на гражданите. Както отбелязва известният наш учен икономист проф. Велчо Стоянов, „държавата не трябва да преминава в гражданско общество“¹⁷.

Гражданското общество се състои от икономически свободни хора, т.е. от хора със собствено мнение и позиция, хора с реална физическа и интелектуална собственост, която да защитават, но и която гарантира икономическата им независимост и неприкосновеност.

Кои могат да бъдат тези хора, тези истински граждани на републиката? Това са преди всичко представителите на т.нар. „средна класа“ – собствениците рентиери; предприемачите в сферата на дребния и среден бизнес; мениджърите от всички бизнес сектори; занаятчиите; специалистите в областта на компютърното програмиране, уебдизайнът и мрежовото администриране; хората със свободни професии (адвокати, журналисти на свободна практика, лекари, фармацевти и стоматолози на частна практика, финансови одитори, счетоводители на свободна практика, фоторепортери, писатели, поети, брокери, дилъри, учени, финансиращи самостоятелно своите изследвания или работещи по значими международни проекти и др.) Има ли такива хора в България? Естествено е, че има такива хора. Но какъв е техният брой? Редно е да признаем истината – нищожно малък в сравнение с техния брой и в сравнение с техния дял в други подобни на нашата страни. Например в Белгия, Холандия, Дания, Швеция и др. европейски страни още в средата на 80-те години на XX век относителният дял на хората, занимаващи се с управление, предприемачество и упражняващи свободни професии, представлява над 30 – 35% от общия брой на население-

¹⁶ Великич, Д. Битакът. – *Съвременник*, 2003, бр. 1, с. 513.

¹⁷ Стоянов, В. Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред. София: Галик, 2003, с. 131.

то¹⁸. За България няма точни данни, но като се отчете, че относителният дял на хората с висше образование у нас не е повече от 20% от населението над 6-годишна възраст, то в най-добрия случай ще имаме един много скромнен процент хора в областта на управлението и свободните професии. Като приспаднеме от този процент дела на онези български граждани с висше образование, които са наемни работници и служители, то едва ли можем да говорим за повече от 2 до 4% икономически независими български граждани. Към тези цифри можем да прибавим и 0,8% собственици на ефективно действащ частен бизнес – около 40 000 фирми от над близо 400 000 съдебно регистрирани към средата на 2015 г. при около 2 800 000 български граждани в активна трудоспособна възраст, 2 300 000 пенсионери и 1 600 000 подрастващи и учащи се.

Малобройността на икономически независимите българи, съчетана с политическото и икономическото потискане на дребния и среден бизнес в България, както и със страха на управляващите от всяко, неконтролирано и несанкционирано от централната власт, сдружение на независими граждани, са реалните препятствия пред формирането на българското гражданско общество.

Въпреки пречките и ограниченията, въпреки страховете на официалната власт българското гражданско общество ще се състои. Образно казано, то вече „чука на вратата“ на новата ни история не само под формата на гражданския опит на близо 2 млн. легални и нелегални български емигранти, които постепенно добиват представа за това: *Какво представлява гражданското общество в развитите западни демокрации? Как действа това общество, какви са неговите механизми, какъв е неговият смисъл?*

Гражданското общество се провокира и от действията на територията на Република България на *множеството чуждестранни фондации за подпомагане и защита на гражданските свободи*. То е „закодирано“ и в дипломите на хилядите български младежи и девойки, които завършват университети и колежи в Европа и САЩ и които един ден ще се завърнат като млади професионалисти и носители на една друга, *по-демократична и по-либерална политическа култура*.

Може да се каже още, че българското гражданско общество прави своя прощъпалник и в дейността по създаване на Граждански съвети от експерти, дамски и младежки клубове от симпатизанти на различните политически сили в страната. Част от тях приемат предизвикателството да работят за едно по социално ориентирано държавно и местно управление, като подпомагат развитието на всяка стопанска инициатива в сферата на дребния и среден бизнес.

Българското гражданско общество експлицира своята жизненост и в изявите на хилядите български творци – певци, танцьори, музиканти, диригенти, композитори, художници, скулптори, архитекти, артисти и занаятчии, които разнасят славата на българския гений по света.

И най-вече българското гражданско общество крепне в джинсовите одеяния на цялото Интернет-поколение, както го нарича Джереми Рифкин „точка-ком“ (dot-com) поколението¹⁹, което е в състояние да мобилизира мрежовия ресурс на

¹⁸ Малые страны Западной Европы, отв. ред. Ю.И. Юданов. Москва: Мысль, 1984, с. 205.

¹⁹ Рифкин, Дж. Епохата на достъпа. София: Атика, 2001, с. 17.

Интернет системата за една комуникация от нов тип – свободна, без граници, без културни препятствия, без страх от ограничения и забрани, комуникация, която може да се защити от всяко властово посегателство и опити за манипулация чрез собствен език, етика и морал. Когато младите хора насочат този нов тип общуване към постигане на по-прагматични социални цели, за едно, да го наречем най-общо: „социално добруване“, ние ще имаме и *виртуален израз* на понятието „гражданско общество“. При това то вече ще бъде не само национално или регионално гражданско, но и световно, глобално гражданско общество (ако използваме израза от опасенията на Р. Дарендорф²⁰), в което ние, българите, ще имаме своето достойно място.

Изводът от направения дотук анализ е, че трябва дълго, продължително и неотклонно да се работи, за да станат българските граждани в мнозинството си икономически независими. Както навсякъде по света, така и тук, в България, това може да стане с много труд и с много ум и най-вече с много много ум, който трябва да вложат младите и образовани хора. Образованието е това, което е направило от САЩ, Япония и Германия първите по икономическо развитие страни в света. Поради ниската капиталова адекватност в България акумулациите на физически и паричен капитал са слабо перспективни. Акумулациите на недвижимост също не крият добри перспективи. Няма пазар на земеделските земи. Пазарът на градски имоти е силно надценен поради действащото Шенгенско ограничение. Остават като относително по-перспективни инвестициите в човешки и в обществен капитал.

Ще завърша настоящия анализ с думите от едно интервю на известния философ позитивист Карл Попър, дадено пред немското списание „Шпигел“: „Оптимизмът е дълг. Трябва да се съсредоточим върху неща, които следва да бъдат осъществени и за които сме отговорни... Трябва да живеем така, че внуците ни по възможност да живеят по-добре от нас и не само в голия икономически смисъл“²¹.

Според представителите на западната политикономическа мисъл от средата на ХХ век²² икономическият растеж се състои от три вида явления:

1. Нарастване на общото количество произведени блага и услуги и особено на индустриална продукция;
2. Нарастване на количеството на благата и услугите на глава от населението;
3. Нарастване на равнището на производителност на труда.

Тези три аспекта на икономическия растеж са тясно свързани помежду си и взаимно се обуславят. В различните исторически моменти те имат различна степен на влияние и ролята им върху икономическите и социалните последствия от растежа съвсем не са еднакви.

²⁰ „Днес възниква въпросът дали човечеството няма по-скоро да се саморазруши, отколкото да намери съвместимия път към **световното гражданско общество**.“ – Виж Дарендорф, Р. Модерният социален конфликт, превод от немски. София, 1998, с. 232.

²¹ Попър, К. Някои проблеми на новите демокрации. София: Калъс и УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993, с. 93.

²² Имат се предвид трудовете на **Кларк**, Колин „Условията на икономическия прогрес“, 1940; **Леснус**, Артър „Теория на икономическия растеж“, 1955, **Арон**, Раймон „Три есета върху индустриалния век“, 1966 и др.

Увеличението на богатата и услугите е база за постоянното увеличаване на качеството на живота на населението както в отделно взетите страни, така и на планетата като цяло. Същевременно абсолютното увеличение на богатата води и до нарастването на богатата на глава от населението, за което е необходимо темповете на растеж на богатата да изпреварват темпа на нарастване на населението както в национален и регионален, така и в глобален план. Подобно изпреварване може да се реализира само тогава, когато производителността на труда нараства. За да се създадат условия за такова нарастване, трябва да се заложи определена стратегия на икономическия растеж, съобразена с производителността на отделните видове труд.

Един от жалоните, направляващ „анализа на растежа“, е този за *философията на растежа*. „Инстинктът, че има нещо особено продуктивно в създаването на видими материални блага оцелява. Производството на ботуши, обувки и електроника продължава да се смята за по-полезно и по-икономически изгодно, отколкото услугите на певеца, артиста или учения. Когато държавите, градовете или търговските палати обмислят *икономическото развитие*, те все още мислят само за фабрики, произвеждащи стоки.“²³ Това пролича и сега в условията на пандемията от корона вируса. Повечето държави побързаха да възстановят индустриалните производства на медицинска апаратура, оборудване и фармацевтични и санитарно-хигиенни средства, които масово са изнесени в Китай, Индия и други страни с евтин труд. Гълбрайт приписва заслугата за съхранението на този „инстинкт“ към реално производство на Томас Малтус, на когото идеята, че адвокатите, лекарите или прислужниците може да са полезни хора, не се харесва особено.

Време е този „инстинкт“ да бъде преодолян и различието между продуктивни и непродуктивни икономически дейности да бъде ясно очертано. Това е в пряка връзка с първата задача на настоящото изследване. Трудът на адвоката, преподавателя, сервитьора или крупното са също толкова производителни като всеки друг труд. Нещо повече, колкото по-креативен е един труд, толкова по-производителен е той. Правейки сравнения за заплащането на труда, А. Смит в „Богатството на народите“ стига до извода, че древногръцкият ритор Изократ е печелил 3333 лири и 6 шилинга (около 100 000 щатски долара) за „това, което ние ще наречем един курс лекции, сума, съвсем не прекомерна за такъв голям град и толкова известен лектор, преподаващ онова, което е било тогава най-модерната наука, риториката“²⁴. Смит отбелязва, че заплащането на Изократ не е изключение. На Плутарх била заплащана подобна сума пари за неговите творчески занимания. Тези факти са косвено доказателство, че още в дълбока древност хората са оценявали значението, смисъла и производителността на творческия труд и са му давали адекватна финансова оценка.

Единствените ресурси, които подлежат на разширение, са човешките ресурси. „Всички останали се подчиняват на механиката. Те могат да бъдат по-добре или по-зле използвани, но не и да дадат по-голям обем продукция от сбора на обемите на различните части. Тъкмо обратното, проблемът на съ-

²³ Гълбрайт, Дж.К. Икономическата наука в перспектива..., с. 104.

²⁴ Смит, А. Богатството на народите. Книга 1. Глава 10. Част 2.

бирането на неодоушевените ресурси заедно винаги е бил да се намали до минимум неизбежното свиване на обема поради триенето²⁵ и т.н. Човекът, единственият от всички достъпни на човека ресурси, е в състояние да се разраства и да се развива.²⁶ От приведената констатация на П. Дракър следва, че развитието и растежът на едно предприятие, на една стопанска подсистема или на една национална икономика са възможни главно благодарение на развитието на човешкия фактор. В контекста на главната теза за връзката между синхронизацията на инвестициите във физическия, човешкия и обществения капитал и темповете и динамиката на икономическия растеж може да се направи позитивният извод, че в човешкия фактор се крие ключът към разкриване на факторите, динамизиращи растежа. И човешкият капитал, и общественият капитал са свързани с човешкия фактор в бизнеса и управлението и главно с неговите качествени характеристики.

П. Дракър отбелязва, че речникът на бизнеса и особено този на счетоводството във връзка с производителността са значително остарели. „Онова, което счетоводителите наричат „производителна работна ръка“, са физическите работници, които поддържат машините и всъщност са най-непроизводителната работна ръка.“²⁷

Към непроизводителните работници счетоводната методика отнася според Дракър „всички, които допринасят за производството, без да поддържат машини“. Тук се включват нископроизводителни физически работници от предииндустриалната ера, като метачи, хигиенисти, някои висококвалифицирани работници, като инструменталчиците, висококвалифицираните специалисти по поддръжката на контролно-измервателните прибори и автоматиката, майсторите по производството, инженерите по контрола за качеството на продукцията и на операциите. „И накрая – добавя Дракър – онова, което счетоводителят струпва на едно място като „горния етаж“ (надстройката) – самият термин издава неодобрение – *обхваща най-производителните ресурси – мениджърите, плановиците, проектантите, изобретателите*. В тази група обаче може да има чисто паразитни, ако не и деструктивни елементи под формата на високоплатен персонал, необходим единствено поради лоша организация, понижен дух или сбъркани цели – тоест поради грешен мениджмънт. Пример за това – винаги признак за погрешна организация – е „координаторът“²⁸.

Макар да определя труда на управленци, плановици, конструктори и технолози като най-високопроизводителен, Дракър разделя „надстройката“ на два типа – продуктивна – „разходи за управленски, технически и професионален персонал, които заместват най-малко същите разходи, за непроизводителна работна ръка или капитални вложения“²⁹ и на непродуктивна, паразитна, „пораждаща единствено съпротивление, която не увеличава, а намалява производителността и

²⁵ Тук става дума за „триене“ като понятие от физиката.

²⁶ Дракър, П. Практика на мениджмънта. София: Класика и Стил ООД, 2001, с. 15.

²⁷ Пак там, с. 50.

²⁸ Дракър, П. Практика на мениджмънта..., с. 51.

²⁹ Пак там, с. 51.

която е едновременно и причинена от повишеното „триене в машината“³⁰ и негов създател³¹.

П. Дракър пледира за нова концепция за производителността, която да отчита едновременно всички вложени усилия и да ги изразява в съотношение с техния резултат, вместо такава, която приема, че трудът е единственото производствено усилие. Но дори и такава концепция ще е неадекватна, ако се ограничи само до неща, които са под формата на видими и пряко измерими разходи, т.е. до счетоводителската дефиниция на производителността.

Дракър отбелязва, че съществуват фактори с огромно и дори решаващо значение за производителността, които не се поддават на количествено измерване.

Като първи такъв фактор той визира „времето“. Дали хората и машините ще се използват постоянно, или само за половината от максимално възможното време на тяхното използване е от важно значение за производителността. Типичен пример за влиянието на фактора време върху производителността дават Н. Шмелъв и В. Попов в книгата „На переломе – Экономическая перестройка в СССР“: „Ние (става дума за бившия СССР) имаме 2,5 пъти повече стругове, отколкото в САЩ, но през годината всеки от тях работи два пъти по-малко време в сравнение

³⁰ В случая П. Дракър има предвид „триенето“ като резултат от организационни „грапавини“, т.е. от некоординираност и несинхронизираност на административно-организационните и организационно-производствените процеси. В икономическата литература терминът „триене“ е употребен за първи път от Дж. Б. Кларк, когато аргументира необходимостта от изучаване на две групи явления: причините за прехода от една статична система към друга и причините за отсъствие на икономическо равновесие. В този контекст Кларк разглежда два противоположни случая, при които се въвежда терминът „триене“: „Да предположим – пише той, – че съществува идеална подвижност на капитала, т.е. възможност за мигновено разширение на отделните производствени сфери и мигновено реагиране на производството на всички ценови изменения. С други думи, предполага се отсъствие на **икономическо триене**. В тези условия пазарните цени няма да се отклоняват от нормалните цени, доколкото всяко отклонение незабавно ще предизвика противодействащо движение, което веднага ще доведе до отстраняване на това отклонение, което вероятно, че ще бъде толкова кратковременно, че без проблеми ще можем да се абстрахираме от него. Ако предположим, че протича непрекъснат технически прогрес, то последният ще предизвика непрекъснати изменения на нормалните цени, които във всеки даден момент ще съвпадат с пазарните цени. Да вземем втори случай. Да предположим, че динамичните фактори престанат да действат, но че от друга страна, съществува **икономическо триене**, изразяващо се в отсъствие на идеална подвижност на труда и капитала. В тези условия нормалната цена ще остане неизменна, но ще се получи отклонение на пазарната цена от нормалната. Колкото по-силно е **икономическото триене**, толкова по-продължителен е този период, който е необходим за достигане на равенство между нормалната и пазарната цена. Ако се предположи, че **триенето е абсолютно**, т.е. че се изключва движение на труда и капитала, то подобно изравняване никога няма да настъпи“. Цитатът е от Clark, J.B. The distribution of wealth. New York, 1924, pp. 80 – 81, Цит. по Блюмин, И.Г. Критика буржоазной политической экономии. Т. I. Москва: АН СССР, 1962, с. 241 – 242.

³¹ Дракър, П. Практика на мениджмънта..., с. 51.

със средния американски струг³². На друго място в литературата се отбелязва, че в бившия СССР „вътрешносменните и целосменните престои на оборудването в предприятията достигат до 20 – 30% и коефициентът за натоварване на оборудването по време рядко превишава 0,7“³³. Тези данни обясняват значителното изоставане на съветската икономика в сравнение с икономиката на САЩ и другите развити западни държави по отношение на производителността на труда.

Идеята на П. Дракър за по-производителния труд на управленци, плановици, организатори, конструктори и изобретатели не е много нова. Подобни идеи господстват в световната политикономическа мисъл от векове. Например видните представители на историческата школа в политическата икономия Адам Мюлер и Фридрих Лист считат, че „производителен е трудът на тези, които управляват и администрират държавата, на възпитателите, лекарите, представителите на правосъдието и др.п.“³⁴. Нещо повече, конкретно Фр. Лист приема, че изброените категории хора са много по-производителни, отколкото тези, заети в материалното производство. „Благосъстоянието на един народ – пише Лист – не зависи, както мисли Сей, от количеството на богатствата и от разменните стойности, които той притежава, а от степента на развитие на производителните сили. Ако законите и учрежденията не произвеждат директно стойности, те произвеждат производителна сила и Сей попада в грешка, като поддържа, че народите могат да богатееят под всички форми на управление и че законите не могат да творят богатства.“³⁵

В литературата се срещат немалко трактовки, които подкрепят косвено тезата за синхронизацията на инвестициите в социален, човешки и физически капитал. Както отбелязва Пол Хейн: „Това, което икономистите всъщност знаят, е как нещата се синхронизират помежду си. Понятията от икономиката ни дават възможност да схванем и разберем по-добре това, което наблюдаваме; да осъзнаваме по-логично и последователно широк кръг от сложни социални взаимодействия“³⁶. Създаването и акумулирането на блага, което стои в основата на икономическите и пазарните взаимодействия, е възможно само в резултат на сътрудничество и взаимодействие между хората. Ако липсват ефективни и функциониращи механизми за стимулиране на сътрудничество между икономическите агенти, не бихме могли да се наслаждаваме на нито едно от богатата на цивилизацията. В трактата си „Човешкото действие“ Лудвиг фон Мизес посвещава първата част, осма глава именно на „човешкото сътрудничество“. „Сътрудничеството, обществото, цивилизацията и превръщането на човека звяр в човешко същество – отбелязва Лудвиг фон Мизес – са продукт на основния факт, че работата, извършена в разделение на труда, е по-продуктивна от изолирана работа, и че човешкият ум е в състояние да разбере тази истина. Ако не бяха тези обстоятелства, хората завинаги щяха да бъдат обречени да останат смъртни врагове един за друг, непримирими съперници в опитите да защитят своя дял от оскъдния поминък, предоставен от природата-

³² Шмелев, Н., В. Попов На переломе: Экономическая перестройка в СССР. Москва: Агентство печати Новости, 1989, с. 190.

³³ ЭКО, 1987, №2, с. 142.

³⁴ Лист, Фр. Национална система на политическата икономия. – София: 1926, с. 113.

³⁵ Пак там, с. 129.

³⁶ Хейн, П. Икономическият начин на мислене. София: ТИЛИА, 1995, с. 523.

та.“ В „Левиатан“ Томас Хобс лансира идеята, че „въздържанието от насилие и грабеж“ е достатъчно като основна форма за обществена координация, а всичко онова, което създава икономическата подсистема на обществото, ще се развие от само себе си. Описвайки картина на несигурност и страх, Хобс допуска, че ако хората бъдат накарани да не нападат себеподобните и тяхната собственост, то положителното сътрудничество ще се развие от само себе си: „... няма място за труд, защото плодовете му са несигурни и затова няма и земеделие, корабоплаване, потребление на стоки, внасяни отвъд по море, удобни жилища, превозни средства и средства за пренасяне на неща, за които е нужна голяма сила, изучаване на земната повърхност, измерване на времето, занаяти, книжнина, общество и – което е най-лошо – налице е постоянен страх и опасност от насилствена смърт и животът на човека е самотен, беден, неприятен, животински и кратък“³⁷.

Цивилизацията, позната на Хобс, е с далеч по-просто устроено общество в сравнение с днешното. Отношенията в нея са повече плод на обичая на традицията и в много по-малка степен са подложени на промяна в сравнение с обществото, в което живеем ние днес. Чест прави на великия мислител от XVII век, че е успял да схване важността на проблема за обществената координация като условие за съхранение на цивилизацията.

В биографията на Джон Мейнард Кейнс има такъв любопитен епизод. Веднъж Кейнс вдига тост за икономистите, като ги нарича „пазителите на шанса за цивилизация“. В тази „титла“ има нещо от съсловния жречески дух от древността. Икономистите са един вид „шаманите“, които призовават и извикват на живот „духа на цивилизацията“, който е генератор на развитието и просперитета. „Шансът за цивилизация – това е всичко... Едно добре координирано и гладко функциониращо общество предоставя на членовете си повече възможност за избор. Икономическият начин на мислене, особено в едно демократично общество, е важна предпоставка. Но не е нищо повече от това.“³⁸ Ако се отнася до избора на стратегия на растежа, до философия и мяра на растежа, възможният избор явно също зависи от *икономическия начин на мислене* и той сам по себе си според Хейнс също е един от факторите на растежа.

Проблемът е, че в икономическата подсистема на обществото поддържането на баланси и пропорции не решава проблемите по обществената координация и сътрудничество и не е гаранция за просперитет и растеж. Нерядко стремежът към постигане на ежегоден баланс между приходите и разходите на микро- и на макроравнище може да предизвика дестабилизация на микро- или макроикономическата система. В икономиката, за жалост, няма опорна точка. Обикновено хората разсъждават така: „Трябва да има някакво решение. Ако икономиката не работи добре, тогава ще поправим конституцията. Ако не можем да поправим конституцията, ще организираме широка образователна кампания. Ако и образованието не даде резултат, ще преустроим цялата образователна система...“ Принципът „залудо работи залудо не стой“ не винаги дава добри резултати. Икономическата наука трябва да подскаже вариантите на динамизация или стабилизация

³⁷ Хобс, Т. Левиатан, или за същността, формата и властта на държавата, църковна и светска. София: НИ, 1970, с. 135.

³⁸ Хейнс, П. Икономическият начин на мислене..., с. 525.

на определени икономически процеси и явления. „Икономическата теория ни учи на това как са свързани икономическите величини и колко сложни и взаимно-преплетени са тези отношения“³⁹.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бжежински, Зб. Голямата шахматна дъска. София: КК „Труд“, 2000.
2. Блюмин, И.Г. Критика буржоазной политической экономии. Т. I. Москва: АН-СССР, 1962.
3. Великич, Д. Битакът. – Съвременник, 2003, бр. 1.
4. Дарендорф, Р. Модерният социален конфликт. София: Златорогъ, 1998.
5. Дракър, П. Практика на мениджмънта. София: Класика и Стил ООД, 2001.
6. Еко, Умберто Махалото на Фуко. София: ИК „Бард“ ООД, 2001.
7. Лист, Фр. Национална система на политическата икономия. София, 1926.
8. Литъл, И.М.Д. Един икономист в Уайтхол. – *Лойд Банк Ривю*, април, 1957.
9. Льоса, М.В. Литературата и животът // Сборник есета „Истината за лъжите“, 2001.
10. Малые страны Западной Европы, отв. ред. Ю.И.Юданов. Москва: Мысль, 1984.
11. Мичъл, У Дж. Е-топия. София, ПАН-ВТ, 2003.
12. Попър, К. Някои проблеми на новите демокрации. София: Калъс и УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993.
13. Рифкин, Дж. Епохата на достъпа. София: Атика, 2001.
14. Розанвалон, П. „Контрадемократията“. София: Изток-Запад, 2012.
15. Смит, А. Богатството на народите. Книга 1. Глава 10. Част 2.
16. Стоянов, В. Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред. София: Галик, 2003.
17. Фукуяма, Ф. Големият разлом. София: Рива, 1999.
18. Хейн, П. Икономическият начин на мислене. София: ТИЛИА, 1995.
19. Хобс, Т. Левиятан, или за същността, формата и властта на държавата, църковна и светска. София: НИ, 1970.
20. Цанов Васил, Социални влияния на неравенството в доходите на населението в България //Икономически изследвания. Книга 2. 2014, с. 24 –51.
21. Шмелев, Н., В. Попов На переломе: Экономическая перестройка в СССР. Москва: Изд. агентство печати Новости, 1989.
22. Clark, J.V. The distribution of wealth. New York, 1924.
23. www.bgdnes.bg 05.11.2014
24. www.thebulgariantimes.com 14.08.2020

³⁹ Литъл, И.М. Д. Един икономист в Уайтхол. – *Лойд Банк Ривю*, април, 1957.

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА НИСКИТЕ ДОХОДИ И БЕДНОСТТА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Младен Димитров Тонев

Резюме: В студията се доказва и аргументира тезата, че създаването на гражданско общество в Република България е главното и необходимо условие страната да започне реален преход към демокрация, да преодолее негативите от близкото тоталитарно минало, да извърши така закъснялата лустрация и да стартира отгласкването от дъното на икономическата криза, до която е доведено обществото през трите десетилетия след началото на демократичните процеси. Наред с анализа на положението в областта на разпределението на доходите и богатството, на демографските проблеми, на проблемите с доходите и бедността е предложен анализ на основните съставляващи на гражданското общество като контрадемократичен коректив на властващото задкулисие през десетилетията на имитационния преход към демокрация.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ НИЗКИХ ДОХОДОВ И БЕДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БОЛГАРИЯ

Доц. д-р Младен Димитров Тонев

Резюме: В изследовании доказывається и утверждается, что создание гражданского общества в Республике Болгария является основным и необходимым условием для начала реального перехода страны к демократии, преодоления негативов недавнего тоталитарного прошлого, проведения запоздалой лустрации и для того чтоб начать отталкивать экономику снизу от кризиса, в которого общество попало за три десятилетия с начала демократического процесса. Наряду с анализом ситуации в области распределения доходов и богатства, демографических проблем, проблем доходов и бедности, предлагается анализ основных компонентов гражданского общества в качестве контрдемократического корректива правящей закулисы в течение десятилетий имитационного перехода к демократии.

CIVIL SOCIETY AS A NECESSARY CONDITION FOR OVERCOMING LOW INCOME AND POVERTY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Assoc. prof. Mladen Dimitrov Tonev, PhD

Summary: The study proves and argues that the creation of civil society in the Republic of Bulgaria is the main and necessary condition for the country to begin a real transition to democracy, to overcome the negatives of the recent totalitarian past, to carry out the belated lustration and to start pushing from the bottom of economic a crisis to which society was brought in the three decades since the beginning of the democratic process. Along with the analysis of the situation in the field of income and wealth distribution, demographic problems, income and poverty problems, an analysis of the main components of civil society as a counter-democratic corrective of the ruling backstage during the decades of the imitation transition to democracy is proposed.

ФУНКЦИОНАЛЕН МОДЕЛ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ПРОЕКТИ С ЕВРОПЕЙСКО ФИНАНСИРАНЕ

Иванка Банкова

Успешното управление на възникнал конфликт обикновено е резултат от съвместната дейност на участващите в него страни. Разрешаването му предполага ясни позиции и реални оценки за условията и причините, довели до неговото избухване. Изходът от конфликта е резултат от противоборството между участващите страни вследствие промяна на отношението им към обекта на конфликта. Установили и осъзнали своите слабости, страните участнички излизат от конфликта с нови идеи, нови позиции и нови възможности.

Разгръщащите се конфликти в света, предизвикани от глобализацията и европеизацията, могат да се обяснят като опит да се приспособи обществената и международната система към протичащите дълбоки промени. Конфликтът може да бъде стимул за установяване на нови правила, норми и институции, проявявайки се като агент на социализацията. Конфликтът преутвърждава потиснатите норми и по този начин интензифицира участието в обществения живот и прави възможно приспособяването на взаимоотношенията към променените условия. Нарушаването на интеграцията води до конфликт. Конструктивната функция на конфликта се изразява в това, че води понякога дълго отлагани проблеми и неблагоприятия до криза, с което прави промяната неизбежна. Едновременно с това конфликтът дестабилизира временно дезинтегрираната система, което дава възможност социалната структура да стане по-гъвкава и често предизвиква реконструкцията ѝ.¹

Управлението на конфликта не трябва да пречи на функционалните взаимоотношения между елементите на отделните организации и по отношение на изпълнението на целите и задачите при управление на проекти, финансирани от фондовете на Европейския съюз (ЕС). По отношение на управленската структура е необходимо тя да съчетава организационните с личните интереси. От съществено значение за доброто управление на възникващите проблеми, които в повечето

Доц. д-р Иванка Банкова, факултет „Международна икономика и администрация“, катедра „Администрация, управление и политически науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“.

¹ Козер, Л. Функции социалного конфликта. Москва, 2000, 52 – 59.

случаи са неподвластни на времето, трудно предвидими са и не подлежат на планиране, е прилагането на последователни и иновативни политики за решаването на неструктурирани, често възникващи и кризисни проблеми и конфликти.²

Успешното управление на европейски проекти не е резултат само от прочетените текстове на основните правила и процедури, но е необходимо те да се осмислят като философия, подход, взаимоотношения и взаимовръзки. Трябва непрекъснато да се анализират постигнатите резултати и да се изгради критерий за това какво е „добър резултат“. Не на последно място е и определянето на персонална отговорност за всяка допусната грешка, особено при бездействие или забавяне, както и да не се търсят решения на парче, а възникналите проблеми и конфликти да се разглеждат в тяхната същност и първопричина, като се отчетат факторите, довели до тях.³ Дефицитът на информация, знания, умения и опит се констатира не само по отношение на процесите на планиране, но и при координацията с различните управленски равнища.⁴ При изпълнение на дейностите по даден проект се създават взаимоотношения с други проекти, с различни партньори, при което се увеличава взаимовръзката между тях. За да могат обаче тези проекти, които са с различно финансиране, с различни дейности и стойност да изпълнят своите цели⁵, проектните екипи трябва да определят своя подход, с който да изразят отношението си към управлението на проекта в процеса на формиране, избор и реализация на стратегията за постигане на целите с оглед контролиране на конфликтогенните зони. Управленският подход изразява позицията, гледната точка на субекта на управление и дава насочеността в развитието на управленския процес. Той определя и начина на управление на системите.⁶

На база получените резултати от проведено изследване е разработен функционален модел за ефективно управление на конфликтите (Фигура 1).⁷ Моделът може да бъде практически реализиран и приложен към всеки проект по Опера-

² „Мениджърите на стратегическо равнище следва да се занимават с въпроси с перспективен характер, с неструктурирани проблеми с ниска честота на проявление и висока степен на несигурност, а с кризисните и рутинните проблеми да се занимават само в краен случай. На тактическо равнище се решават както структурирани, така и неструктурирани проблеми, а на оперативното равнище – стандартни, структурирани, често повтарящи се, с рутинен характер проблеми.“ Вж. **Николаева, В.** Мястото на управленското решение в процесите на стратегическия мениджмънт. e-Journal VFU. бр. 6. 2013. https://ejournal.vfu.bg/bg/pdfs/Velislava_Nikolaeva-Myasto_na_upravlenskoto_reshenie_v_protseste_na_strategicheskiya_menedjmant.pdf (достъпно 19 декември 2018).

³ **Velikova, M., Mihaleva, D.** New approaches and instruments for specific territories management in Bulgaria – key points of regional policy under reformation. The 21st NISPAcee Annual Conference „Regionalisation and Interregional Cooperation“, 2013, <http://www.nispa.org/>

⁴ **Андонова, К.** Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2012, с. 82.

⁵ **Павлов, П.** Държавното управление и администрацията в европейския контекст. Варна: ВСУ „Ч. Храбър“, 2007.

⁶ **Пенчев, П., Ив. Пенчева.** Основи на управлението. В. Търново, 2002, с. 80.

⁷ Проучването е проведено от автора. Вж. **Банкова, И.** Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2019, с. 122 – 135.

тивните програми (ОП) на ЕС за програмен период 2014 – 2021. Неговото използване зависи изцяло от съществуващите традиции и принципи на работа в съответната структура. Той не е в противоречие с регламентираните принципи и правила за управление на проекти, финансирани по ОП от фондовете на ЕС.

Фигура 1. Функционален модел за управление на конфликти при проектно управление⁸

1. Диагностика на предконфликтния капацитет за управление на проекти

За целите на изследването диагностиката е разгледана като съвкупност от познавателни и организационни методи и процедури за обозначаване състоянието на една система, в случая управлението на проекти с европейско финансиране, чрез измерване на конкретни, моментни стойности на определени параметри, разкриване на източниците на противоречия при управлението на европейски проекти и очертаване на насоките за тяхното отстраняване. От тази гледна точка се разкриват отделни елементи или симптоми на предконфликтния капацитет за управление на проекти. Установяват се предварителните отклонения от нормалното при кандидатстването, изпълнението и управлението на европейски проекти.

Периодичното проучване и анализиране на капацитета за проектното управление на конкретната организация се извършва в зависимост от сложността и динамиката на вътрешната и външната среда и развитието на отделната организация бенефициент. Предвид факта, че управлението на европейски проекти се откроява като динамичен и сложен процес, то ръководството по проекти трябва

⁸ Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2019, с. 148 – 149.

да разполага с ясно разписани задачи по изпълнението на проекта с цел контрол на конфликтните ситуации, преди още да са възникнали и да са се развили.

II. Идентификация на конфликтната проектна среда

Идентификацията на конфликтната проектна среда цели определяне на причините и източниците за възникване на конфликта в резултат от диагностиката на предконфликтната ситуация или на вече възникнал конфликт, определяне на симптомите и параметрите за възникване на предконфликтна и конфликтна ситуация.

Определянето на причините за възникване на предконфликтна или конфликтна ситуация има следните елементи:

- *Обективни организационни причини* за възникване на конфликти:
- ✓ Организационна сложност – съдейства за разрастването на конфликта съобразно броя на йерархическите равнища и нарастването на функциите и специалните задачи при кандидатстване за финансиране по подготовка на проектните предложения.
- ✓ Неразумни или неясни политики, стандарти или правила.
- ✓ Чести политически промени.
- ✓ Неумение или невъзможност да се делегира управлението, затруднения при нейното упражняване.
- ✓ Неяснота на функциите и задълженията, тежки бюрократични процедури, неясно разписаните изисквания за работа по проекти, финансирани от фондовете на ЕС, както и промяна на правилата в движение.
- ✓ Противоречия между формални и неформални групи. Обикновено тези противоречия са между Управляващия орган и бенефициентите.
- ✓ Големи различия при административния, експертния и финансовия капацитет на участниците в процеса на управление на европейски проекти.
- ✓ Колективно вземане на решение. Колкото по-голям е броят на хората, участващи при вземането на решението, толкова по-голяма е вероятността от конфликт.
- ✓ Вземане на решение чрез консенсус. Да се осигури 100% съгласие е много трудно при по-голям брой хора.
- ✓ Неадекватни комуникации. Използването на неформалните пътища за предаване и получаване на информация често води до неадекватност в информацията. От направения анализ на конфликтните фактори се установи, че необходимата информация за работа по европейски проекти не е достатъчна и не се предоставя своевременно, както и липсва обратна връзка с бенефициентите.
- ✓ Нереалистични срокове или натиск за съкращаване на тези срокове. Изключително кратките срокове за изпълнение на проектите в повечето случаи са причина за непълно окомплектоване на проектната документация, което често е причина за връщане и неодобрение на проектните предложения и възникване на конфликти.
- ✓ Конкуренция за ограничени ресурси. При изпълнението на дейностите по изготвяне на проектните предложения и работа по самия проект е

необходимо организациите да разполагат с финансов ресурс за обезпечаване на тези дейности. Например по Оперативна програма „Конкурентоспособност“ бенефициенти са малки и средни предприятия, които нямат свободни оборотни средства за кандидатстване за еврофинансиране.

- ✓ Забавянето на плащанията по проекта затруднява изпълнението на проекта, както и погасяване на задълженията към банките и се явява сериозна заплаха за оцеляване на организацията.
- ✓ Несъвършенства в заплащането. Факт е, че в България не е необходимо само да се напише добър проект, да се защити и да се получи одобрение по дадена оперативна програма. Много по-важно е да успееш да осигуриш средства за този проект в първоначалната му фаза, да го завършиш успешно и едва след това да си получиш безвъзмездното финансиране по съответната програма. Естествено в срок, в който да покриеш първоначалните си заеми, без да се поемат непосилни лихвени плащания.
- ✓ Неразрешени или потиснати конфликти. Обикновено възникват между управляващия орган и бенефициентите поради тежките бюрократични процедури и липса на заинтересованост и съпричастност от страна на административните звена при работата по европейски проекти.
- *Субективни причини* за възникване на конфликтите. Тези причини са свързани с наличието на различни индивидуалности при конфликта (например управленски и изпълнителен персонал). За да се развие един конфликт при управлението на европейски проекти, субектите – организации, които работят по проекти, финансирани от фондовете на ЕС, трябва да притежават определени личностни характеристики и да е създадена специфична ситуация.
- Причини поради *специфичните особености на организацията бенефициент*, произтичат от: сложната йерархия на потребностите и мотивите на организацията; високото ниво на уязвимост на организацията; неадекватните оценки и възприятия; осъзнатата субективна неразрешимост на ситуацията и др.
- *Ситуационни причини* се характеризират с липса или неадекватна нормативна база; заплаха за значими ценности, както за организацията, така и за отделните ѝ членове; препятствия за удовлетворяване на потребностите; обществени забрани и др.

Основните индикатори и симптоми за възникване на конфликт могат да се структурират по следния начин:

- ✓ Увеличаване на дискусиите за целите на проекта, по който кандидатства или работи организацията, което показва разрушаване на консенсуса.
- ✓ Вътрешно разделение на неформални фракции в случаите, когато се отразява негативно при работата по европейски проекти.
- ✓ Опасения на ръководителите на различните нива, че процесите излизат от контрол.
- ✓ Увеличена честота на използване на гласуването като метод за вземане на решение.

- ✓ Ниска удовлетвореност от труда на много нива и групи – наблюдава се при административните звена към Управляващия орган (УО) и междинното звено (МЗ).
- ✓ Увеличаване на недоверието в експертите.
- ✓ Неадекватни реакции или действия на членове на колектива.
- ✓ Изменяне на стандартите на комуникация – склонност на хората към търсене на конспиративни методи на общуване и разпространение на слухове и клюки.

При *сканиране на конфликта* се анализират следните елементи:

- ✓ Вид на конфликта.
- ✓ Участници в конфликта – основни участници, косвени (организатори, съучастници и посредници) и странични наблюдатели, както и: сила и времетраене на конфликтния процес; вид и потенциал на групите в конфликта; рационални, волеви и ефективни характеристики на личностите в конфликта; зависимост между страните в конфликта.
- ✓ Бързина на протичане на взаимодействията между страните. Тук от съществено значение е определянето на обекта на конфликта – материални или духовни ценности от средата; предмет на конфликта – вид и сила на противоречията; цел на конфликта; среда на конфликта; функции на конфликта (конфликтно поведение на страните) – реализиране на стратегиите: избягване, приспособяване, сътрудничество и съперничество; прилагани тактики; последствия от конфликта; динамика на протичане на конфликтното взаимодействие.
- ✓ Етап, в който се прави диагностиката.
- ✓ Етапи и фази на конфликта – характеристики.
- ✓ Тенденции в развитието на конфликта и предложения за профилактика и разрешаване на конфликта.
- ✓ Приоритетни намеси в конфликта.
- ✓ Структура и време на последващите намеси.

III. Проектиране на въздействие

Проектирането е процес, свързан с определянето на цели, които трябва да бъдат постигнати в бъдеще, и изясняването на справедливото разпределение на необходимите за постигането им дейности и ресурси, както и координиране по място и време на тези дейности и ресурси. Процесът на проектиране, независимо от специфичните особености на европейския проект, винаги трябва да бъде системен, интегриран и да се базира на договарянето на справедливо разпределение на ресурсите, като съвместява различните интереси на страните в конфликта с малко загуби на ресурси и време.

Проектирането при управлението на конфликтите преминава през следните основни етапи – прогнозиране, целеполагане и вземане на решение. Проектирането е обосновано предвиждане на възможните варианти за развитие на конфликта и вероятността те да се реализират. Препоръчително е да бъде съобразено със следните особености: очакваните събития, ситуации и резултати да бъдат еднозначно формулирани, без да се допуска двусмислие; времевият хоризонт да бъде ясно определен, необходимо е да се предвиди времето, за което ще бъдат постиг-

нати предвидените резултати; при условна прогноза, поставеното условие трябва да не бъде нереално или неосъществимо; желателно е да съществуват поне две алтернативи по отношение на предвидените резултати; добре би било да има яснота относно вероятността за осъществяване на прогнозата; необходимо е да е известно кой, кога, как и защо е разработил прогнозата.

Фазите при разработване на проектирането на конфликтна ситуация/ конфликт условно се разграничават в следната последователност: определя се обектът на проектирането, т.е. конфликтната ситуация; събира се и се анализира информация за конфликта, като информацията е за определен минал период; анализира се информацията за сегашното състояние на конфликтната ситуация/конфликта; избира се метод на проектиране; разработват се варианти на проекта на конфликт, като обикновено вариантите са три: оптимистичен, песимистичен и осреднен от първите два.

*Структурата на проектирането включва:*⁹

- Описателен модел на конфликта – същност, структура, функции, динамика и др.
- Обяснителен модел на конфликта – причини, фактори, движещи сили и др. При този модел се избира оптималният вариант и се разработва система за контрол и реализация на прогнозите.

Процесът на целеполагане включва дейности по целево насочване на управлението на конфликта, изразяващи се в: определяне на целите при управлението на конфликта; разработване на измерители на целите; интегриране на измерителите в цялостна система; практически действия по осигуряване на условия за въвеждане на целите в действие.

Може да се обобщи, че съобразяването със следните изисквания значително би повишило ефективността на процеса на целеполагане: ясно и точно определяне на целите при управлението на конфликта и задачите за тяхното изпълнение; оценка на целите от гледна точка степента на трудност поради това, че съществува зависимост между степента на трудност на целта и нейното изпълнение; определяне приоритетите на целите (съобразно конфликта), произтичащи от важността, трудността или времевите рамки на същите; уточняване на критериите, стандартите и процедурите по изпълнението на целите; уточняване как ще бъде измерван успехът, като това измерване става само на базата на крайни резултати с измерители за качество, количество, необходимо време или в стойностно изражение; изясняване на условията (на средата и конфликта), при които ще се изпълняват целите; определяне на мотивиращите фактори за изпълнение на целите.

Основните стъпки при вземане на решения при управлението на конфликта са:

- ✓ Обработка на информацията от диагностиката, прогнозирането и формулиране на ограниченията при разработването на решението и неговите базови характеристики.
- ✓ Съсредоточаване на допълнителна информация (при необходимост).
- ✓ Оценка на средата на конфликта (причини, фактори, които влияят, характеристики, степен на опасност, вид на проявление, очаквана продължителност, връзка с други противоречия, евентуална зона на разпространение, последствия от конфликта – положителни и отрицателни, и др.).

⁹ Димитров, Д. Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004.

- ✓ Разработване на решение – варианти на решение; приемане на критерии за оценка на вариантите; оценка на вариантите. При оценка на разработените алтернативи се взема под внимание взаимоотношението алтернатива – резултат; то се определя от три възможни условия: сигурност; риск; неопределеност; избор на оптимален вариант на решение; използват се три подхода: вземане предвид на предишен опит, провеждане на експеримент, изследване и анализ.
- ✓ Съгласуване и утвърждаване от висшестоящото ръководство на решението за управление на конфликта.

IV. Организиране и координиране

Организирането е процес на създаване на условия за ефективно управление на конфликта. Основните дейности са свързани с: обезпечаване функционирането на системата за управление (на частта от нея, занимаваща се с конфликта); разработване (подобряване) на интегрирани технологии или технологии на отделни процеси, в които организирането на управлението на конфликта е разписано по отделни елементи (цели, последователност и време за реализиране, права, отговорности, кадри и други ресурси); създаване на специфични структури (избор на медиатори) за регулиране (разрешаване) на конфликта, ако е необходимо; създаване на работни позиции и определяне на права и отговорности (делегиране); реализиране на специфична система за комуникации за преодоляване на конфликта – при необходимост; съгласуване на плановете на структурите участващи в управлението на конфликта; съгласуване на организационните мероприятия с външни организации (институции) – при целесъобразност.

Координирането е процес, който цели постигането на единство в изпълнението на взаимно зависимите дейности при управлението на конфликта. Координацията е необходима винаги, когато две или повече лица, групи или структури се стремят да постигнат обща цел. Типът координация се свързва с характера на проблемите и ситуацияите, които се решават. Когато проблемите са рутинни и повтарящи се, може да се прилага координация по план, като се използват предварително изготвени програми, които да посочват какво и кога да се предприема. При динамичните проблеми, каквито са конфликтите, по-подходящо е използването на координация чрез използването на обратната връзка.

V. Въздействия върху конфликтната ситуация

Основните стъпки при въздействието върху конфликтната ситуация и конфликта са *предотвратяване, регулиране, разрешаване и стимулиране на конфликта*.¹⁰

Предотвратяване (профилактика) на конфликта – целенасочено въздействие върху потенциалните опоненти, причините или условията за конфликт в момент, когато те не са свързани в конфликтна ситуация. Подобно поведение може да се

¹⁰ „Дейността по управление на конфликтите е по-ефективна, ако се осъществява в ранните етапи на възникване на противоречията. Колкото по-рано се открие проблемът, толкова по-малко усилия ще са необходими, за да се реши конструктивно.“ Вж. **Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский.** Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 201.

предприеме по отношение на клюките и интригите, които се разпространяват в организацията, като ръководството не допуска подобна ситуация чрез навременното предоставяне на точна и ясна информация на възникналата ситуация.

Регулиране на конфликта – дейност на субекта на управление, насочена към отслабване и ограничаване на противоборството между страните и частично нормализиране на отношенията им. Регулирането на конфликта може да се получи при ограничаване на контактите на конфликтните страни, когато става въпрос за отделни структури или формализиране на отношенията, като максимално се ограничи неформалната намеса. Това може да се постигне чрез регламентиране на отношенията и задълженията, които има всяка една от страните, напр. чрез заповед, която се свежда до знанието на всички заинтересовани страни.

Разрешаване на конфликт – дейност на субекта на управление, чиято цел е слагане край на конфликтното взаимодействие и пълна нормализация на отношенията. Обикновено разрешаването на конфликта може да се постигне при формалните конфликти, когато ръководителят стандартизира процеса на управление. Това се постига чрез редица документи, които се попълват от участниците. Много често тези дейности водят до задълбочаване на бюрокрацията – характерно за работата по европейски проекти.

Стимулиране на конфликта – въздействие върху опонентите, противоречията и условията, с цел да се инициира (възбуди) конфликтен процес. Тази твърде рискована тактика се предприема в случаите, когато се очаква, че чрез конфликта ще се разрешат радикално противоречията и ще се подобри организационният климат и развитието. Стимулирането на конфликтите се наблюдава по отношение на взаимоотношенията на организациите бенефициенти с УО. Когато в интерес на организацията бенефициент е да отстоява позициите си, тогава ръководството може да стимулира конфликта.

За успешното въздействие върху конфликтната ситуация могат да се прилагат следните техники:¹¹

- ✓ Промяна в организационната структура, изразяваща се в увеличаване на взаимозависимостите между отделните единици или индивиди в организацията; повишаване на стандартизацията и специализацията; наемане, уволнение, преместване на членове на организацията; разрастване на организациите, при което бюрократичните тенденции се увеличават. Използването на тази техника единствено само с цел повишаване на нивото на конфликтите едва ли е оправдано. Тя се свързва с висока ресурсоемкост. Тази висока цена може да бъде оправдана само ако безразличието, незаинтересоваността, безотговорността и липсата на инициативност са стигнали до застрашаващи размери.
- ✓ Манипулация на комуникационните канали чрез изпращане на двусмислена или сплашваща информация. Трябва да се има предвид, че техниката на *сплашващата информация* може да има непредсказуем ефект. Стимулирането на конфликта е много лесно, но развитието му се свързва с по-голяма стихийност, много бързо ескалира, но трудно затихва. Дори след премахване на заплахата хората продължават да се чувстват неси-

¹¹ Адаптирано по Димитров, Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004.

гурни и враждебността остава. Също така и *отклоняване на информация* от традиционните канали по посока на неформалните канали; посредством нейното филтриране всеки, през който преминава, я филтрира по свои собствени критерии съобразно преследваните цели; претоварване на комуникационните канали.

- ✓ Промяна на поведението на страните: промяна на персоналните (личностни) характеристики на лидера (напр. назначаването на ръководител, чийто стил не съответства на етапа на развитие на колектива и др.); създаване на ролеви конфликт (ролева несъвместимост, ролева неяснота и др.); и не на последно място, формиране на определено обществено мнение за конкуликуващите страни, както и прилагането на административни санкции.¹²

VI. Контрол на резултатите от управлението на конфликта и изводи за последващи въздействия

Подходът при управлението на конфликта трябва да се избере в зависимост от целите, като ръководството се съобразява с етапа на развитие на конфликта, големината и динамиката на промяната, от организационната култура, от степента на взаимно доверие и вътрешногруппово съгласие, както и от силата и параметрите на конфликта.

Контролът е съвкупност от аналитични и оценъчни дейности, чрез които се установяват резултатите и се определят алтернативите за управленското въздействие. Чрез контрола се реализира обратната връзка и се получава информация за настъпилите изменения в организацията, които трябва да се отстранят чрез регулиращи въздействия. Чрез контрола могат точно да се открият отклоненията и се търсят възможности за неутрализирането им.

Етапите при осъществяването на контрола са: избор на методи, средства, вид и форми за контрол на планираните процеси; проверка на изпълнението на предвидените в плана мероприятия; сравняване на фактическото състояние с планираните показатели; определяне на настъпилите отклонения; анализ и оценка на факторите, довели до тези отклонения; създаване на основа за промяна на плана за управление на конфликтите или за разработването на нов план.

VII. Мониторинг на следконфликтния капацитет за управление на проекти

Най-убедително свидетелство за ефективността от използването както на общите стратегически принципи, така и на конкретните тактики и действия за управление на конфликтите са реалните резултати. Мониторингът на следконфликтния капацитет е процесът по събиране, измерване и адресиране на информацията за успешното управление на конфликтите при изпълнение на европейски проекти. Чрез него се регистрират и оценяват отклоненията и техните тенденции, като целта е подобрене на процесите по управление на проектите.

Мониторингът на следконфликтния капацитет при управление на проекти се изразява в отчитане на текущото състояние; измерване на прогреса и прогнозиране на по-нататъшното поведение по дадения показател.

¹² Каролова, Т. Бизнес комуникации и делови етикет. Корпоративна култура. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2016, с. 74.

Последната фаза от модела за управление на конфликти цели непрекъснато наблюдение и ефектите върху капацитета за проектното управление. Очакваните резултати са ранно откриване на потенциални проблеми, навременна реакция и предприемане на коригиращо въздействие на потенциалните конфликти.

* * *

Отпускането и усвояването на публични средства от еврофондовете е възможност за допълнително финансиране чрез проекти. Тази възможност е свързана със спазването на специфични изисквания и стриктно прилагане на правилата и процедурите, установени от Европейския съюз. В проектното управление, по повод на изпълнението на Оперативните програми, финансирани от фондовете на ЕС, изключително значение придобиват идентифицирането на конфликтните зони и откриването на възможности за регулиране и управление на специфично възникващите конфликти. Многоаспектността на конфликтите между управляващия орган, междинното звено и бенефициентите и изследването на факторите за тяхното възникване налагат необходимостта от задълбочен анализ на основните принципи и методи за управление на проекти, чрез които се постигат планираните цели и резултати в рамките на определено време и бюджет.

Прилагането на предложения функционален модел би довело до ефективно управление на конфликтите, както и за своевременното им разрешаване. Изпълнението на отделните етапи, залегнали в модела, дава възможност както на ръководителите на административните звена, така и на бенефициентите да разполагат с възможно най-ясна представа за реалната конфликтна ситуацията, за да направят подходящ избор какви действия да предприемат за управлението ѝ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андонова, К. Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2012.
2. Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009.
3. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2019.
4. Димитров, Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004.
5. Каролова, Т. Бизнес комуникации и делови етикет. Корпоративна култура. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2016.
6. Козер, Л. Функции социального конфликта. Москва, 2000.
7. Николаева, В. Мястото на управленското решение в процесите на стратегическия мениджмънт. e-Journal VFU, 2013, бр. 6. https://ejournal.vfu.bg/bg/pdfs/Velislava_Nikolaeva-Myasto_na_upravlenskoto_reshenie_v_protsesite_na_strategicheskiya_menidjmant.pdf
8. Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2007.
9. Пенчев, П., Ив. Пенчева. Основи на управлението. В. Търново, 2002.

10. Velikova, M., D. Mihaleva, New approaches and instruments for specific territories management in Bulgaria – key points of regional policy under reformation. The 21st NISPAcee Annual Conference „Regionalisation and Interregional Cooperation“, 2013, <http://www.nispa.org/>

ФУНКЦИОНАЛЕН МОДЕЛ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ПРОЕКТИ С ЕВРОПЕЙСКО ФИНАНСИРАНЕ

Доц. д-р Иванка Банкова

ivanka.bankova@vfu.bg

ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България

Резюме: Изследователският проблем в настоящата статия е породен от съществуващите дефицити на проектното администриране. Поради липсата на достатъчен капацитет и допускани слабости от управляващия орган и администрацията, от една страна, и бенефициентите, от друга, обективно се формират конфликтни зони и конфликти, които въздействат негативно върху управлението на проектите по Оперативните програми на ЕС.

Целта на изследването е на база проведено проучване на противоречията и конфликтите при управлението на проекти, финансирани от фондовете на Европейския съюз по Оперативните програми, да се предложи модел за идентифициране, класифициране и управление на възникващите конфликти.

Ключови думи: проектно управление, административни конфликти, управляващ орган, бенефициенти, управление на конфликти.

FUNCTIONAL MODEL FOR ADMINISTRATIVE CONFLICT MANAGEMENT IN THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN FINANCING PROJECTS

Assoc. prof. Ivanka Bankova, PhD

ivanka.bankova@vfu.bg

VFU „Chernorizets Hrabar“, Varna, Bulgaria

Summary: The research problem is caused by the existing deficits of the project administration. Due to the lack of sufficient capacity and weaknesses allowed by the Managing Authority and the administration, on the one hand, and the beneficiaries, on the other hand, conflict zones and conflicts are objectively formed, which negatively affect the management of projects under EU Operational Programs.

The aim of the study is to propose a model for conflict identification and classification based on a study of contradictions and conflicts in the management of projects funded by the European Union funds under the Operational Programs.

Keywords: project management, administrative conflicts, managing authority, beneficiaries, conflict management.

ПОДХОДИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ, ФИНАНСИРАНИ С ЕВРОПЕЙСКИ СРЕДСТВА

Виктория Маринова-Николова

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното проектно финансиране се налага във връзка с необходимостта от постигане на високи резултати при ограничени ресурси и време. Глобализацията на световната икономическа система и непредсказуемостта на международното обкръжение стимулират много организации да възприемат управлението на проекти като съвременен управленски подход.¹ Проектното финансиране най-общо се характеризира като финансиране с ограничено право на обезщетение по проект чрез създаване на дружество със специална цел. Проектното финансиране се отличава от традиционното по две причини: кредиторите на проекта поделят част от бизнес риска с проектната компания и осигуряването на финансиране на проекта се извършва на основата на генерирания от проекта паричен поток, а не на корпоративни или държавни гаранции за гарантиране на проектния дълг. Проектното финансиране е съчетание от финансови продукти/услуги, които предоставят възможност за финансиране на определена икономическа единица срещу гаранцията за очаквани бъдещи нетни парични потоци. За да се получи по-сигурна среда за инвестираните средства, генерираните от проекта парични потоци се отделят от всяка друга собственост или дейност на акционерите, като се създава проектно дружество със специална цел.²

Д-р Виктория Мирославова Маринова-Николова, управител на „Областен информационен център – Варна – Еврофондовете ДА създаваме заедно“

¹ **Христова**, А. Управлението на проекти като съвременен управленски подход. – *Икономика*, 2007, бр. 3, с. 92 – 96.

² **Андреева**, М. Стратегически мениджмънт. Варна: ИК „Компас“, 2001; **Коновальчук**, Е.В., Новиков, Д.А. Модели и методы оперативного управления проектами. Москва: ИПУ РАН, 2004.

1. Особенности на проектното финансиране със средства от Структурните и инвестиционни фондове на Европейския съюз

Европейският съюз (ЕС) възприема принципа на проектното финансиране за ползване на финансовите средства от Структурните и инвестиционни фондове.³ Проектното финансиране е съвкупност от взаимосвързани дейности, насочени към постигане на конкретни цели и резултати, предприети от определена отправна точка, в рамките на определено време и с конкретни ресурси, като се отчита влиянието на вътрешната и външната среда.⁴ Разпределението на финансовия ресурс се реализира чрез стратегия, която осигурява политиката в определен сектор. Тя се осъществява чрез изпълнение на програми, като средствата се предоставят само при наличието на разработен и одобрен проект.

Европейската комисия (ЕК) определя условията за предоставянето и правилата за тяхното изразходване. В документите на Европейския съюз на 17 декември 2013 г. е приет от Европейския парламент и Съвета основен регламент⁵ за управлението на Структурните и инвестиционните фондове за периода 2014 – 2020, публикувани в Официален вестник на ЕС.⁶

Фазата на програмиране е свързана с разработването на конкретни програми във всяка страна, кандидатстваща за финансиране. В тези програми се набелязват приоритетни проблемни области и конкретни мерки за справяне с проблемите и за устойчиво развитие на съответната общност в съответствие с общоевропейските приоритети за дадения период. Финансирането се обвързва с програма, която има за цел да разпределя средствата по отделни проблемни области. Проектните предложения се формират и разработват в рамките на програмата. По този начин се извършва съобразяването им с общите цели на общността.

Съществува пряка връзка между елементите на проектното финансиране и реализирането на проекти, финансирани със собствен бюджет на фирми, организации или общини. ЕК определя какъв процент от общия бюджет на ЕС за програмния период ще се изразходи чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ) и какъв процент ще се отдели за реализиране на кохезионната политика. В същото време ЕК следи за изразходването на тези средства и огласява публично оценките си чрез годишни и междинни доклади. Шестият доклад за сближаване се различава от предишните доклади, тъй като

³ Световната банка. Програмата за развитие на ООН, Международната организация по миграция също са възприели проектния принцип за изразходване на част от средствата си.

⁴ Павлов, П., Л. Павлова, С. Михалева. Управление на публични проекти. II ч. Учебно пособие. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2005, с. 7.

⁵ Регламент (ЕС) № 1303/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17 декември 2013 година за определяне на общоприложими разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд, Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони и Европейския фонд за морско дело и рибарство и за определяне на общи разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд и Европейския фонд за морско дело и рибарство и за отмяна на Регламент (ЕО) № 1083/2006 на Съвета.

⁶ Официален вестник на ЕС, <https://eur-lex.europa.eu/oj/direct-access.html?locale=bg>

Той⁷ подчертава връзката на политиката на сближаване със стратегията „Европа 2020“ чрез включване на раздели за интелигентен, приобщаващ и устойчив растеж и показва как се е развила политиката, за да подсили своето въздействие върху целите на ЕС за растеж и работни места и как доброто управление е най-важното за неговата ефективност.

Проектното финансиране от ЕС има и други изисквания, като необходимостта да се институционализира проектът чрез официалния статут на юридическото или физическото лице, за да носи своите отговорности пред закона и съответната нормативна база. Задълженията между членовете на екипа да се разпределят и регламентират равномерно и целесъобразно. Ангажимент на водещата организация и нейните партньори е да осигурят устойчивост на постигнатите резултати, които чрез създадената институция ще бъдат запазени и доразвивани и след края на официалните срокове на проекта.

Подготовката, реализирането и администрирането на проекти е динамичен процес, който протича в рамките на набор от ограничаващи условия, които мобилизират и оползотворяват съответните ресурси по строго определен структуриран и контролиран механизъм за постигане на ясно формулирани цели с фиксирани ресурси. Проектите през периода 2014 – 2020 г. се отличават и с ясно дефинирани срокове на изпълнение, специално сформиран екип за реализация на проекта, точен анализ на обкръжаващата среда и на влиянието, което тя оказва върху проекта, както и с перманентно изготвяне на прогнози за развитието на явленията и процесите в хода на реализацията.

Европейската комисия, като основен разпоредител със средствата от Структурните фондове на ЕС, е създадала и изисква прилагане на проектен⁸ цикъл със следните фази: програмиране, разработване на проектни предложения, подбор на проекти, сключване на договор, изпълнение и мониторинг, оценка на изпълнението.

Програмиране се извършва от Управителния орган на оперативната програма. Това е процес на стратегическо планиране, в който се изготвят и обявяват процедури за набиране на проектни предложения по приоритетните оси на Програмата.

При *разработване на проектни предложения* бенефициентът⁹ формулира проектната си идея въз основа на потребностите си, възможността за реализация

⁷ Шести доклад за икономическо, социално и териториално сближаване е публикуван през юли 2014 г., одобрен е от Европейската комисия на 23 юли 2014 г.

⁸ Project Management Cycle-Manual-Integrated approach and logical framework, Commission of the European Communities – Evaluation Unit and instruments for Project Cycle Management, № 1 February 1993 – prepared by Management for Development Foundation P.O.Box 430,6710BK Ede, Netherlands.

⁹ Понятието „бенефициенти“ обхваща широк кръг субекти, от малки и средни предприятия (МСП) до големи предприятия, от публични органи до неправителствени организации и организации на гражданското общество. Тези бенефициенти могат също да бъдат университети, студенти, научни работници, селскостопански производители или рибари. Потенциалните фондове и процедурите за кандидатстване са също толкова разнообразни, както и бенефициентите. Вж. Ръководство за бенефициенти на Европейските структурни и инвестиционни фондове и свързаните с тях инструменти на ЕС. Достъпно на https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/synergy/synergies_beneficiaries_bg.pdf

(човешки ресурси и капацитет) и финансиране. Бенефициентът разработва проектно предложение, като развива идеята си в структуриран формат, зададен от УО чрез Формуляра за кандидатстване и съгласно изискванията на Условието за кандидатстване по конкретната процедура¹⁰. Проектите се различават по много параметри, но най-важните от тях са: мащаб, срокове, степен на въздействие върху обществения живот и конкретни резултати. Общото между тях е прилагането на едни и същи процедури и преминаването през едни и същи фази на управленския процес, като при реализацията на дейностите трябва да осигурят очакваните резултати в условията на определени финанси, човешки и времеви ресурси. За да се отговори професионално на общовалидните изисквания, е необходимо системно и целенасочено използване на съвременни научноприложни методи и средства на всеки от етапите на цикъла на проекта¹¹.

След одобряването на Оперативните програми (ОП) за периода 2014 – 2020 г. съответният Управляващ орган периодично публикува на Информационния портал www.eufunds.bg покана за *представяне на проектни предложения* по конкретна операция на ОП. Информацията, публикувана в информационния портал, съдържа условия за попълване на проектната документация, крайните срокове за нейното представяне и необходимите приложения. За всички проекти се подава подробна информация, като се попълва формуляр за кандидатстване, като за периода 2014 – 2020 г. се попълва единствено електронен формуляр през системата ИСУН 2020.

Подборът на проектите, свързан с оценката на проекта, се извършва от донора, финансиращ проекта. Тя дава отговор на въпроса дали той е подходящ за изпълнение. Оценката се извършва на базата на предварително определени критерии. Прилага се системен подход за проверка на логиката на проекта. Важен критерий за оценката на проекта е характеристиката на кандидатстващата организация и партньорите – финансов капацитет, минал опит, реализирани успешни проекти.

Сключване на договор се извършва след вземане на решение за финансиране на проектите, получили необходимия брой точки за класиране. Бенефициентът подписва договор с донора, в който се уточняват всички изисквания за финансиране и изпълнение на проекта, като проектът е неразделна част от договора.

Изпълнението и мониторингът на проекта следват плана на проекта, представяващ определена последователност от дейности, които трябва да осигурят изпълнението на техническите изисквания на проекта и получаването на предварително определените резултати, изискванията за време и използването на ресурсите. Важна функция по време на изпълнението на проекта е мониторингът (наблюдението), който се извършва през периода 2014 – 2020 г. от регионалните структури на съответните Управляващи органи. Целта на мониторинга е разкриване на отклонения по отношение на техническите изисквания, сроковете и изразходването на средствата в сравнение с планираните. В управленската структура на проекта се изработва система за наблюдение и контрол. Осъществяването

¹⁰ ЗАКОН за управление на средствата от Европейските структурни и инвестиционни фондове. Обн., ДВ, бр. 101 от 22.12.2015 г. <http://www.eufunds.bg/images/ZUSESIF.pdf>

¹¹ Павлов, П., Л. Павлова, С. Михалева. Управление на публични проекти. I ч. Учебно пособие. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2005, с. 36 – 78.

на контрол по време на изпълнението предполага вземане на решения за недопускането на отклонения от плана или за предприемане на корективни действия.

Оценката на изпълнението на проекта може да бъде вътрешна, оценка на донора и обществена. Вътрешната оценка се извършва от екипа и организациите, изпълняващи проекта. Оценката на донора се извършва от независими оценители и има за задача да определи до каква степен са постигнати целите. Обществената оценка се извършва от онази част от обществото, която е била засегната от ефектите на проекта. Оценката на изпълнението е изходна точка за разработване на нови проекти.

Фигура 1. Фази на проектния цикъл¹²

Структурата на проекта се основава на съществуващи логически връзки между основните му елементи: цели, резултати, дейности, ресурси. Подходът на логическото моделиране е насочен към формулиране на целите и тяхното същинско идентифициране, като определя начина за тяхното постигане. Постигането на идентифицираните цели е свързано от своя страна с определяне на необходимите ресурси, дейности, резултати на възможни рискови ситуации, както и от наличието на предварителни условия, осигуряващи изпълнението на проекта. Ясната логическа конструкция е предпоставка за правилната реализация на проекта.

За всички проекти, реализирани със средства от ЕСИФ, имат общи изисквания за структурата¹³, която включва цели, основна задача, целеви групи, описание на предложените дейности, график за изпълнение на дейностите, управление на проекта, очаквани резултати, текущо наблюдение и оценка, отчетност, устойчивост на проекта след приключване на финансирането, автобиография на ръководителя на проекта и бюджет.

¹² Фази на проектния цикъл http://www.opac.government.bg/bg/about_opac/project_cycle

¹³ Апостолов, А. Разработване на проекти за устойчиво развитие. София: Пројекта, 2005.

Логическата рамка на проекта представя обобщена информация в следните направления: защо трябва да бъде изпълнен проектът, какво трябва да постигне проектът, кои външни фактори или допускания имат определящо значение за измерване на постигнатите цели и резултати, къде може да се намери информация за постигането на целите и резултатите и какви ресурси са необходими за реализацията на управление на проекта.

Съставянето на логическа рамка преминава през две фази: фаза на анализ и фаза на планиране. Фазата на анализ включва анализ на заинтересованите страни; анализ на проблемите; анализ на целите; анализ на стратегиите. Фазата на планиране включва: определяне логиката на действие; конкретизиране на предпоставките и рисковете; определяне на индикаторите; изготвяне на график на дейностите; изготвяне на финансов план. Етапът на анализ има за цел разработване на визия за бъдещата желана ситуация и избор на стратегиите, насочени към нейното постигане. Най-общо той се състои от следните четири стъпки:

- Анализ на заинтересованите страни;
- Анализ на проблема (картина на реалността);
- Анализ на целите (виждане за подобрената ситуация в бъдеще);
- Анализ на стратегиите (съпоставка между различните възможности за постигане на целите).

Анализът на заинтересованите страни по правило се извършва на ранен етап от фазите на идентифициране и предварителна оценка на даден проект или програма. Под заинтересовани страни се разбират всички лица, групи хора, институции или фирми, които могат да имат връзка с проекта и да бъдат засегнати в положителен или отрицателен смисъл. Анализът на проблема определя недостатъците на реалната ситуация и установява причинно-следствените връзки между съществуващите проблеми. Анализът на целите е методологически подход, който се използва за описание на желаната бъдеща ситуация, когато проблемите са решени с участието на съответните страни, проверка на йерархията на целите, илюстриране на връзката средства – резултати под формата на диаграма. При анализа на стратегиите резултатът е избор на стратегия/стратегии за постигане на желаните цели.

Методът на логическата рамка представя резултатите от анализа по начин, който позволява определяне целите на проекта по систематичен и логически начин. Това представяне трябва да отразява връзките между различните нива на целите, да посочва как следва да се проверява дали целите са постигнати и да определя какви фактори извън контрола на проекта могат да повлияят върху успешната му реализация. Основните резултати от този процес се обобщават в матрица, която показва най-важните аспекти на даден проект в логически формат.

Чрез процеса на идентифициране на проблеми се определят целите и съдържанието на проекта, за да се обоснове необходимостта от неговото реализиране, като се дава приоритет на най-наболелите проблеми на общността. При идентифицирането на проблеми трябва да се очертаят рамките на проекта, т.е. да се определи неговият обхват. При необходимост от даден проект трябва да се определят групите служители и институциите, които ще бъдат пряко или косвено засегнати от проектната реализация. Така би могла да се предвиди тяхната реак-

ция по отношение на реализацията на определени дейности или на постигнатите резултати.

Анализ на проблемите е необходим, за да се фокусира вниманието в следните области: точно идентифициране на проблема, определяне на относителната му тежест, определяне на причинно-следствените връзки между дадения проблем и други проблеми в общността. Определяне на взаимните връзки между проблемите се извършва чрез инструмент, наречен „дърво на проблемите“ или „пирамида на проблемите“. Неговото прилагане се основава на доказаната теза, че проблемите са йерархично обвързани и тази обвързаност се проявява в отношението „ефект – следствие“.

Идентифицирането на проектната идея изисква да се определят точно и адекватно проектните цели. Аналитичната техника, използвана в този случай, се нарича „дърво на целите“. Начинът за нейното приложение се състои в преобразуването на проблемите в цели. Определеният на предишен етап централен проблем сега се превръща в главна цел на проекта. Изведените чрез „дървото на проблемите“ връзки от типа причина – ефект тук се трансформират във връзки от типа средство – цел. В един по-широк смисъл главната цел на проекта би могла да се определи като желано бъдещо състояние.

Решаването на даден проблем е свързано с анализа на различни алтернативи и определяне на специфичен проектен подход, който е обвързан с определена система от критерии, зависещи от насочеността и обхвата на проекта. Най-често използвани са следните критерии: изгоди за преките и косвените бенефициенти, равнище на капиталови и текущи разходи, техническа осъществимост, вероятност за постигане на целите, финансова устойчивост и устойчивост на проектните резултати, социално въздействие. При всеки конкретен случай, освен посочените общи критерии, биха могли да се използват и специфични. Те ще са свързани с целта, която се преследва с дадения проект.

Често при реализацията на проекта възникват и множество въпроси, които са показателни за срещаните специфични трудности при изпълнение на изискванията по дадена ОП, в повечето случаи поради сложните и тромави процедури. Добре би било опростяване и по-ясно дефиниране на изискуемите документи и условия на ОП. При кандидатстване се изискват редица документи, които не само че не са необходими на практика, но затрудняват дори оценителите (поради ограничения времеви ресурс за обработка на документите), което от своя страна забавя крайната оценка за кандидатстване по проекти и програми.¹⁴

Определянето на *проектните резултати* е необходимо условие за постигане на поставените цели. Обвързането на междинните и непосредствените цели с конкретни резултати е важно за цялата проектна организация. В този смисъл междинните цели са обвързани с междинни резултати, а непосредствените цели с непосредствени резултати, осигуряващи постигането на главната цел на проекта. Определянето на резултатите трябва да съответства на механизма на реализация на самия проект. Това е механизъм, чрез който проектът постига желаните бъдещи промени и резултатите могат да се определят като дългосрочни активи,

¹⁴ **Банкова, И.** Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 107 – 108.

получени при трансформацията на ресурсите. Те обикновено остават и са видими (или наречени още „пипаци“ се от англ. Tangibleresults) след края на проекта.

Дейностите по проекти са процес на трансформиране на ресурсите в резултати. При формулирането на дейностите те трябва да се определят по обем, време и място; да бъдат изразени като действия, които ще се предприемат; да бъдат включени всички необходими дейности за постигане на резултати и да бъде ясно определен отговорникът за всяка дейност. При сключване на договор за реализиране на проект се пристъпва към изпълнение на дейностите. Процесът по изпълнение на проекта може да се раздели на три части: начало, същинско изпълнение и приключване.

Началото на проекта е свързано със създаване на екип – ръководен, който ще реализира предвидените дейности. На този етап се мобилизира и необходимото за работата на екипа оборудване и персонал. Проектният екип се създава за постигане целите на управлението на даден проект. Неговите качества и адекватност на концепцията на проекта са важни условия за успеха на управленския процес. Уникалността и временният характер на проектите предопределят и временния характер на екипите. Уникалността на извършваните дейности в рамките на проекта формира среда с повишен риск. Това поставя необходимостта от изграждане на адекватен екип за управление на проекта. Важен момент за ефективното изграждане и функциониране на екипа е разпределянето на ролите и отговорностите между неговите членове¹⁵. Същинското изпълнение на дейностите е свързано с ежедневното управление на проектните дейности. На този етап се провеждат търгове за избор на изпълнител/доставчик на стоки, услуги и строителство. Предизвикателство на този етап е свързано с определяне на критериите за право на участие, критериите за оценка и другите конкретни условия на търга. Съгласно Европейските изисквания тръжните процедури по проектите, финансирани от Структурните инструменти на ЕС, се извършват съгласно националното законодателство за периода 2014 – 2020 г. Това са ЗОП, ЗУСЕСИФ и ПМС 160¹⁶, с което се уреждат условията и редът за определяне на изпълнител от страна на бенефициенти на безвъзмездна финансова помощ от Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд, Европейския фонд за морско дело и рибарство, Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство, Норвежкия финансов механизъм, фонд „Убежище, миграция и интеграция“ и фонд „Вътрешна сигурност“. Постановлението се прилага от бенефициенти на безвъзмездна финансова помощ, които не са възложители по смисъла на Закона за обществените поръчки.

*Индикаторите за качество на управлението*¹⁷ измерват състояния или настъпили промени. Те са специфични, обективно измерими показатели, зависещи

¹⁵ **Илиев, Й.** Управление на човешките ресурси. Велико Търново: Абагар, 2005.

¹⁶ Постановление № 160/ 01.27.2016 г. за определяне правилата за разглеждане и оценяване на оферти и сключването на договорите в процедурата за избор с публична покана от бенефициенти на безвъзмездна финансова помощ от Европейските структурни и инвестиционни фондове. ДВ, бр. 52/08.07.2016 г. Официален раздел/ МИНИСТЕРСКИ СЪВЕТ, с. 5.

¹⁷ **Даскалова, Т.** Индикатори за мониторинг на инфраструктурни проекти, финансирани от Европейския съюз, <http://alternativi.unwe.acad.bg/br4/10%20-%20statia.ALT.doc>

от спецификата на проекта. Биха могли да послужат доставките на ресурси, степента на постигане на резултатите и целите, и др.

Приключването на проекта се свързва с представянето на финален доклад по проекта, който описва постигнатите резултати от проекта и въздействието, което той е оказал върху подобряване на състоянието в съответния сектор. Одобреният краен доклад е и основание за получаване на окончателно разплащане по проекта. Съгласно законодателството на ЕК всички оригинални разходооправдателни документи се съхраняват от бенефициента 7 години след приключване на дейностите по проекта. За всеки проект бенефициентът и Управляващият орган следва да съхраняват проектно досие за евентуален последващ одит.

2. Управленски капацитет при различните видове организации

Уредбата на предоставянето на финансова помощ от всеки един от фондове на ЕСИФ се съдържа в отделни регламенти като в Регламент (ЕС) № 1303/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17.12.2013 г. е упоменато, че за Споразумението за партньорство и съответно за всяка отделна програма всяка държава членка следва да организира партньорство с представители на компетентните регионални, местни, градски и други публични органи, икономическите и социалните партньори и други съответни организации, представляващи гражданското общество, включително партньорите от областта на околната среда, социалното включване, равенството на половете и недискриминацията.¹⁸ Целта на тези партньорства е да се осигури спазването на принципите на многостепенното управление и също така да се зачитат принципите на субсидиарност и пропорционалност, характерните особености на различните институционални и правни рамки на държавите членки, както и да се гарантира ангажираност на заинтересованите страни с планираните интервенции и да се използват опитът и специфичното ноу-хау, което притежават съответните заинтересовани страни. Сред тези партньори следва да фигурират институциите, организациите и групите, които могат да повлияят на подготовката или да бъдат засегнати от подготовката и изпълнението на програмите. В този контекст следва да е възможно държавите членки да набелязват по целесъобразност, като имащи отношение партньори, обединенията на организации, които са сдружения, федерации или конфедерации на съответните регионални, местни и градски органи или други структури в съответствие с приложимото национално право и практика.

Различният тематичен обхват на оперативните програми създава възможности различни бенефициенти да участват в постигането на целите им. На база условия за кандидатстване по процедури на оперативни програми са изведени категории бенефициенти, определени като:

Институционални бенефициенти – спецификата им предопределя и различното естество на предизвикателствата, свързани с административния им капацитет.

¹⁸ Регламент (ЕС) № 1303/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17.12.2013 г. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=celex%3A32013R1303>

Бенефициенти по ОП „Транспорт“ – усложнени процедури за управление и контрол (АПИ¹⁹ и НКЖИ²⁰), несъпоставимост между системите за управление и контрол и изискванията на ОПТ и неефективно прилагане на разписаните процедури (ИАППД²¹); припокриване на функциите в рамките на съответно звено (НКЖИ и ДППИ²²); ниска степен на ефективност (НКЖИ, АПИ и ДППИ), ниска (НКЖИ и АПИ) или незадоволителна (ДППИ и ИАППД) степен на изпълнение на отделните фази на проектите²³. *Бенефициенти по ОПРР* – по отношение на административния им капацитет се констатираат нужди, свързани с непрекъснатата необходимост от повишаване компетенциите на служителите, отговорни за подготовката и управлението на проекти, повишаване на мотивацията и възнагражденията на тези експерти и необходимост от осигуряване на техника и оборудване за звената, заети с подготовката и управлението на проекти, в това число компютърна техника, специализиран софтуер и други. *Бенефициенти от съдебната система* – основната и често непреодолима трудност при реализиране на проекти е липсата на оборотни финансови средства, с които да бъдат извършвани плащания към изпълнителите по проектите. Невъзможността да се осигури авансово финансиране за изпълнение на дейностите често води до отказ от подаване на проектно предложение на голяма част от потенциалните кандидати от съдебната система. Друг проблем е липсата на механизъм за координация между различните звена на съдебната система, които са конкретни или потенциални бенефициенти по програмите, както и оперативност и изграден/утвърден капацитет за подготовка и управление на проекти от представители на съдебната система.

Бизнесът/бизнес формиранията като бенефициент – констатираните трудности са свързани, от една страна, с липсата на опит по *подготовката, реализирането и администрирането* на проекти, финансирани със средства от ЕС, и недостатъчния административен капацитет, в това число и затруднения от страна на бенефициентите по отношение на провеждане на процедури за избор на изпълнители. От друга страна, осигуряването на финансовия ресурс, необходим за предварително финансиране и съфинансиране на проектните дейности, е едно от най-сериозните предизвикателства пред бизнеса за успешно изпълнение на одобрените проекти. Значителни затруднения за бизнеса като бенефициент създават и не доброто фокусиране на интервенциите спрямо потребностите на бизнеса, както и програмирането на схемите по начин, който поставя бариери пред участието на бизнеса. Затруднения и забавяне в отчитането на дейностите създава тежката отчетност, изискваща огромен обем доказателствен материал, както и дългите и тромави процедури, свързани с верифицирането и извършването на плащанията. Към изброените проблеми могат да се добавят и специфичните про-

¹⁹ <http://www.api.bg/index.php/bg/proekti/opt/>

²⁰ <http://www.rail-infra.bg/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%BE%D0%BF%D1%82/>

²¹ <http://www.appd-bg.org/site/wrap.php?25>

²² <http://www.bgports.bg/bg/page/56>

²³ Резюме от извършена оценка на Оперативна програма „Транспорт“ на тема „Изследване на процеса на изпълнение на проекти на ниво крайни бенефициенти“ <http://www.optransport.bg/upload/docs/>

блеми на представителите на бизнеса в сектор „Рибарство“ – целева група по ОПРСР (2007 – 2013). Те са свързани с непознаването на сектора и недоверието в него от страна на банковите институции и липсата на качествени консултантски услуги в сектора.

Неправителствените организации в обществена полза като бенефициенти – идентифицираните проблеми са свързани с устойчивостта на неправителствените организации, намаляване на броя и качеството на организациите, занимаващи се с общностно развитие и стратегическо планиране, влошаване на показателите, свързани с организационен и финансов капацитет, а оттам и общ нисък капацитет на организациите в сектора за подготовката и изпълнението на проекти. От установените слабости произлиза и невъзможността за формулиране на общностни каузи и включването на гражданите в тях, недостатъчно интензивни контакти между НПО от различни сфери и с различни целеви групи и липса на редовен обмен на информация, опит и добри практики, недостатъчно активни и задълбочени контакти между представителите на НПО и администрацията (НПО инициират сътрудничество със структурите на местната и централна администрация главно за формално съдействие при кандидатстване по проекти – в този смисъл установените партньорства трудно запазват своя дълготраен характер след приключване изпълнението на съответните проекти); недостатъчна информираност на СГО за проблемите и предизвикателствата в местното развитие, както и за областите, в които администрацията иска да си сътрудничи с неправителствените организации и активно да търси контакти с тях; труден достъп до финансиране за подготовка на проекти.

Общините като бенефициент – като основни предизвикателства през настоящия програмен период се очертават недостатъчните компетенции за стратегическо планиране и приоритизацията по отношение на инвестициите в общинските планове и програми, недостатъчната численост на персонала и висока натовареност на служителите, честите кадрови промени и ниските нива на заплащане, в това число и проблемите, произтичащи от прилагането на уредбата, регламентираща разходите за организация и управление. Идентифицират се и проблеми, свързани с недостатъчното познаване на действащата нормативна уредба, особено в областта на обществените поръчки и строителството (ЗОП, ЗУТ и свързаните с него наредби), липсата на достатъчно средства за обучения, лошото материално-техническо осигуряване, както и липсата на достатъчен административен капацитет и опит на бенефициентите в управлението, контрола и отчитането на инвестиционни проекти. Същевременно общините срещат трудности при постигането на съответствие между проектите и съответните програми (индикатори, ресурси, приоритети). Като основни причини за констатираните проблеми на общините, в качеството им на бенефициенти по оперативните програми, могат да бъдат посочени забавянето на реформата към финансова децентрализация в България – при децентрализма органите вземат решения в кръга на своята компетентност, като осъществяват съответните функции. В страната ни успоредно с централната държавна власт се прилага и децентрализираната форма на държавна власт – местното самоуправление²⁴. Реформата към децентрализация се

²⁴ **Иванов, Х.** Компетенции, пълномощия и правомощия на органите на местното самоуправление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2014.

очаква да обвърже дейността на администрацията на местно равнище – общините, районите на големите градове и кметствата. Липсата на достатъчно финансов ресурс за префинансиране/мостово финансиране на проектите, осигуряване на финансов ресурс за собствен принос (допустими разходи, които не се покриват от съответната програма), осигуряване на финансов ресурс за финансиране на недопустими разходи, които обаче са необходими за изпълнението на проектите, както и самата специфика на проектите, които общините изпълняват през този програмен период, а именно тяхното комплексно естество и голям размер.

3. Мерки за подобряване на капацитета на бенефициентите при подготовката, реализирането и администрирането на проекти, финансирани със средства от ЕС за периода 2014 – 2020 г.

С оглед повишаване ефективността на мерките за подобряване на административния капацитет на звената, отговорни за координацията, управлението и контрола на средствата от ЕСИФ, се предвижда ЦКЗ да осъществява организацията на обученията от хоризонтален характер за служителите на звената, отговорни за управлението и изпълнението на програмите, институционалните бенефициенти и регионалните и местни власти, докато УО, с финансиране от средствата за техническа помощ по съответната програма, организират обученията за техните бенефициенти с акцент върху спецификите на съответната програма.

Основна мярка за директно и осезаемо повишаване на административния капацитет на бенефициентите е предоставянето на обученията чрез инвестиции за формирането на експертиза и непрекъснатото усъвършенстване на знанията и уменията на служителите, ангажирани с координация, управление, изпълнение и контрол на проекти, финансирани от ЕСИФ. Необходимо е ежегодно да се изготвят планове за обученията и да се отчита тенденцията с всяка следваща година степента на тяхното изпълнение да нараства. Добрата практика за повишаване на компетенциите на служителите чрез участие в специализирани обученията е продължена и през програмен период 2014 – 2020 г. чрез техническите помощи на съответните програми и по линия на ОПДУ, предвидени са и обученията на видовете бенефициенти още на етап след сключване на договор за БФП.

Друга основна предпоставка за изграждането и запазването на адекватен капацитет в системата за управление на средствата от ЕС е осигуряване на мотивацията на работещите в нея. С цел повишаване на мотивацията на служителите в УО, ЦКЗ, ЦИО, ЦИКО за периода 2014 – 2020 г. се предвиждат мерки, свързани с прилагане на гъвкави схеми за определяне на възнагражденията и въвеждане на системи за материално стимулиране, обвързани с резултатите. Чрез тези мерки се гарантира задържането на създадения капацитет и надграждането му, като същевременно те представляват ефективен инструмент за превенция на корупционните явления.

Като добра практика се налагат мерките за увеличаване на служителите в звената, свързани с управлението и прилагането на фондовете на ЕС, като е въведена длъжността „сътрудник по управление на европейски проекти и програми“. Целта е да се укрепи административният капацитет на звената и да се повиши

ефективността при координацията, управлението и контрола на средствата от ЕС чрез привличане на висококвалифицирани служители, на които се предлагат възнаграждения, конкурентни на тези в частния сектор. Предвид положителните ефекти от тази мярка, е предвидена практиката за използване на сътрудници по управление на европейски проекти и програми да продължи и през периода 2014 – 2020 г. със средства от техническите помощи на съответните програми/проекти.

Техническата експертиза на Инициативата JASPERS²⁵ също се използва за укрепване на административния капацитет на звената, отговорни за подготовката и управлението на проектите и програмите, подготовка и управление на инфраструктурни проекти, както и за консултиране във връзка с подготовката на секторни реформи, подготовка на стандартизирани тръжни документи за инфраструктурни проекти (в секторите „транспорт“ и „околна среда“) за строителство, доставки и услуги, други документи съгласно изискванията на българското и европейското законодателство. Сред изпълняваните от JASPERS мерки са такива, осигуряващи по-добро качество по подготвените генерални планове в сектор „Води“, подкрепа на реформата във водния сектор, укрепване на административния капацитет и представяне на ефективни модели за управление на жп сектора, стратегически преглед на подготовката и реализацията на железопътни инвестиционни проекти за програмния период 2014 – 2020 и др. Предвид положителния ефект, инициативата JASPERS се прилага и през програмния период 2014 – 2020 г.

Използва се и експертизата на международни финансови институции (показала положителни резултати за програмен период 2007 – 2013 г.): Световна банка, Европейската банка за възстановяване и развитие и Европейската инвестиционна банка, които предоставят консултантски услуги на управляващите органи и бенефициентите на програмите в областта на укрепването на административния им капацитет и за подготовката и изпълнението на инфраструктурни проекти се използва и през периода 2014 – 2020 г.

Поддържа се и се доразвива ИСУН²⁶, включително и функционалностите за електронна комуникация бенефициент – администрация при управлението на проекти, финансирани от ЕФРР, КФ и ЕСФ чрез проекти, финансирани със средства по ОПДУ.

Предвид функциите на АОП по осъществяването на предварителен контрол върху процедури за възлагане на обществени поръчки, финансирани напълно или частично от европейските фондове, от изключително значение е укрепването на административния капацитет на Агенцията с цел гарантиране ефективното и ефикасно изпълнение на тези нови функции. В тази връзка в началото на 2013 г. по ОПТП стартира изпълнението на проект за укрепване капацитета на АОП и за усъвършенстване на системата на предварителен контрол на процедури, финансирани с европейски средства. Предвид важната роля на АОП в областта на методологията и контрола на обществените поръчки, финансирани от ЕСИФ, е предвидено през програмния период 2014 – 2020 г. да се инвестира в укрепването

²⁵ Съвместна помощ за подкрепа на проекти в европейските региони (JASPERS) https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/jaspers_1_2018/bg/

²⁶ Информационна система за управление и наблюдение на средствата от ЕС в България 2014 – 2020 г. <https://eumis2020.government.bg/>

на административния капацитет служителите на агенцията, ангажирани с осигуряването на условия за законосъобразно усвояване на средствата, предоставени от ЕСИФ, както и за материално-техническото му обезпечаване. За целта АОП е включена като конкретен бенефициент по ОПДУ.

За спазване на правилата в областта на държавните помощи при изпълнението на проекти, съфинансирани от ЕСИФ, е необходимо продължаване на усилията за укрепване капацитета на националното звено, което отговаря за спазване на правилата в областта на държавните помощи (в т.ч. обучения и квалификация на персонала), както и от изработване на методики и правила за стандартизация на процесите. Тези мерки се финансират в рамките на ОПДУ.

Във връзка с изграждането на ефективни механизми за превенция на нередностите и измамите е изработена и приета „Стратегия за борба с измамите за периода 2014 – 2020 г.“²⁷. Правилата и процедурите за защита на финансовите интереси на ЕС и за борба с измамите са част от националната нормативна уредба (Наредба за определяне на процедурите за администриране на нередности по фондове, инструменти и програми, съфинансирани от европейския съюз, приета с ПМС от 30.11.2009 г.) и от системите за управление и контрол за периода 2007 – 2013 г., като са оптимизирани през периода 2014 – 2020 г.

С цел преминаването на събирането на данни за управлението на рибарството и контрола на рибарството към споделено управление се предвиждат мерки за повишаване на административния капацитет на звената по управлението, изпълнението и контрола на ПМДР (2014 – 2020) в тези области и набелязването на необходимите промени в системите им за управление и контрол, като тези мерки се финансират чрез техническата помощ на програмата.

За подобряване капацитета за управление на проекти, съфинансирани от ЕС, е предвидена възможност за назначаване на сътрудници по управление на европейски проекти и програми и в административните структури и звена към централните и общинските органи, които са бенефициенти на фондове и програми на ЕС. Тази практика продължава и през периода 2014 – 2020 г.

Оптимизирани са разпоредбите относно възнагражденията на служителите на институционалните бенефициенти, вкл. от регионални и местни власти, ангажирани в екипите за управление и изпълнение на проекти, предвид ограниченията, констатирани през периода 2007 – 2013 г., които доведоха до ниска мотивация на служителите и нежелание за участие в процеса по управление и изпълнение на проектите.

УО на всички програми организират обучения за потенциални и настоящи бенефициенти относно кандидатстването, изпълнението, отчитането и управлението на проектите по новообявените и вече стартирали схеми за БФП. През 2010 г. е въведено нормативно задължение за организиране на разяснителна кампания, предназначена за потенциалните бенефициенти след обявяване на всяка процедура за подбор на проекти, като същото е предвидено и в разработваната нормативна уредба за изпълнение на ЕСИФ за периода 2014 – 2020 г. Задължително през

²⁷ Национална стратегия за превенция и борба с нередностите и измамите, засягащи финансовите интереси на ЕС за периода 2014 – 2020 г. www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4587

периода 2014 – 2020 г. се провежда въвеждащо обучение за бенефициентите за изпълнение на договорите за безвъзмездна финансова помощ по дадената схема след сключването им, като това се наложи като практика за всички ОП.

Добър инструмент в областта на обученията за повишаване на административния капацитет е разработената интернет базирана система за дистанционно обучение на служителите на регионалните и местни власти. Общо към началото на 2013 г. са проведени над 430 обучения на структурите бенефициенти в различни сфери, свързани с изпълнение на техните отговорности и функции по управление на средствата от СКФ на ЕС и над 170 обучения на експерти, представители на бенефициентите, от местните власти и на други структури, работещи по СКФ. Предвид необходимостта от продължаване на усилията за създаване на капацитет в местните власти за ефективно управление на европейски проекти, продължава функционирането на системата и през периода 2014 – 2020 г. чрез проект, финансиран със средства по ОПДУ.

За своевременно предоставяне на актуална и общодостъпна информация е изграден Единният информационен портал за обща информация за изпълнение на Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС в Република България²⁸. За целите на програмния период 2014 – 2020 г. порталът се доразвива. Също така са публикувани наръчници, разяснения, указания; предварителното публикуване за обсъждане на насоки за кандидатстване и оперативни ръководства за управление на проектите с цел запознаване на потенциалните бенефициенти с тях и получаване на „обратна връзка“; своевременно провеждане на информационни дни и близка работа с бенефициента по време на изпълнението на договори. Проведени са активни информационни кампании и са изготвени материали (ръководства, брошури, диплянки и др.) относно условията за кандидатстване, недопустимите разходи, добрите практики.

През 2011 г. започна изграждането на мрежата от 28 информационни центъра (Централен информационен и координационен офис и 27 областни информационни центрове) за популяризиране на Кохезионната политика на ЕС в България, реализирани с финансовата подкрепа на ОПТП. Информационните центрове работят активно с управляващите органи, като ги подпомагат при реализирането на информационни кампании на територията на областите. Чрез информационните събития в страната, мрежата подпомага потенциалните и настоящите бенефициенти, като за периода 2014 – 2020 г. е запазена и доразвита ролята и дейността на 28-те центъра.

Докладът за кохезионната политика на ЕС²⁹, както и докладите на Европейската комисия³⁰ поставят проблема за необходимостта от подобряване на административния капацитет по усвояване на финансовите средства чрез изграждане

²⁸ Единен информационен портал за обща информация за изпълнение на Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС в Република България www.eufunds.bg

²⁹ Четвърти доклад за икономическо и социално сближаване на ЕК, 2007. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX%3A52007AR0097>

³⁰ Доклад на ЕК относно управлението на средства на ЕС в България, 2008. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/assistance-bulgaria-and-romania-under-cvm/reports-progress-bulgaria-and-romania_bg

на ефективни и надеждни структури за управление и финансов контрол, които да насърчат стабилното изпълнение в рамките на целия цикъл на проекта, в новите страни, членки на ЕС, като това се отнася с особено важност за България. Както се посочва от учени и изследователи³¹, администрацията на ЕС е верига от национални администрации и силата на европейското административно пространство е равна на силата на най-слабото звено във веригата, т.е. на най-слабата национална администрация. Целта е по-бедните региони постепенно да започнат да се доближават до по-богатите по отношение на своето развитие, като това ще става с подобряване на административния капацитет по усвояване на финансови средства на всички равнища: национално, регионално и местно. В основата си това ще доведе до балансирано развитие на регионите в целия ЕС, особено по отношение на конкурентоспособността, икономическия растеж и заетостта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Качественото управление на проекти се превръща в основен фактор при тяхното реализиране с европейско финансиране. Съществуват ефективни подходи, техники и практики, които могат да се прилагат независимо от естеството и мащаба на съответния проект и вида/типа на организацията, която го реализира. Познаването на финансовите инструменти на кохезионната политика, принципите при подготовката, реализирането и администрирането на проекти, финансирани от ЕС, изискват специфичен административен капацитет във всяка една от категориите бенефициенти – институции, бизнес, НПО. Изграждането и развитието на този капацитет гарантира привличането на допълнителен финансов ресурс за решаване на специфични локални, регионални и национални проблеми.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреева, М., Стратегически мениджмънт. Варна: ИК „Компас“, 2001.
2. Апостолов, А. Разработване на проекти за устойчиво развитие. София: Projecta, 2005.
3. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
4. Даскалова, Т. Индикатори за мониторинг на инфраструктурни проекти, финансирани от Европейския съюз, <http://alternativi.unwe.acad.bg/br4/10%20-%20statia.ALT.doc>
5. Иванов, Х. Компетенции, пълномощия и правомощия на органите на местното самоуправление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2014.
6. Илиев, Й. Управление на човешките ресурси. В. Търново: Абагар, 2005.
7. Коновальчук, Е.В., Новиков, Д.А. Модели и методи оперативного управления проектами. Москва: ИПУ РАН, 2004.
8. Павлов, П., Л. Павлова, С. Михалева. Управление на публични проекти. Ч. I – II. Учебно пособие. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2005.

³¹ Христов, Хр., П. Павлов, П. Кацамунска. Основи на публичната администрация. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

9. Христов, Хр., П. Павлов, П. Кацамунска. Основи на публичната администрация. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
10. Христова, А. Управлението на проекти като съвременен управленски подход. – *Икономика*, 2007, бр. 3, с. 92 – 96.
11. Доклад на ЕК относно управлението на средства на ЕС в България, 2008. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/assistance-bulgaria-and-romania-under-cvm/reports-progress-bulgaria-and-romania_bg
12. ЗАКОН за управление на средствата от Европейските структурни и инвестиционни фондове. Обн., ДВ, бр. 101 от 22.12.2015 г. <http://www.eufunds.bg/images/ZUSESIF.pdf>
13. Изпълнени проекти. Държавно предприятие „Пристанища“ <http://www.bgports.bg/bg/page/56>
14. Национална стратегия за превенция и борба с нередностите и измамите, засягащи финансовите интереси на ЕС за периода 2014-2020 г. www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4587
15. Официален вестник на ЕС, <https://eur-lex.europa.eu/oj/direct-access.html?locale=bg>
16. Постановление № 160/ 1.07.2016 г. ДВ бр. 52/08.07.2016 г.
17. Процедурен наръчник за изпълнение на проекти по ОП „Транспорт“ <http://www.rail-infra.bg/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%BE%D0%BF%D1%82/>
18. Регламент (ЕС) № 1303/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17.12.2013 г. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=celex%3A32013R1303>
19. Ръководство за бенефициенти на Европейските структурни и инвестиционни фондове и свързаните с тях инструменти на ЕС. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/synergy/synergies_beneficiaries_bg.pdf
20. Съвместна помощ за подкрепа на проекти в европейските региони (JASPERS) https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/jaspers_1_2018/bg/
21. Шести доклад за икономическо, социално и териториално сближаване е публикуван през юли 2014 г., одобрен е от Европейската комисия на 23 юли 2014 г.
22. Четвърти доклад за икономическо и социално сближаване на ЕК, 2007. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX%3A52007AR0097>
23. Project Management Cycle–Manual–Integrated approach and logical framework, Commission of the European Communities – Evaluation Unit and instruments for Project Cycle Management, No 1 February 1993 – prepared by Management for Development Foundation P.O.Box 430,6710BKEde, Netherlands.
24. Единен информационен портал за обща информация за изпълнение на Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС в Република България www.eufunds.bg
25. Информационна система за управление и наблюдение на средствата от ЕС в България 2014 – 2020 <https://eumis2020.government.bg/>
26. Агенция „Пътна инфраструктура“ <http://www.api.bg/index.php/bg/proekti/opt/>

ПОДХОДИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ, ФИНАНСИРАНИ С ЕВРОПЕЙСКИ СРЕДСТВА

*д-р Виктория Мирославова Маринова-Николова,
управител на „Областен информационен център – Варна –
Еврофондовете ДА създаваме заедно“,
vimani@mail.bg*

Резюме: Проектът може да се определи като средство за постигане на определени цели, а целите са свързани с постигането на такава промяна, която да реши определен проблем, използвайки благоприятната за това възможност. Способността успешно да се дефинира и управлява проект се превръща в ключова необходимост за организации от различен вид – държавна администрация, бизнес, неправителствени организации, учебни заведения, научноизследователски и развойни организации и т.н.

При управлението на проекти с европейско финансиране на различните организации – администрация/фирми, НПО се решават определени проблеми и се търси възможност за постигане на предварително набелязани цели. Спецификата на проектната дейност наложи обособяването на управлението на проекти в отделна управленска дейност и позиция, описвана в проектната документация на етап кандидатстване и в някои случаи подлежаща на оценяване от страна на финансиращия орган.

Ключови думи: управление на проекти с европейско финансиране, инструменти, модели.

APPROACHES FOR THE MANAGEMENT OF PROJECTS FINANCED BY EUROPEAN FUNDS

*Victoria Miroslavova Marinova-Nikolova, PhD,
manager of „Regional Information Center – Varna – EU funds to Create together“,
vimani@mail.bg*

Summary: Projects can be defined as a means of achieving certain goals and objectives related to the realization of such a level of change, allowing for the solution of particular problems and the utilization of created opportunities. The ability to successfully define and manage a project activity has gradually become a key necessity for organizations of various kinds – public administration bodies, business, NGOs, educational institutions, research and development organizations, etc.

Management of EU-funded projects in various organizations – public administration/companies, NGOs etc., solves particular problems and provides opportunities to achieve different preset goals. The specifics of project-related activities have led to the differentiation of project management as a separate management activity and a specific type of administrative position, defined in project documentation at the application stage and in some cases subject to assessment by the funding body.

Keywords: management of EU-funded projects, tools, models.

ОСОБЕНОСТИ НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА МОРСКИЯ ТЪРГОВСКИ ФЛОТ

Огнян Костадинов

1. Преглед на променливите на пазарите на корабоплаването

Международните пазари на корабоплаването са свързани с много рискове, които компаниите трябва да преодоляват. Пазарът понесе силни удари през 2008 г., в резултат на което настъпи голям спад в индустрията. Настоящата криза с пандемията също създава спад, който се наблюдава и тепърва ще се анализира и съответно ще се оценяват последиците. В основата на тези негативни последици стоят колебанията в международната търговия. Международният морски транспорт е гръбнакът на международната търговия и служи като връзка между източниците на доставка и потребление. Според статистиката около 80% от обема на световната търговия и над 70% от нейната стойност се извършва от корабоплавателни компании.

Морското корабоплаване е капиталоемка, рискована и високоспециализирана индустрия. Изграждането на модерни и големи кораби изисква огромни капиталови инвестиции. Кораб от типа Panamax 75 000 dwt за насипни товари струва около 30 милиона щатски долара.

Международното корабоплаване е силно засегнато от финансовата криза през 2008 г. Поради това тази индустрия преживя спад на пазара за продължителен период, който се счита за най-дългия период на депресия в историята. Може да се отбележи, че от 1985 г. международната морска търговия се увеличи с 147% (от 2600 до 8229 милиона натоварени тона). Въпреки това през 2009 г., поради финансова криза, намаля търсенето на международни превози и международната морска търговия спадна. Въпреки че BDI (Baltic Dry Index), пазарният барометър за международно корабоплаване, отбелязва възходяща тенденция, към 2014 г. възстановяването на международната корабоплавателна индустрия не е настъпило. Има много причини за изпитваните трудности в международното корабоплаване.

На първо място, международното корабоплаване продължава да има излишък на капацитет в глобалния флот (UNCTAD, 2013). От 2005 г. (7109 милиона тона) до 2013 г. (9568 милиона тона) търсенето на морски транспорт се увеличи само с 34,6%. От страна на предлагането обаче световният капацитетът на флота се увеличава драстично от 896 (милиона тона дедуейт) на 1629 (милиона тона дедуейт) през същия период, при който се увеличава с 81,8%. Освен това постоянното въвеждане на нови плавателни съдове във вече свръхпредлагания пазар влошава ситуацията още повече (UNCTAD, 2013).

Особености на световния флот по основни видове плавателни съдове, 1980 – 2013 (за началото на годината в милиони тегло)

Всички самоходни морски търговски кораби със 100 GT и повече, с изключение на плавателни съдове по вътрешни водни пътища, риболовни плавателни съдове, военни кораби, яхти и офшорни фиксирани и подвижни платформи и баржи, с изключение също на плаващи производствени съоръжения за съхранение и разтоварване (FPSO) и сонди, влизат в предлагането на морските транспортни услуги. Така международната морска търговия става вторично търсене на световната икономика и търговия. Логично е, че темпът на растеж на световната икономика е забавен, като БВП се увеличава с 2,2% (2012), намалявайки от 2,8% през 2011 г. Следователно през следващите години може да е трудно да се види бърз растеж на световната икономика. В резултат не се очаква нарастване на международната морска търговия и проблемът със свръхкапацитета не може да бъде смекчен в краткосрочен план.

Не на последно място, международното корабоплаване е изправено пред сериозен натиск върху цената на горивата. Разходите за гориво за голяма част от оперативните разходи на корабните компании са съществени. В тази връзка следва да се отбележи, че негативното влияние на повишението на цените на горивата се усеща по-осезателно на по-старите и амортизирани кораби, които стават неконкурентоспособни за по-дълги разстояния. От 2005 до 2012 г. цената на петрола се удвоява, като се увеличава с повече от половината в сравнение 2007 г., например средната спот цена на европейските Brent през 2000 г. е около 29 \$, 55 \$ през 2005 г., 73 \$ през 2007 г. и 112 \$ през 2012 г. (UNCTAD, 2013). Що се отнася до корабното гориво, цените (бункери) са силно свързани с цената на петрола, като например Ротердам 380 сантистокс от 2005 г. до 2012 г. се е увеличила с близо три пъти. Средната цена за него е била \$ 138,4 за тон през 2000 г., \$ 234 за тон през 2005 г., 345,1 долара на тон през 2007 г. и 639,6 долара на тон през 2012 г.

Следователно постепенното увеличаване на разходите за гориво повишава общите експлоатационни разходи на корабните компании и допълнително изостря спада на пазара. Прегледът на настоящата ситуация и трудностите в международното корабоплаване сочат, че прекомерният капацитет на Световния флот е една от най-съществените причини за текущия спад на корабоплаването. Въпреки това международните корабоплавателни компании сами контролират вземането на инвестиционни решения. Това ясно се вижда в периода преди финансовата криза от 2008 г. Много гръцки корабоплавателни компании продават кораби, правят много пари на пазара и просперират, а също така успешно избягват спада на пазара. Следователно стратегиите на корабните компании са решаващи за успеха.

2. Рискове при международните морски превози

Рискът се определя като възможност за определена загуба в конкретно време и среда. Като цяло рисковете за международното корабоплаване се разделят на системни и несистемни. Системните рискове се отнасят към присъщите рискове в корабоплаването, които са недиверсифицируеми. Тези рискове са причинени главно от промяна на макроикономическите фактори, които са причина реалната възвръщаемост да се отклонява от очакваната възвръщаемост на инвестициите. Следователно всяка корабоплавателна компания е изправена пред общите системни рискове. Пазарният риск, финансовият риск и държавният риск се разглеждат като системен риск. До известна степен корабоплавателните компании имат възможност за контрол на тези рискове. Същите могат да бъдат намалени чрез стратегии за развитие на компаниите, оптимизация на флота, оптимизация на финансите, корекции на мащаба и техническите условия. Стратегическите, техническите и кредитните рискове се разглеждат като несистемни рискове.

Несистемният риск в търговското корабоплаване се поема първо с покупката на кораба и след това по време на търговската му експлоатация, ако корабособственикът търгува с кораба на спотния пазар. В тази връзка стратегиите на управление на флота следва да бъдат изградени в две направления:

- Стратегия за управление на флота във връзка с инвестициите в нови плавателни съдове;
- Стратегии за управление на флота във връзка с търговската експлоатация на корабите.

Циклични рискове от променливост – международното корабоплаване е индустрия със силно изразена цикличност. Търсенето зависи от международната търговия и различни икономически фактори. До известна степен нестабилността на фрахтовия пазар е отражение на цикличната икономическа нестабилност. Нестабилността на икономиката оказва силно влияние върху обема на международната търговия. Когато има драстично намаляване на обема на международната търговия, намалява и обемът на корабоплаването – резултатът е намаляване на цените на морските превози.

Рискът от разходи е важна част от пазарните рискове за международните корабоплавателни компании. Разходът на гориво заема много голяма част от транспортните разходи. Следователно корабоплавателните компании са уязвими от промяната на цената на горивото. Например при контейнерните превози, разходите за гориво представляват 20 – 60% от общите експлоатационни разходи. През последните години, с непрекъснатото нарастване на цената на суровия петрол, делът на разходите за гориво – като цяло оперативните разходи – нарастват драстично, а някои дори надхвърлят 60%. Следователно международните корабоплавателни компании са изправени пред сериозен риск от драстично покачване на разходите. Други големи разходи, които корабните компании правят, са пристанищните такси. При кратките превози пристанищните разходи за корабите превишават тези за горива. В тази връзка е изготвен Индекс за разходите във вътрешния морски транспорт.

Риск от промяна на цените на превозите – на международния фрахтов пазар има огромен риск от промяна на цените на превозите, което влияе на рентабилността и конкурентоспособността. Корабоплаването силно е повлияно от световната икономика, политиката, цената на суровината, разходите за гориво, разходите за труд, капиталовите разходи за закупуване на кораб (заем, лихва ставка и данък) и структурата на пазара на корабоплаване. През последните няколко години има драматични колебания в международния корабоплавателен пазар. От 2003 до 2008 г. процентът на товарни превози се е увеличил с около 250% (от 4,555 пункта от януари 2003 до 11 440 през май 2008 г.). Въпреки това, поради финансовата криза, след септември 2008 г. обемът на сухите товари е спаднал с 90%, което донесе големи загуби на международните корабоплавателни компании.

Рискът от конкуренция – международните корабоплавателни компании са изправени пред ожесточена конкуренция, особено след финансовата и европейската дългова криза, както и икономическото забавяне на Китай. Търсенето на морски транспорт спада драстично. Междувременно в пиковия период на международното корабоплаване (от 2003 до 2007 г.) корабоплавателните компании имат увеличение на капацитета си, за да заемат пазарен дял, който пряко води до свръхкапацитет и увеличаване на конкуренция.

3. Стратегии за управление на пазарния риск в международното корабоплаване

Въпреки че международните корабоплавателни компании са изправени пред сходни пазарни рискове, те са засегнати по различен начин и също имат различни икономически резултати. Факт е, че международният корабоплавателен пазар бе в депресия. Повечето компании губят пари, но корабният гигант Maersk увеличава печалбите си. Според Годишния отчет на Maersk Group за 2013 г. печалбите са около 38 млрд. долара. Относителното икономическо представяне на компаниите до голяма степен е субективно спрямо техните стратегически избори. Същите могат да използват различни стратегии за избягване, хеджиране и намаляване на рисковете.

Стратегия за диверсификация на риска

В отговор на цикличния риск от променливост на международните превози компаниите могат да диверсифицират бизнеса си. Диверсифицираният бизнес може не само да разпръсне и хеджира рисковете, но и да открие инвестиционен портфейл с по-висока възвръщаемост. Успехът на стратегиите за диверсификация зависи от избора на диверсификационни модели, точното пазарно позициониране и избор на продукт. Разширяването на обхвата на пазара може да подобри конкурентните предимства на компаниите. Преди да приложат стратегия за диверсификация, компаниите трябва да преценят дали техният размер и възможности съвпадат с изискванията. Обикновено компаниите с голям капитал и възможности за управление на риска са в състояние да приложат стратегии за диверсификация за кратък период от време. Като цяло, корелацията между целевия и настоящия бизнес е важен фактор за разглеждане. Това е по-високата степен на корелация, по-голямата възможност за успех, тъй като компаниите могат да използват първоначалните си конкурентни предимства

като ресурс, способности и опит. Когато се планира диверсифициране на бизнеса, първо трябва да се помисли за индустрията с висока корелация с настоящата, например диверсификацията е една от важните стратегии за управление на риска за Maersk Group. Освен основната дейност на корабоплаването, Maersk Group също така оперира в логистиката, проучването и производството на нефт и газ, корабостроенето, авиацията, индустриалното производство, търговията на дребно, ИТ пазарите и др. Стратегията за диверсификация позволява на Maersk да избягва множество рискове. През първата половина на 2012 г. международният корабоплавателен пазар се оказа в рецесия. Корабоплавателният сектор на Maersk загуби \$ 400 милиона, но тяхната корабостроителница и петролният бизнес са реализирали печалба съответно от 395 и 180 милиона долара, което компенсира загубите на корабоплаването и позволи на Maersk Group да реализира в крайна сметка печалба.

Стратегии за намаляване на скоростта

Ниската скорост (стратегия за икономическа скорост) е стратегия, която често се използва от корабоплавателните компании при спад на пазара. Отнася се за намаляване на скоростта от 24 kn на 12 kn с цел намаляване разхода на гориво. Скоростта има голямо влияние върху оперативните разходи, например според Maersk, ако всеки контейнеровоз намали скоростта с 20%, би спестил 40% от разходите за гориво. Като цяло, корабните компании биха възприели стратегията за ниската скорост при две обстоятелства. Едното е при изключително високи разходи за гориво, а другото е когато флотът има излишен капацитет. Настоящият пазар на корабоплаване е изправен пред сериозни проблеми с капацитета. Понижаването на скоростта до известна степен може да облекчи този проблем. Вземаме за пример контейнеровоз с експлоатационна скорост 24 kn, тогава ще са му необходими 56 дни за двупосочно пътуване. Ако корабоплавателната скорост е намалена, времето за двупосочно пътуване се удължава. Независимо от това корабоплаването е линейно, така че още кораби ще трябва да бъдат добавени в сервизна линия. Ниската скорост не само може да намали оперативните разходи, но да намали и емисиите на въглерод, съответно да се отрази благоприятно на околната среда. В резултат на глобалното затопяне, все по-строгия контрол върху емисиите на въглерод, както и ограничените количества гориво се очаква ниската скорост да се превърне в дългосрочна оперативна стратегия.

Стратегии за хеджиране на риска от промяната на навлата

Международните корабоплавателни компании могат да използват деривати на индекси за товарни превози, за да хеджират риска от нестабилност на цените на превозите. Дериватите на индекси за товарни превози са договор, базиран на индекса за товарни превози, които са важни инструменти за управление на риска. Основните видове деривати на индексите за товарен превоз са фючърсни индекси за навла, споразумения за товарни превози (FFA) и опции за навла. Засега FFA е най-популярният договор и има най-големите транзакции с деривати на индексите за товарните превози. FFA е договор, който дава право на притежателя на договора да купува или продава на фиксирана цена на превоза в бъдеще време със споразумение за конкретен маршрут и количество. Ако пазарната цена на падежа е по-голяма от договорената цена, тогава продавачът на FFA плаща ценовата

разлика. Ако пазарната цена на падежа е по-малка от договорената цена, тогава купувачът на FFA плаща ценовата разлика. Тъй като колебанията на индекса на FFA силно корелират с колебания на индекса на тарифите за превоз, FFA може да хеджира риска от нестабилност на цените на морските превози. Следователно FFA има конкурентно предимство при дериватите на цените на морските превози. През последните години много корабни компании претърпяха огромни загуби във FFA, например COSCO губи Четири милиарда юани през 2008 г. (645 милиона долара). Повечето академични изследователи доказват ефективността на FFA за хеджиране на риска от промяна цените на морските превози. Възможно е да има някои неуспехи на FFA в реалната практика, свързани с липсата на професионални познания или злоупотреба с FFA.

Стратегии за хеджиране на рисковете от конкуренцията

Диференциация за развитието на пазара – в момента международните корабоплавателни компании се конкурират с ниски разходи и цена. Пазарът е в безпорядък и интензивна конкуренция. Компаниите трябва да проектират своите планове за развитие въз основа на ресурсната им способност, вместо да следват тенденцията, например поръчките за плавателните съдове с голям тонаж се превърнаха в нова тенденция за намаляване на единичните разходи за транспорт. Те обаче игнорират търсене на по-малки плавателни съдове. Работата на малки и средни по тонаж кораби е по-гъвкава в сравнение със съдовете с голям тонаж. Те могат да работят директно между малки пристанища, като по този начин намаляват междинния транспорт и съкращават времето за доставка. Има голямо търсене на малки и средни по тонаж плавателни съдове. Корабоплавателните компании трябва да се съобразяват с тенденциите на търсене в техните ниши на дейност, също и да търсят нови пазарни ниши.

В крак с новите разработки и със застъпничеството за нисковъглеродна икономика зеленото корабоплаване, енергоспестяването, намаляването на въглерода и опазването на околната среда се превърнаха в новата тенденция за международния пазар на превози. Корабоплавателните компании трябва да възприемат иновативни технологии, да намаляват скоростта на корабоплаване и да ползват нисковъглеродни горива, за да могат да отговорят на новите изисквания. Тези тенденции са едновременно предизвикателства и възможности за корабоплавателните компании. Зеленото корабоплаване трябва да се приема като цел за подобряване на конкурентоспособността им. Необходимо е международните корабоплавателни компании да направят по-големи инвестиции в изследвания, подобряване на технологиите, иновациите и в разработване на услуги за доставка с висока добавена стойност. Междувременно трябва да бъдат активни в спазването на международните морски конвенции, да се адаптират своевременно към новите тенденции за корабоплаването с цел по-добро управление на рисковете.

Привличане на таланти – талантите са основата за развитието на компаниите и източник на конкурентни предимства. На всички е известно, че първият приоритет на международното корабоплаване е безопасността. Според доклад 80% от морските бедствия са причинени от човешки фактори. Това показва важноста на управлението на човешките ресурси в, за да се гарантира безопасността. Компаниите със социални отговорности могат да привличат, интегрират и мотивират

таланти по целия свят. Това също подобрява ефективността и лоялността на служителите и намалява текучеството. Всичко това отнема време и капитал, за да се набере и обучи нов персонал, особено за важните позиции, като мениджъри или технически експерти. Следователно отговорностите на корабоплавателните компании за защита правата на служителите, подобряването на тяхното благосъстояние и личностното им развитие може да допринесе за намаляване и дори за избягване на определени рискове.

Постигането на възможно най-добрите икономически резултати от морските превози зависи от състоянието на фрахтовия пазар, техническото състояние и качества на всеки търговски кораб, също и от умението на корабните мениджъри да договорят за превоз най-изгодните товари. Това е комплексен въпрос и включва намирането на най-добрия баланс между навло и себестойност. При избора на товар се вземат под внимание предложеното навло, скоростта на кораба, цената на горивата и оперативните разходи, от които зависи рентабилността на превоза.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на световното стопанство не е плавен и лесно предвидим процес. Цикличният характер на пазарната икономика, икономическите и политическите кризи оказват негативно влияние на международния обмен със стоки и услуги. Поради това е необходимо изучаването на икономическите процеси на корабоплавателните пазари с цел предотвратяване на тежки кризи и вземането на възможно най-рационалните икономически решения.

Търсенето и предлагането на международния фрахтов пазар е основната движеща сила в морската индустрия и отражение на световната икономическа активност. Изследването, анализът и познаването на факторите, от които зависи фрахтовият пазар, спомага за правилното прогнозиране на икономическите рискове и управлението на морския търговски флот. Изследването на корелационните връзки между международния пазар на стоки и международния пазар на морски и речни транспортни услуги дава възможност за правене на прогнози, необходими при планирането на инвестициите във водния транспорт и намаляването на пазарния риск. Всичко това е необходимо на инвеститорите в морската индустрия и на макроикономистите, при вземането на техните стратегически решения и за намаляването на риска при инвестиране и в търговското управление на морския търговски флот.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Балтийски индекс (Baltic Dry Index-BDI) – <https://www.balticexchange.com/> – ползваните данни.
2. Данни, събрани чрез VT Explorer – глобална система за следене движението на морските и речни кораби, <http://www.vtexplorer.com/bg/>
3. Декларация на втората среща на държавите от BRICS, Joint Statement of the BRIC Countries' Leaders (Yekaterinburg, Russia, June 16, 2009), <https://infobrics.org/documents/2009/>

4. Индекс за разходите във вътрешния морски транспорт <https://www.ssb.no/en/transport-og-reiseliv/statistikker/kist/kvartal>
5. Какво ни казват финансовите съотношения ROE и ROA Investor.bg, <https://www.investor.bg/za-nachinaeshti/126/a/kakvo-ni-kazvat-finansovite-syotnosheniia-roe-i-roa-70801/>
6. Класифициране на видовете разходи, Министерство на икономиката на РБ, <https://www.mi.government.bg/bg/pages/klasificirane-na-vidovete-razhodi-237.html>
7. Обобщен тонаж на корабите за насипни товари – UNCTADSTAT-United Nations Conference on Trade and development <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=93>
8. A multipolar world brings back the national champions, World Economic Forum, <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/a-multipolar-world-brings-back-the-national-champions/>
9. Birol Erkan Assoc. Prof. Dr., Comparative Analysis of the Competitiveness in the Export of Science-Based Goods Regarding Turkey and the EU+13 Countries, International Journal of Business and Social Science Vol. 5, No. 8(1); July 2014.
10. Container Freight Rate, Maritime research, Drewry, <https://www.drewry.co.uk/home>, 15.02.2018.
11. Evi Plomaritou and An.Papadopoulos, Informa Law from Routledge, Shipbroking and Chartering Practice, Eight Edition, 2018.

ОСОБЕНОСТИ НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА МОРСКИЯ ТЪРГОВСКИ ФЛОТ

Огнян Денчев Костадинов, докторант
e-mail: ognyan.kostadinov@gmx.com

Резюме: Основната функция на търговското корабоплаване са морските и речните превози, осигуряващи международната търговия със стоки. Международният пазар за морски и речни транспортни услуги (известен още като фрахтов пазар) е един от петте интегрирани пазара на корабоплаването, които са тясно взаимосвързани. В настоящата статия се изследват възможностите за прогнозиране на икономическите рискове и ефикасното управление на морския търговски флот, като посредством анализирането на променливите на пазара се търсят най-подходящите стратегии за тяхната оценка и управление. В тази връзка се изследват взаимовръзките (корелациите) между BDI и цените на морски транспортни услуги, от една страна, и от друга страна – цените на горивата, новите плавателни съдове, фактическото търсене и предлагане, също и с растежа на брутния вътрешен продукт на отделните региони. Целта на това изследване е да се предложат работещи стратегии за управление на морския търговски флот, включително свързани с прединвестиционните проучвания.

Актуалността на темата за стратегиите за управление на морския търговски флот се обуславя, предвид нейната значимост, свързана с крупните материални интереси на корабоплавателната индустрия.

Ключови думи: стратегии за управление, морски търговски флот, пазари на корабоплаването, рискове на международни морски превози.

FEATURES OF THE MANAGEMENT STRATEGIES OF THE MARINE MERCHANT FLEET

Ognyan Denchev Kostadinov, PhD student

e-mail: ognyan.kostadinov@gmx.com

Summary: The main function of merchant shipping is sea and river transport, providing international trade in goods. The International Market for Maritime and River Transport Services (also known as the Freight Market) is one of the five integrated shipping markets that are closely interlinked. In this article, the possibilities for forecasting the economic risks and efficient management of the merchant navy are explored, and by analyzing the variables in the market, the most appropriate strategies for their assessment and management are sought. In this regard, the interrelationships (correlations) between BDI and the prices of maritime transport services on the one hand, and on the other hand, fuel prices, new vessels, actual supply and demand, as well as the growth of gross domestic product of individual regions. The purpose of this study is to propose workable strategies for the management of the merchant navy, including those related to pre-investment studies.

The topicality of the topic of strategies for the management of the merchant navy is determined, given its importance associated with the major material interests of the shipping industry

Keywords: management strategies, merchant navy, shipping markets, risks of international shipping.

НЯКОИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПРЕМИНАВАНЕ ОТ ЛИНЕЕН КЪМ КРЪГОВ ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛ

Румен Пехливанов

1. Специфични особености на управлението на икономиката като система

Управлението на икономиката е система от норми, процедури и институции, които са установени за постигане на целите на Европейския съюз (ЕС) в сферата на икономическото развитие. Управлението се осъществява чрез координация на икономическите политики за насърчаване на икономическия и социалния напредък на ЕС и гражданите на неговите държави.¹ Динамиката на съвременните отношения характеризира социално-икономическите отношения с повишаваща се сложност и неопределеност. През последните години осезаемо се променя разбирането за неограничеността на природните ресурси като неизчерпаем източник на блага, което постепенно налага идеята за преминаване към по-ефективно управление на икономиката, основано на принципите на устойчиво развитие.

Повишаването на наличността и достъпността на различни материали и продукти опрости живота ни и допринесоха за повишаване на жизнения стандарт и на качеството на живота в ЕС. Културата на потребление обаче води до нарастващ натиск върху добива на природни ресурси, природния капитал и климата.² ЕС има решаваща роля в оказването на подкрепа на всички териториални системи и държави членки за развитие на потенциала им за научна дейност и иновации, повишаване на конкурентоспособността, устойчив растеж и създаване на нови работни места, което е един от водещите приоритети на Съюза. Решаването на тази

Румен Пехливанов, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

¹ Икономическо управление. Информационни фишове за ЕС. Европейски парламент. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/87/%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

² Документ за размисъл „Към устойчива Европа до 2030 г.“ COM(2019) 22 final 30.01.2019 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0022&from=EN>

сложна задача налага съвместни усилия. ЕС предприема различни инициативи по отношение на регулирането и Плана за инвестиции за създаване на стабилен поток от проекти, свързани с основните приоритети на ЕС.³

Безспорен факт е, че икономиката е система, която включва в сложни взаимоотношения и взаимозависимости голям брой фирми, домакинства, държавни институции и стопански субекти. Задачата на класическата икономика е да преодолее проблемите на ограничените производствени ресурси и управлението им, като целта е достигане на максимално удовлетворение на материалните потребности на хората, като се стреми към намаляване на неопределеността на бъдещето. Безспорно е, че всяка дейност се характеризира с икономическа същност. В цялостната еволюция на човешката цивилизация, и особено в условията на пазарни отношения, познаването на детайлите и развитието на икономическата наука се явяват основа за разбирането на действието на основните принципи и закономерности, както и на тяхното рационално използване.

Благата са средство за задоволяване на потребностите. Ако могат да се използват свободно, без това да намалява достъпа до тях, те наистина са свободни блага. Икономическата теория изучава една друга категория блага, така наречените икономически блага. Когато благата се произвеждат в условията на ограниченост, при което по-голямо количество от едно благо означава по-малко от друго, става дума за икономически блага. Повечето блага не са безплатни, за тяхното придобиване се налага да се пожертва някакво друго благо.⁴

Икономическите модели се основават на възприемането на система от няколко основни принципа. Различните гледни точки в системата от принципи, формират и различните школи и течения в икономическата теория – Посткласицизъм и Неокласицизъм, Институционализъм и Неоинституционализъм, Либерализъм и Неолиберализъм, Кейнсианство и Неокейнсианство; Консерватизъм и Неоконсерватизъм. Пресечните точки сред общоприетите принципи са:

- Недостатъчност на благата, т.е. съществуващите потребности надвишават наличните блага, или са ограничени алтернативите за задоволяване на потребностите. Най-общо благата са: продукти за потребление – стоки и услуги и ресурси – природни, трудови, финансов капитал, оперативен и управленски мениджмънт. Стоките и услугите са потребителски, които задоволяват материалните потребности на хората, и инвестиционни – сграден фонд, машинно оборудване и съоръжения, транспортни и комуникационни средства и др. Инвестиционните активи формират производственото натрупване и подпомагат производството;
- Логично е, че социалните взаимоотношения не могат да съществуват без потребление, а то без производство. Производството и реализацията на продуктите се осъществява чрез икономически дейности;

³ Засилване на иновациите в европейските региони: стратегии за стабилен, приобщаващ и устойчив растеж. Съобщение до Европейския парламент, Съвета, ЕИСК и Комитета на регионите. ЕК. Брюксел. 18.7.2017, с. 2. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0376&from=EN>

⁴ Основни икономически проблеми. Ограниченост на ресурсите и икономически избор. Алтернативни разходи. Производствени възможности. Граница и крива на производствените възможности. https://probonoforlaw.blogspot.com/2015/01/2_63.html

- Удовлетворяването на социалните потребности се осъществява чрез потребителски избор. Общоприето е, че този избор е винаги рационален, т.е. от много възможности се избират най-подходящите според предварително възприета система от критерии за оценка;
- Направеният избор винаги се икономизира, като базовият критерий е икономическата ефективност. Гледната точка на икономиста се определя от концепцията за икономическа ефективност, която най-общо се изразява чрез формулата:

$$E = \frac{P}{R},$$

където:

E – икономическа ефективност

P – реализирани ползи;

R – разходи за реализиране на ползите

- Благата, предназначени за задоволяване на дадени потребности, не могат да се използват за задоволяване на други такива, а стойностите на благата, необходими за задоволяване на незадоволените алтернативни потребности, са алтернативни разходи.
- При недостатъчност на благата превишаващите ги потребности се конкурират помежду си, като целта на това съперничество е привличане на необходимата част от недостатъчните блага.
- При кооперирането се работи с други икономически субекти за постигане на общи цели. Конкуренцията и кооперирането взаимно се допълват.
- В икономиката за производството на всеки продукт се използват в комбинация определени по вид и количество ресурси, т.е. правят се разходи.⁵

Ресурсите са материалните, човешките и институционалните вложения, необходими за осъществяване на дейностите и за получаване на желаните резултати. Без ресурси дейностите не могат да бъдат извършени и е логично, че няма да бъдат постигнати резултати. Точното определяне на необходимите ресурси позволява да се избегнат проблеми с недостига на материали, оборудване, услуги и хора при изпълнение на дейностите и постигане на целите.⁶

Икономическият избор в пазарни условия следва да е рационален и очакваната изгода да е по-голяма или равна на направените разходи по придобиване на съответното благо. В по-тесни рамки рационалността на избора се проявява при действащите пазарни механизми, като се търси максимизиране на икономическите резултати и минимизиране на разходите, което води до оптимизиране на икономическото поведение на пазарния субект. Когато реализирането на икономическия избор е повлияно от икономическа оскъдност, вземането на решения за икономическото поведение е повлияно от съществуващите алтернативи и

⁵ **Конакчиев, Д., К. Андонова.** Икономика на публичния сектор. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“. 2012, с. 5 – 8.

⁶ **Банкова, И.** Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектно-управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 40.

възможности. Вариантите за избор са резултат от информираността на икономическия субект за средата, в която оперира. Изборът винаги включва както избраната, така и отхвърлената възможност. Поради това икономическата категория се определя „алтернативни разходи“, които всъщност представляват стойността на най-добрата алтернатива, която икономическият субект е отхвърлил с цел набавяне на стойност за получаването на избраната алтернативна възможност. Алтернативният разход съществува само в момента на избора. В тесен смисъл алтернативният разход дава възможност за оценка на икономическите резултати не само въз основа на реално вложените инвестиционни потоци, но и на база на пропуснатите ползи, които икономическият субект допълнително е изразходвал и вложил в направения вече избор на конкретната алтернативна възможност.⁷

Структурата на икономическия модел обвързва в единство практическите резултати чрез фактите, теорията на новото знание и икономическата политика насочена към реализиране на определени цели. Някои от общоприетите цели на икономическия модел като обществена система са: икономическа растеж, пълна заетост на всички ресурси, ефективност, стабилно ниво на цените, икономическа свобода на избора, положителен търговски баланс, справедливо разпределение на доходите и социална осигуреност (Фигура 1).⁸

Фигура 1. Общоприети възможни цели на икономиката

В последните години получават все по-голяма актуалност и други цели, като опазване и възстановяване на околната среда, консолидация на обществото и др.

⁷ Темелкова, М. Микроикономика. Макроикономика. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 6 – 8.

⁸ Конакчиев, Д., К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: „Черноризец Храбър“, 2012, с. 9 – 10.

Някои от целите се допълват, други са в известно противоречие и дори в известна степен се изключват. Това налага избор на приоритети чрез степенуване на целите според предварително приети критерии или система от критерии.

В основата на икономическото развитие стои производственият процес и без него са немислими икономическите отношения. Производственият процес съчетава елементи и диспозитивни производствени фактори в определен времеви и пространствен хоризонт, т.е. това е съвкупността от взаимосвързани трудови и естествени трансформационни процеси по изготвянето на един продукт. Производствени фактори са материалите, суровините, горивата, енергията, от които чрез преобразуване на ресурсите се получава готов продукт. Към елементите, производствени фактори, се отнасят и материалите, които не влизат веществено в изготвените изделия, но се използват в производствения процес, като смазочни масла, различни вещества и материали, използвани в експлоатацията на технологичното оборудване. Диспозитивните производствени фактори са оръдията на труда или разнообразните материални средства, като машини, съоръжения, пещи, инструментална екипировка и др., чрез които се въздейства върху материалите, за осъществяване на процеса на преобразуването им в продукт. Към тези фактори се отнасят и производствените сгради, осветителните системи, складовите площи, транспортните средства. В класическата икономическа теория като основни производствени фактори са се утвърдили трудът, капиталът и земята. Съчетаването на производствените фактори в пространството и времето е възможно да провокира следните ефекти:

- Ефект на нарастваща възвръщаемост – повишаването на количеството произведен продукт е по-голямо от повишаването на количеството вложен ресурс;
- Ефект на намаляваща възвръщаемост – завишаването на количеството произведен продукт е по-малко от завишаването на количеството вложени производствени фактори.
- Ефект на постоянна възвръщаемост – нарастването на произведеното количество готов продукт е правопрпорционално на нарастването на инвестираното количество производствени фактори.

Когато за освобождаването на единица продукт X се изисква да се откаже от производството на определен обем продукти Y , последното ще определи разходите за загубените производствени възможности на първата или алтернативната цена. Но във всяка икономическа система са създадени не само определени видове стоки, но и много други. В тази връзка алтернативната цена се изразява чрез обща единица за измерване – пари.⁹ Преценяването на производствените възможности на една икономика се осъществява чрез опростен модел в кратко-

⁹ Как да се представи графично границата на производствените възможности 28 Aug, 2018 <https://www.greelane.com/bg/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/the-production-possibilities-frontier-1147851>

срочен период, в който не могат да се променят производствените мощности, и има следните характерни особености:

- произвеждат се само два вида стоки X и Y , като изводите са принципно верни и за реалната икономика с голямо разнообразие от номенклатурата на производството;
- всичко, което се произвежда, се консумира, т.е. няма натрупване на нерезализирано производство;
- производствените фактори и технологии не се изменят;
- производствените фактори са общи и за двата вида стоки и се използват най-ефективно;
- всички други условия са постоянни;
- производителят е един и не реализира външноикономически връзки.

Съгласно този модел, за да се произведе единица повече от едно благо, трябва да отпадне производството на определено количество от друго благо, което е равно на алтернативните му разходи. При отказ от едно производство за сметка на друго в нарастващото производство ще се включат ресурси с все по-ниска производителност, или за единица производство ще са необходими все повече ресурси и пределните разходи ще нарастват.¹⁰

2. Ресурсни ограничения и граница на производствените възможности

Границата на производствените възможности е границата, при която има нужда от избор. Този проблем по същество е конкуренцията между алтернативни цели за използване на недостатъчни средства. Като цяло икономическите ограничения, границата на производствените възможности и липсата на средства са основният проблем на икономиката. Постигането на производителност при използването на активите допринася за вземане на решения за това какви стоки и услуги, колко трябва да бъдат произведени за посрещане на различни нужди. Има два аспекта на този проблем:¹¹

- Ефективност на производството, която ви позволява да определите как да направите продукт.
- Ефективност в разпределението, решаващата задача за кого и колко да се произвежда.

Ограничеността на ресурсите е в основата на избора. Ако ресурсите не бяха оскъдни, бихме имали всичко, което желаем. След като притежаването на всяко желано нещо не е възможно, налага се избор – какво да бъде избрано и какво пренебрегнато. Необходимостта да се откажем от нещо, за да притежаваме друго, означава, че изборът е свързан с определени разходи. Разходите, които възникват във връзка с избора на едно благо пред друго, са ценността на алтернативната възможност, която остава нерезализирана.

¹⁰ **Конакчиев, Д., К. Андонова.** Икономика на публичния сектор. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 13 – 15.

¹¹ Крива на производствените възможности и какво показва 8.05.2018 <https://bg.yourchildsprogress.com/production-possibilities-curve-definition-explanation-examples-4169680-7187>

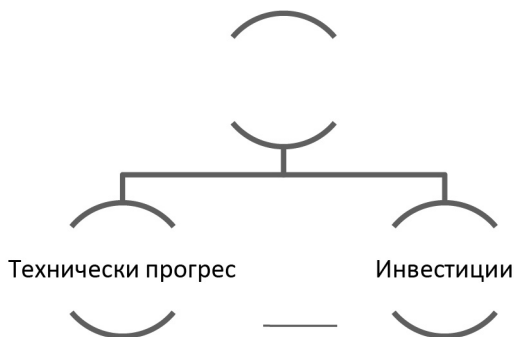
Алтернативните разходи за всяко действие са всичко, от което трябва да се откажем заради това действие. Те могат да се определят още като ценността на алтернативната възможност, която трябва да пожертваме. Концепцията за алтернативните разходи е приложима към изследването на икономиката на различните ѝ равнища. На индивидуално равнище изборът например на един студент по време на сесия е свързан с разпределяне на неговия изключително ценен ресурс – времето – за изучаване на различни дисциплини. Ако посвети цялото си време на икономическата теория, това означава, че някоя друга дисциплина ще бъде пренебрегната, например математика. Ако студентът реши да отдели повече време за математика, той ще трябва да съкрати времето, което отделя на икономиката. Заради всеки допълнителен час, посветен на даден предмет, студентът ще трябва да се откаже от един час за изучаване на друг. Ситуацията на избор е характерна и на равнището на цялата икономика.¹²

Принципът за нарастващите алтернативни разходи е различен от Закона за намаляващия пределен продукт. Законът изразява връзката между един производствен фактор и произведената чрез него продукция. В някои случаи намаляването на средния и на пределния продукт се обобщава като Закон за намаляващата производителност. Законът за увеличаване на алтернативните разходи, се счита за един от фундаменталните в икономическата система. Границата на производствените възможности показва, че с освобождаването на всеки допълнителен продукт има тенденция да се увеличават алтернативните разходи. Действието на този закон се дължи на невъзможността за пълна взаимозаменяемост на средствата. Границата на производствените възможности показва хетерогенна комбинация от активи. Не всички средства могат лесно да бъдат превключени от освобождаването на един продукт към производството на друг.

Производството на инвестиционни стоки дава възможност за производствено натрупване, което създава условия за икономически растеж и за увеличаване на обема на съвкупното производство. Съотношението между потребителски и инвестиционни стоки е въпрос на структурната политика на отделните икономически субекти. Основните взаимосвързващи фактори за икономически растеж са натрупването на капитал под формата на инвестиции и техническият прогрес. Обикновено въздействието на техническия прогрес се диференцира на техническо и технологично ниво. В производството се внедряват нови материали, техника и технологии, които повишават производителността на труда. Прилагането в производство на научните постижения и иновации изисква големи по обем инвестиционни разходи, поради този факт водещи в това отношение са високоразвитите икономики и големите проспериращи фирми. Тази е една от причините за високата ефективност на едромасщабното производство. Базовите фактори за икономически растеж са илюстрирани на Фигура 2. Практиката досега показва, че при линейния икономически модел от научното откритие до внедряването му производството изминава период от около 30 години. Напоследък, предвид бурното развитие

¹² Основни икономически проблеми. Ограниченост на ресурсите и икономически избор. Алтернативни разходи. Производствени възможности. Граница и крива на производствените възможности. https://probonoforlaw.blogspot.com/2015/01/2_63.html

на технологиите, глобалните процеси и засилената конкуренция, тенденцията е за скъсяване на този период.¹³

Фигура 2. Фактори за икономически растеж

Различните икономики разполагат с различни по количество и качество ресурси, които чрез формираните предимства на една или друга икономика са в основата на нейната ефективност.

Сравнителните абсолютни предимства при производството на определено благо се определят от по-ниските алтернативни разходи в сравнение с друг производител. Логично е всяка икономика да произвежда блага, за които има сравнителни предимства и след това да разменя своите продукти с тези на други производители. Размяната като търговия е пряко следствие на икономическата специализация.

Освен сравнителни в икономическите отношения има и абсолютни предимства в случаите, когато дадено благо се произвежда с по-ниски производствени разходи, с по-малък разход на ресурси, отколкото конкурентите си, то той има абсолютно предимство при производството на това благо. На тази основа е изведен и принципът на абсолютното предимство, според който: „Когато няколко производители имат абсолютно предимство при производството на различни блага, всички могат да извлекат изгода чрез размяна“¹⁴. Абсолютното предимство е необходимо, но не е достатъчно условие за осъществяване на размяна между производителите. Сравнителното предимство се явява по-ефективна форма за използване на ограничените ресурси, тъй като е необходимо и достатъчно условие за специализация и размяна.

Ресурсите са онези природни дадености или произведени от човека предмети, които са необходими за производство на благата. Доколкото наличните ресурси се въвличат реално в процеса на производство на стоки и услуги, те функционират като производствени фактори. Производствените фактори се разделят на няколко категории:

¹³ **Конакчиев, Д.,** К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 15 – 16.

¹⁴ **Конакчиев, Д.,** К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 17.

- Земя, която е естествен ресурс. Към тази категория се отнасят всички природни дадености, прилагани в процеса на създаване на стоките и услугите – плодородни земи, гори, водни ресурси, подземни богатства и др. Природният фактор предоставя своите услуги с течение на времето, поради което съществуват възобновяеми природни ресурси – могат неограничено да служат като вложения в производствения процес и невъзобновяеми природни ресурси, чиято наличност е определена, фиксирана. Така например слънчевата радиация, която достига до земята, е приблизително постоянна и може да продължи милиарди години. Не стои по същия начин въпросът с минералите, нефта, природния газ, чиито запаси са ограничени. За да бъдат устойчиви икономиката и околната среда, настоящото потребление на ресурсите, което служи за задоволяване на потребностите, не бива да намалява потенциала на икономиката и околната среда за производство на стоки и услуги в бъдеще.
- Труд, или съвкупността от физическите и умствените способности, прилагани от човека в стопанската дейност. Способността на една икономика да произвежда блага се определя от количеството на работната ръка, нейното образование, квалификация, умения и мотивираност за труд.
- Капитал, ресурс създаден от човека. Към капитала се отнасят създадените от човека средства за генериране на други блага, като инструменти, машини, оборудване, транспортни средства, производствени сгради. Този фактор има „вторичен“ характер, доколкото преди да бъде въввлечен в производствена употреба трябва да бъде създаден.
- Предприемачество, което е способността за организиране и планиране на производството и таланта да се развиват нови продукти и процеси. Предприемачът е новатор, чиято дейност е свързана с поемането на риск.

Процесът на използване на способностите на труда и другите ресурси за производство на блага е самият производствен процес. Резултатът от него е продукт – стока или услуга. Можем да представим производството като една система, на чийто вход постъпват производствените фактори. В резултат на процеса на взаимодействие на факторите на изхода на системата се получават стоките и услугите, предназначени да задоволяват потребностите.¹⁵

Развитието на класическия модел на линейната икономика се основава на разбирането за неограничеността на природните ресурси. Възприемането на това разбиране позволява изграждането на стремежа на нейните субекти към максимална производителност при непрестанно намаляване на разходите за производство. Процесният модел на линейната икономика обхваща 4 основни етапа:

- добиване и преработване на суровини;
- трансформация (производство на стоки);
- употреба (потребление на произведените стоки);
- изхвърляне (на ненужните или употребените стоки).

¹⁵ Основни икономически проблеми. Ограниченост на ресурсите и икономически избор. Алтернативни разходи. Производствени възможности. Граница и крива на производствените възможности. https://probonoforlaw.blogspot.com/2015/01/2_63.html

В иновативната икономика неокласическите традиционни методи за изследване на производствените процеси стават непрактични, тъй като понятията за работа и свободно време имат доста неясни очертания. В тази връзка подобряването на съществуващите и разработването на нови модели на пазара на труда за формиране на последователна концепция следва да бъде основна задача на науката. Тя трябва да отразява тенденциите в развитието на иновативната икономика на съвременния тип. Все по-належащо става „постигането на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, както и превръщането на икономиката в конкурентна и динамична, основана на знанието система, което е сериозно предизвикателство при разработване на конкретни политики в ЕС и страните членки“¹⁶.

На първо място, е необходимо да се вземат предвид промените, които настъпват в системата на нуждите на обществото. Става дума за постигане на задоволяване на материалните нужди и подчертаване на социалните потребности, стремежи за самореализация и себеизразяване на личността. В резултат на тези промени непаричните аспекти на взаимоотношенията на пазара на труда започват да придобиват все по-голямо значение. Сред тях са преди всичко условията и съдържанието на работата, възможностите за професионално израстване, творческата самореализация на служителите в производствения процес. Всичко това оказва значително влияние върху обема на производството, мотивацията, движението от предприемачите, принуждавайки ги да подобряват технологичните процеси, да въвеждат иновативни програми за развитие на предприятията. Всичко това от своя страна допринася за разширяването на производствените възможности и прехода на икономическата система на качествено ново ниво.¹⁷

През последното столетие добивът на суровини в световен мащаб се увеличава драстично, като по данни на Европейската комисия равнището на добив, отнесено към изчислените обеми на световните запаси на суровини определя достигането на гранични стойности, водещи до изчерпване за някои от тях в следващите две столетия.¹⁸

Природните ресурси, включително материали, вода, енергия и плодородна земя, винаги са били фундаментална предпоставка за икономически растеж. Подобряването на стандарта ни на живот се осъществяваше чрез икономическо управление „вземи, използвай и изхвърли“, модел на растеж, в който природните ресурси се добиват, превръщат се в продукти в рамките на производство, което пък се задвижва от растеж на тежка индустрия и инфраструктура. Последните две са много интензивни в употребата си на ресурси, които накрая се изхвърлят. Това води до недостиг на ресурси и замърсяване на околната среда.

¹⁶ **Пържанова, А.** Стратегическото управление в контекста на интелигентната специализация (Регионални измерения). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 54.

¹⁷ Крива на производствените възможности и какво показва 8.05.2018 <https://bg.yourchildspggress.com/production – possibilities – curve – definition – explanation – examples – 4169680 – 7187>

¹⁸ SWD(2019) 1001 final. Брюксел.27.02.2019 https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019 – european – semester – country – report – bulgaria_bg.pdf

3. Съвременни предизвикателства пред икономическото управление

През последните години, от една страна, потреблението на ресурси в световен мащаб нараства, от друга – начинът, по който тези ресурси се потребяват, очевидно доказва своята неефективност. Неефективността може да се очертае в два плана, като води до два основни дефекта на линейния икономически модел:

- *първо*, неравномерност в консумирането на ресурсите – основната част от тях се потребява във високоразвитите страни за сметка на развиващите се, и
- *второ*, натрупването на огромни количества отпадъци, които не се използват, след като бъдат изхвърлени.

Икономическият модел, който се следва в момента, е линеен, т.е. предполага следната последователност – извличане на природни ресурси, преработването им до крайни продукти и консумирането на продуктите, което завършва с изхвърлянето им. Освен това според редица изследвания настоящият модел на линейна икономика не може да осигури достигането на високо икономическо развитие от всички държави в света, тъй като наличните природни ресурси не са достатъчни за това.¹⁹

В началото на ХХI век се формира нов модел на световната икономика и международните икономически отношения. Изгражда се система от многостранни икономически взаимовръзки и зависимости, които са базирани на сложно, а понякога и противоречиво съчетаване на конкурентни механизми, коопериране и партньорство на макро- и микронива, както и на преплитане на зараждащите се глобални пазари със запазване на националните и локалните пазари. Световната икономическа общност от неопределена съвкупност на повече или по-малко свързани страни прераства в многообразна, но единна система от национални и транснационални структури, където националните държави са съставна част на единен световен стопански организъм. Негова органична част са международните икономически отношения като система от стопански връзки между икономическите субекти в различните страни.²⁰ Необходимо е да се отбележи, „че глобалните процеси протичат с различно съдържание и ефекти в отделните региони и сфери на общественения живот и че глобализацията на икономиката е само страна, линия в глобалното развитие“²¹.

Ресурсната основа за управление развитието на системата на световните стопански отношения продължава да бъде задълбочаващото се международно разделение на труда. Основа на това развитие се явява преходът към нов начин на производство, характеризиращ се с непрекъснато генериране на иновации и усво-

¹⁹ **Haas, W.** et al. How Circular is the Global Economy? An Assessment of Material Flows, Waste Production, and Recycling in the European Union and the World in 2005 – *Journal of Industrial Ecology*. Volume 19, N 5, www.wileyonlinelibrary.com/journal/jie, p. 765.

²⁰ **Гъргаров, З.** Съвременните тенденции в развитието на световната икономика www.ip.swu.bg

²¹ **Недялкова, А.** Глобализация на икономиката и развитието. Модул 3. Глобализацията противоречия, тенденции и перспективи. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004, с. 8.

яване на нови технологии. Ключов ресурс в развитието стават знанието, науката, интелектуалният капитал. Едновременно с тези процеси в най-развитите страни се наблюдава и преход към социално ориентиран тип на развитие. Показател за това става разширяването на нематериалните потребности в социалните услуги, в социалното осигуряване, в хуманизацията на труда, в участие в управлението.

Повишава се значението на специфични социални потребности като: демократични отношения, обща култура, информираност, компетентност на държавното управление, гражданска активност. Посочените процеси значително усложняват институционалната структура на световната икономика. Отличителна черта на икономическите взаимоотношения е многообразието на нейните основни икономически субекти, които се обособяват в две основни групи: първа група, стопански субекти, които непосредствено осъществяват предприемаческа дейност, и втора група, съвкупност от институции, които регулират дейността на стопанските субекти и отношенията между тях и реализират икономическата политика на отраслово, регионално, национално, между държавно и наднационално ниво.²²

Многообразието от стопански субекти провокира преобразуване на цялата икономическа среда. Дълбоки изменения се наблюдават в отношенията на собствеността и формите на предприемаческата дейност. Като преобладаваща се налага корпоративната частна собственост. Качествени промени се наблюдават и в характера на взаимоотношенията между стопанските субекти както в производствената дейност, така и на пазара.

При взаимодействието „държава – бизнес – общество“ се формират нови механизми. Независимо че приватизацията и либерализацията остават водещи тенденции в икономическата политика, държавата продължава да има водеща роля в икономическите отношения, но са променени формите на управление в икономиката – от пряко вмешателство на държавата в стопанската дейност се преминава към косвени методи за регулиране. Отговорна става ролята на държавата за осигуряване правата на собственост. Създавайки максимално благоприятни условия за пазарните сили, държавата едновременно с това полага усилия действията на тези сили да са прозрачни и да бъдат в рамките на Законите. Нараства значението на държавата и за изграждане на ефективна система за съгласуване на интересите на различните групи и слоеве на обществото.

Интернационализацията на стопанския живот навлиза в качествено нов етап от края на ХХ век. Процесът на нарастващото взаимодействие между субектите на световната икономика придобива глобален характер. Движещи сили на гло-

²² Универсални икономически институции с най-голямо влияние върху световното стопанство продължават да бъдат Международният валутен фонд (МВФ), Групата на Световната банка, Световната търговска организация (СТО), Конференцията на ООН по търговията и развитието (ЮНКТАД) и др. Своеобразен клуб на развитите страни представлява Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР). С регулирането на външните дългове продължават да се занимават Парижкият клуб (за държавните дългове) и Лондонският клуб (за частните външни дългове). Особена и все по-голяма роля играе Г-8 (САЩ, Германия, Франция, Великобритания, Италия, Канада, Япония, от 1993 г. и Русия) като неформална група, в състава на която се обсъждат най-важните проблеми в развитието на световната икономика.

бализацията се явяват непрекъснатото задълбочаване на международното разделение на труда на базата на растящото разграничаване на високотехнологичните крайни продукти и полуфабрикати, ускореното развитие на международната транспортна инфраструктура, информационната революция, развитието на транснационалното предприемачество, разглеждащо цялото световно пространство като единно поле за международния бизнес. Задълбочаването на глобализацията обаче води до изостряне на редица общочовешки проблеми, като опазването на околната среда, осигуряване на увеличаващото се население с енергийни ресурси и продоволствия, преодоляване на изостаналостта на развиващите се страни, борба с глада, нищетата, болестите и др.

Истински интернационален характер придобиват и негативни обществени явления като: организираната престъпност, тероризмът, наркотрафикът. Повишените са рискове, свързани с крупномасштабните техногенни катастрофи, унищожаването на натрупаните оръжия, съхраняването на радиоактивните отпадъци.²³

Глобализацията на световното стопанство се проявява и в основните сфери на финансово-икономическата дейност, в ускоряващия се ръст на световната търговия и в още по-стремителното преливане на капитали; в интензификацията на международното движение на работната сила и на другите производствени фактори; в хипертрофираното трансгранично движение на огромни финансови ресурси, изпреварващи значително по темпове обслужваните от тях производство и търговия; в необходимостта от нова роля на международните организации, управляващи тези процеси.

Ограничеността на ресурсите, която се проявява в липсата на баланс между потребностите на хората и средствата за тяхното удовлетворяване, е основен икономически проблем, известен като проблем за недостига, или оскъдността. Ограничеността на ресурсите налага необходимостта от избор при тяхното използване. Сърцевина на икономическия проблем е разпределението на ограничените ресурси между съществуващите алтернативи за тяхното използване. Днес тенденциите, свързани с потреблението на ресурси, промените в климата, загубата на биоразнообразие и увреждането на почвата, отразяват неадекватността на прилаганите публични политики, управленски стратегии и основни социални ценности. На по-базово равнище тези преобладаващи тенденции отразяват и неадекватността на системата на образованието. Съвкупните последици от тези тенденции изискват коренни промени на посоката на прогреса и до промяна на цялостната философия на развитието.²⁴

В резултат на посочените процеси и тенденции националните икономики в преобладаващата част от страните и регионите стават органична част от световното

²³ Гъргаров, З. Съвременните тенденции в развитието на световната икономика www.ip.swu.bg

²⁴ В развитите райони на света се формират и утвърждават центрове на международна интеграция с тенденции за постепенното им разширяване. Международната интеграция се проявява като най-висша степен на интернационализация. Ако глобализацията се оценява като ново качество на интернационализацията в стадий на нейното пределно възможно развитие в ширина, то международната интеграция се разглежда като най-висша степен на нейното развитие в дълбочина.

пазарно стопанство. Разрушават се институционални, юридически и технологични бариери, които до скоро разделят националните стопанства. Центростремителните сили вземат надмощие над центробежните. В световното стопанство се разширява сферата на действие на общите икономически закони и функционални взаимовръзки. В същата степен нараства и значението на международните регулативни структури. Пазарните сили все повече излизат от контрола на държавата, подкопавайки нейните стопански функции, свивайки пространството за маневриране и регулиране на икономиката от страна на националните правителства. Транснационализацията превръща икономическите граници във все по-условни. Самото деление на вътрешна и външна икономическа среда в много случаи става условно. Все по-често стопанските решения се диктуват не от национални съображения, а от интересите на ТНК и международните икономически организации. Но би било преждевременно и некоректно да се прави извод, че националните стопански комплекси са изпразнени от съдържание, а още повече, че националните икономически интереси са лишени от смисъл. Всяка държава се различава със своя специфика, породена от особеностите на историческото, икономическото, социалното и културното развитие. Националните интереси продължават да бъдат важен фактор за общественото развитие и за международните отношения.²⁵ Държавата продължава да има водеща роля в решаването на много икономически, социални, екологични проблеми и още повече за осигуряване на националната безопасност.

Глобализацията, засилвайки икономическото взаимодействие между страните, поражда и някои нови проблеми пред световната икономика. Тя увеличава зависимостта на всички страни от международната конюнктура и от динамиката на цените, особено на суровините. Ако преди години предаването на негативните икономически импулси от един регион в друг се осъществява на първо място по каналите на външната търговия, то днес, във връзка с високата мобилност на капиталите, най-важният механизъм за такова предаване е финансово-кредитната сфера. Многократно нарастват опасностите от възникването и глобалното разпространение на циклични финансови кризи.

Стопанският ефект от глобализацията е очевиден, но резултатите от него не се разпределят равномерно. Най-големи изгоди имат силните икономики, които с всякакви средства и методи пропагандират и разпространяват своите ценностни системи и модели на социално-икономическо развитие по всички региони в света. Това са някои от причините много от развиващите се страни активно да се противопоставят на глобализацията на световната икономика.

Фактори като: предприемачество, производителност на труда, иновация, мрежи и качество на човешките ресурси все повече се оказват ключови за конкурентоспособността и регионите. Това означава да се развият и укрепят институциите на т.нар. „учеща икономика“ – високотехнологични паркове и инкубатори, изследователски центрове, университети, колежи и т.н.²⁶ .

²⁵ **Гъргаров, З.** Съвременните тенденции в развитието на световната икономика www.ip.swu.bg

²⁶ **Недялкова, А.** Глобализацията, регионализацията и съдбата на малката държава. Международна научна конференция 1 – 3.06.2020 г. Варна – Глобализация и устойчиво развитие. ВСУ „Черноризец Храбър“. Варна, 2002.

Светът днес е коренно различен от времето, когато пионери, като Хенри Форд и Томас Едисън, са направили пробив, довел до реорганизация на бизнеса и инвестиране на масиран капитал за изграждане на производствени мощности. Днешната бизнес среда съществено се различава и придържането към класическия линеен икономически модел не би било ефективно. В съвременния свят технологиите и новите начини на потребление за първи път доминират над физическата активност. Благодарение на технологиите и технологичния напредък се ускорява разпространението на нови продукти. Свидетели сме на непрекъснато намаляване на срока за масово разпространение на нови продукти, от една страна, в резултат на напредъка на технологиите, а от друга – непрекъснато увеличаващия се ръст на населението и потреблението на стоки.²⁷

Гарантирането на растежа на икономиката по устойчив начин и подобряването на жизнения стандарт съобразно потребностите на хората, изисква нови дизайни на материали и продукти, които могат да се използват повторно, да се ремонтират и рециклират все повече и повече. От друга страна, това ще доведе както до намаляване на отпадъците, така и до намаляване на необходимостта от извличане на нови суровини и ресурси, което обикновено е предпоставка за големи финансови и екологични разходи.²⁸

4. Необходимост от преминаване към кръгов икономически модел

Традиционните икономически модели са линейни по природа и не са в състояние да решават и ръководят обществото спрямо нелинейността на природните системи, каквато е климатичната система. Достигането на ограниченията на линейната икономика през миналото столетие поставят сериозни изпитания пред развитието на Земята, които са обект на постоянно обсъждане на световните форуми, свързани с: глобалното затопляне, нарастването на населението, подобряването на благосъстоянието, адаптирането на нормативните изисквания за намаляване на замърсяването на околната среда, редуциране използването на ресурсите от органични горива и рециклиране и повторна употреба на отпадъците.

В глобален план се инициират различни активности за повишаването на отговорността към използването на ресурсите и преминаване към „кръгово потребление“ и „кръгова икономика“. Това изисква повишаване на рециклирането на отпадъците и когато е възможно – тяхното повторно използване, както и увеличаване на използването на възобновяеми енергийни източници.²⁹ Тази „кръгова“ тенденция е вследствие на изострянето на екологичните проблеми и оскъдността на земните ресурси. Търсят се различни похвати, насочени към разрешаването на този актуален проблем. Европейският съюз също предприема стратегически и нормативни

²⁷ Минчев, Т. 8 тренда, които оформят световната икономика. – *Икономика*. 12.10.2018 <https://money.bg/economics/8-trenda-koito-oformyat-svetovnata-ikonomika.html>

²⁸ Доклад на Комисията до Европейския парламент и Съвета за напредъка на България по механизма за сътрудничество и проверка СОМ (2019) 22 final.

²⁹ Ников, Н. Проактивни стратегии за управление на бизнеса с рециклиране на отпадъци. Автореферат на дисертация за придобиване на ОНС „доктор“. ЮЗУ „Неофит Рилски“. 2018. <http://rd.swu.bg/media/65011/avtoreferat.pdf>

промени за въвеждане на модела на „кръгова икономика“, които е необходимо да бъдат спазвани от страните членки, а също така и сроковете и целите, които се очаква да бъдат постигнати по отношение на рециклирането и повторната употреба на отпадъците, както и по отношение на използваните методи за тяхното третиране.

Развитите общества се характеризират с традиционно национално самосъзнание за устойчиво използване на ресурсите, силно развити модели на рециклиране и въвеждането на модела на кръговата икономика е естествено продължение на прилаганите политики. За България обаче все още този модел е „на хартия“, тъй като икономиката и културата на обществото ни се различават значително от тази на развитите европейски държави. Тук е и критичната точка на прехода от линеен модел към кръгова икономика. Затягане на връзката между намаляване на отпадъците и ефективното използване на ресурсите, като същевременно се приеме, че отпадъците могат да бъдат ресурс, е в основата на кръговата икономика. ЕС предлага създаването на съгласувана рамка за кръгова икономика – с взаимносвързване, интелигентно регулиране и политики. Ясните цели и подкрепа за политиките намаляват несигурността и насърчават подходящ климат за инвестиции, научни изследвания и иновации, с участието на цялото общество.³⁰

И плановата, и пазарната икономика по традиция са много линейни, без да отчитат екологичните вреди, разумното използване на ресурсите и да мислят за устойчиво развитие. Кръговата икономика дава възможност за отнасяне към способността на една икономическа система да се развива успешно, докато използването на ресурсите намалява. Преминването към кръгов модел има за цел да постигне „дематериализация“ чрез абсолютно или относително намаляване на количеството материали, които се използват, както и на количеството отпадък. За бизнеса преминаването към кръгов модел е привлекателно заради икономическите ползи и работните места, но това не е достатъчно да бъде успешен този преход. Решенията в една конкретна индустрия или фирма не са достатъчни, защото за това е необходимо преобразуване на цялостна система. Би било далеч по-добре, ако икономическите субекти се съюзят, за да променят начина на производството като цяло. Подобни колективни действия могат да бъдат насърчени от правителствата, например чрез осигуряването на пазарни стимули за фирми и домакинства, същите да вземат под внимание екологичните щети. Промяната към устойчива и кръгова икономика е необходимо да съчетава амбициозните цели за опазване на околната среда със стабилни социални изисквания, както и да създава последователна законова рамка за устойчиво производство и потребление.³¹

³⁰ Като част от постоянните си усилия за превръщане на европейската икономика в по-устойчива и за прилагане на амбициозния план за действие за кръгова икономика, през януари 2018 г. Европейската комисия прие набор от мерки, включително общоевропейска стратегия за пластмаси в кръгова икономика, съобщение за опции, за да се отговори на интерфейса между химически, продукти и управлението на отпадъци. [https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/76/resource – efficiency – and – the – circular – economy](https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/76/resource%20-%20efficiency%20-%20and%20-%20the%20-%20circular%20-%20economy)

³¹ Вулвулис, Н. Кръговата икономика отделя ръста от потреблението на ресурси. 05.01.2018 г.

[https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/ikonomika/2018/01/05/3106865_d – r_nik_vulvulis_krugovata_ikonomika_otdelia_rusta_ot/](https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/ikonomika/2018/01/05/3106865_d-r_nik_vulvulis_krugovata_ikonomika_otdelia_rusta_ot/)

Изграждането на кръгова икономика е важна стъпка към намирането на отговор на глобалните цели на устойчивото развитие и постигане на резултатите, очаквани в рамката на екологичната политика на ЕС. „Предстои разработването и на Национална стратегия за кръгова икономика, която ще допринесе за осъществяването на Седмата програма за екологични действия на ЕС. С нея ще се постигне защита, съхраняване и увеличаване на природния капитал на Съюза. Разработването на национални мерки ще повиши ефективността на използването на ресурсите на ЕС и изграждането на конкурентоспособна и нисковъглеродна икономика, насочена към запазване на гражданите от екологични вреди.“³²

Кръговият процес се стреми към ниско въздействие върху околната среда чрез ограничаване на количеството отпадъци и прекомерната употреба на ресурси, като превръща стоките след тяхната употреба в ресурси за други чрез повторна употреба, вторично производство, рециклиране, намаляване на отпадъчните материали и други практики. С други думи, кръговата икономика се стреми към възобновяване.

* * *

През второто десетилетие на ХХ век интересът към кръговата икономика и сред управленци, изработващите политиките за опазване на околната среда, и сред природозащитниците постепенно се увеличава. По-съществените причини за този интерес са недостигът на ресурси (особено на стратегически ресурси, като редкоземните елементи например) и отрицателното влияние върху околната среда от неустойчиво производство и потребление. Преходът към кръгова икономика се основава на три стълба: ползи за околната среда, особено по отношение на ограничаване на въздействието върху нея и намаляване използването на ресурси; спестяване на разходи от понижените нужди от природни ресурси; и създаване на нови пазари, предоставящи допълнителни икономически ползи от кръгови практики, например по отношение на създаването на работни места или подобряване на благосъстоянието на обществата.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
2. Вулвулис, Н. Кръговата икономика отделя ръста от потреблението на ресурси. 05.01.2018 г. https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/ikonomika/2018/01/05/3106865_d-r_nik_vulvulis_krugovata_ikonomika_otdelia_rusta_ot/
3. Гъргаров, З. Съвременните тенденции в развитието на световната икономика, www.ip.swu.bg
4. Конакчиев, Д., К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.

³² Недялкова, А. Кръговата икономика е поглед към бъдещето. Интервю. 23 август, 2018 https://standartnews.com/biznes_-_ikonomika/_prof_anna_nedyalkova_kragovata_ikonomika_e_pogled_kam_badeshteto-375106.html

5. Минчев, Т. 8 тренда, които оформят световната икономика. Икономика. 12.10.2018 <https://money.bg/economics/8-trenda-koito-oformyat-svetovnata-ikonomika.html>
6. Недялкова, А. Глобализация на икономиката и развитието. Модул 3. Глобализацията, противоречия, тенденции и перспективи. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“. Варна. 2004.
7. Недялкова, А. Глобализацията, регионализацията и съдбата на малката държава. Международна научна конференция 1 – 3.06.2020 г. Варна – Глобализация и устойчиво развитие. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002.
8. Недялкова, А. Кръговата икономика е поглед към бъдещето. Интервю. 23 август, 2018 https://standartnews.com/biznes-ikonomika/_prof_anna_nedyalkova_kragovata_ikonomika_e_pogled_kam_badeshteto-375106.html
9. Ников, Н. Проактивни стратегии за управление на бизнеса с рециклиране на отпадъци. Автореферат на дисертация за придобиване на ОНС „доктор“. ЮЗУ „Неофит Рилски“. 2018 г. <http://rd.swu.bg/media/65011/avtoreferat.pdf>
10. Пържанова, А. Стратегическото управление в контекста на интелигентната специализация (Регионални измерения). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
11. Темелкова, М. Микроикономика. Макроикономика. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.
12. Доклад на Комисията до Европейския парламент и Съвета за напредъка на България по механизма за сътрудничество и проверка СОМ (2019) 22 final
13. Документ за размисъл „Към устойчива Европа до 2030 г.“ СОМ (2019) 22 final 30.01.2019 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0022&from=EN>
14. Засилване на иновациите в европейските региони: стратегии за стабилен, общащ и устойчив растеж. Съобщение до Европейския парламент, Съвета, ЕИСК и Комитета на регионите. ЕК. Брюксел. 18.7.2017, с. 2. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0376&from=EN>
15. Икономическо управление. Информационни фишове за ЕС. Европейски парламент. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/87/%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
16. Крива на производствените възможности и какво показва 8.05.2018 <https://bg.yourchildsprogress.com/production-possibilities-curve-definition-explanation-examples-4169680-7187>
17. Как да се представи графично границата на производствените възможности 28.08.2018 <https://www.greelane.com/bg/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/the-production-possibilities-frontier-1147851>
18. Основни икономически проблеми. Ограниченост на ресурсите и икономически избор. Алтернативни разходи. Производствени възможности. Граница и крива на производствените възможности. https://probonoforlaw.blogspot.com/2015/01/2_63.html

НЯКОИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПРЕМИНАВАНЕ ОТ ЛИНЕЕН КЪМ КРЪГОВ ИКОНОМИЧЕСКИ МОДЕЛ

Румен Пехливанов, докторант

r.v.pehliванov@gmail.com

ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България

Резюме: Дълбоките политически, социално-икономически и технологични промени оказват съществено влияние върху развитието на промишлените отрасли, бизнес моделите, работните места, икономиката и социалната сфера. Въпросът за засилване на устойчивостта на европейската икономика става все по-актуален, необходимостта от адаптация на обществото към непрекъснатите промени – също. Управлението на модернизиращите се икономически и социални структури поражда множество предизвикателства поради факта, че глобалните проблеми се проявяват на местно ниво, а много локални проблеми придобиват планетарен характер.

Ключови думи: управление на икономиката, линеен икономически модел, кръгова икономика.

SOME PREREQUISITES FOR TRANSITION FROM LINEAR TO CIRCULAR ECONOMY

Rumen Pehlivanov, PhD student

r.v.pehliванov@gmail.com

*VFU „Chernorizets Hrabar“,
Varna, Bulgaria*

Summary: Deep political, socio-economic and technological changes have a significant impact on the development of industries, business models, jobs, the economy and the social sphere. The issue of strengthening the resilience of the European economy is becoming increasingly important, and so is the need for society to adapt to constant change. The management of modernizing economic and social structures poses many challenges caused by the fact that global problems are manifested at the local level, and many local problems are becoming planetary.

Keywords: economic management, linear economic model, circular economy.

КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИАЛИ НА БИЗНЕС СРЕДАТА

Васил Павлов

1. Конфликтологични особености на организациите

В условията на геополитически противоречия, глобализиран свят, увеличаващи се асиметрии и неравенства, организационната структура продължава да има съществена роля в социалната обществена система. Тя свързва и координира поведението на хора с умения и компетентности в различни типове дейности. Включва ги в единен работен процес, в който не само се решават изпълнителски задачи, но и се създават условия за развитие на членовете на организацията.¹ Организацията функционира в условия на неопределеност и промени с постоянен характер, тя е отворена система, която е под непрекъснато въздействие на многобройни вътрешни и външни фактори. За осъществяване на своята дейност организациите ползват ресурси от външната среда, като получените продукти – стоки, услуги, нови ресурси и др., се доставят обратно във външната среда, за да се реализират.

Специфично за организациите е, че са сложна социално-техническа система, която се отличава с уникалност и индивидуалност, формира се от споделени устойчиви социални норми на взаимоотношения и навици, морални и духовни ценности, символи и стремежи, както и от стремеж за постигане на специфични корпоративни цели. Организацията е съвкупност от разнообразни, свързани помежду си и взаимодействащи си елементи, които са в специфични отношения на власт и подчинение. Съвременните организации функционират в мултикултурна среда, в условия на непрекъснати промени и на трансформация на социалната среда. Повечето ефективни организации, в съвременния свят са поликултурни и обикновено имат създадени социални практики, основани на сътрудничество при решаване на възникващите проблеми, на свързаност на ценностните системи, а не на грубо налагане на ценности и норми.

Васил Павлов, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

¹ Според Курбатов В среда на непосредствено общуване могат да се представят първоначалните възгледи на хората в организацията, да се формират мнения, да се изградят навици, да се излязат възможности, да се утвърди репутацията на членовете и на самата организация. Вж. **Курбатов**, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д. 2007, с. 206.

Днес, за да бъдат конкурентни в условията на дигитална икономика, „организациите трябва да работят много по-различно, отколкото в миналото: трябва да са по-бързи, по-ангажирани със своите клиенти и по-отворени към доставчици и външни таланти, партньори, мрежи и общности. За целта им е необходима различна, по-гъвкава и плоска организационна структура. Нарастването на знанията и компетентностите на служителите в организацията изискват промяна в проектите на труда, насочени към: идентичност и значимост на задачите, удовлетворяване на потребностите и интересите на личността, разнообразие и предизвикателство в работата, гъвкавост на работното време и обратна връзка“².

Взаимовръзките и взаимоотношенията в организацията се създават не само при изпълнението на служебните задачи, а и под въздействие на реалните условия и фактори на живота – политически, икономически, психологически, нравствени, семейни и др. Предполага се, че членовете на организацията споделят общи ценности, интереси, норми, принципи и т.н., независимо че понякога те не съвпадат с личните им ценности, норми и т.н. Възникващите трудности по пътя за отстояване на приетите ценности и реализиране на нужните потребности, интереси, цели и очаквания, обострят противоречията между отделните личности, социални групи и поколения в организацията. Това създава напрежение и критични ситуации, изпълнени с конфронтация и съзнателно противоборство, което е предпоставка за възникване на противоречия и конфликти. В постоянно променящата се социално-икономическа среда и чести кризисни ситуации от съществено значение за успешното функциониране на организацията е преодоляването на различията и успешното управление на възникващите организационно-управленски конфликти.³

Предполага се, че членовете на организацията се асоциират с общите цели независимо от индивидуалните си потребности, свързани със системата на заплащане, възможностите за личностно и кариерно развитие, както и от нравствени, културни, етнически, религиозни и други различия. Но организацията не е само производствено-технологично обединение на хора и средства за производство по пътя за постигане на конкретна цел. Тя не е и колектив от служители, които обединяват своите усилия в развитието на дейността ѝ, както и да вземат активно участие при решаването на социално-икономически проблеми. Организацията е специфична съвкупност от хора, в която членовете ѝ са обединени от условно определени контакти и сложни взаимовръзки и отношения.⁴

Конфликтният потенциал на организацията като социална система е повлиян от два основни фактора – вътрешен и външен, като някои от факторите се впитат в дейността на организацията, а други ѝ влияят индиректно. *Външните фактори*

² **Овчарова**, Сн. Проектиране на работното пространство и удовлетвореността на служителите. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV. 2018, с. 200.

³ **Банкова**, И. Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 26.

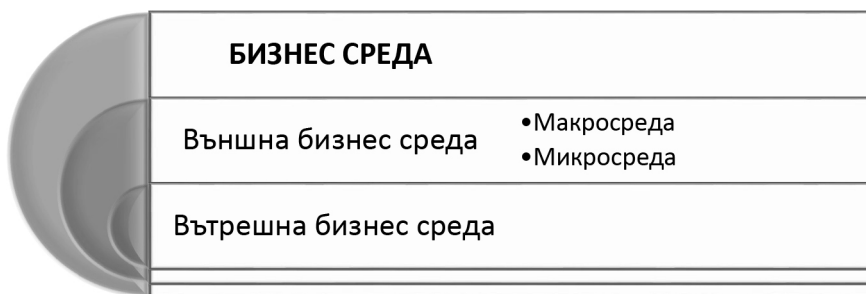
⁴ Според Паунов „организацията е термин, който може да означава най-малко три неща: подреденост (наличие и степен на не-хаос); процес на създаване на тази подреденост и институция“. Вж. **Паунов**, М. Организационна култура. София: УИ „Стопанство“, 2011, с. 17.

в повечето случаи имат национални, регионални и международни измерения и оказват влияние върху развитието и резултатите на организационната структура, като я поставят в условия на потенциални заплахи и възможности. Обикновено външните фактори на бизнес средата въздействат върху всички организации, върху цялата общност, но в зависимост от ролята на ръководителите и наличните възможности за намиране на подходящи варианти за преодоляване на рискове и проблеми и управление на конфликти, произтичащи от бизнес средата, организациите успяват да постигнат различни резултати. *Вътрешните фактори* на средата са съвкупност от нейните ресурси и интегрираните системи и механизми за управление.⁵ Това е средата, която е в пряк контакт с организационната структура и може да оказва пряко въздействие върху ежедневната ѝ дейност. Елементи на вътрешната среда са служители, доставчици, клиенти, конкуренти, акционери и др., имащи пряко взаимодействие с организацията.

Разпознаването на конфликтологичните особености на бизнес средата е възможност своевременно да се идентифицират предизвикателствата и заплахите да се намират подходящи възможности за организационно развитие и постигане на финансови и други резултати.

2. Същностни характеристики на външната бизнес среда в конфликтологичен контекст

Приема се, че явлението „бизнес среда“ е сложен и многомерен признак, чиято идентификация е възможна чрез неговата конкретизация, т.е. бизнес средата е многопластово, сложно множество от взаимнообвързани сили, разглеждани изолирано една от друга.⁶ При анализ и оценка на конфликтния потенциал на бизнес средата е необходимо да се обърне внимание на всички фактори, представени на Фигура 1.

Фигура 1. Класификация на бизнес средата⁷

⁵ Христова, Т. Вътрешна и външна среда на организацията. Нова визия. 05.05.2021 <https://www.novavizia.com/vytreshna-i-vynshna-sreda-na-organizatsiyata/>

⁶ Йосифов, Т. Характерни особености и насоки за подобряване на бизнес средата в България. Годишник на СА „Д.А. Ценов“ – Свищов. Том СХХІ. Свищов, 2018, с. 277.

⁷ Източник: Мишев, Г. Статистическо характеризирание за бизнес средата на основа на данни от анкетни проучвания. Адаптирано от Йосифов, Т. Характерни особености и насоки за подобряване на бизнес средата в България. Годишник на СА „Д.А. Ценов“ – Свищов. Том СХХІ. Свищов, 2018, с. 277.

Основните конфликтологични характеристики на външната бизнес среда могат да се разграничат в две групи: фактори с пряко въздействие и фактори с косвено въздействие. С *пряко въздействие* са факторите на *микросредата*, които ежедневно влияят директно върху дейността на организацията – това са потребители, доставчици и конкуренти. Тези фактори подлежат на избор от съответното ръководство на организацията. С косвено въздействие са факторите на *макросредата*, които също имат постоянно влияние върху организацията, независимо че тяхното въздействие почти не се забелязва, тъй като са почти невидими и ефектите от влиянието им са постепенни, но могат да окажат силно разрушително или прогресивно въздействие върху организацията. Косвените фактори за разлика от преките фактори не подлежат на избор.

Основните елементи на макросредата – косвени фактори

Елементите на макросредата са фактори, които оказват косвено влияние върху дейността на организациите. С конфликтен потенциал се отличават политическите, правните, икономическите, социалните, технологичните, както и глобалните предизвикателства, представени на Фигура 2.

Фигура 2. Основни елементи на макросредата⁸

Политическата среда се обуславя от разнообразните аспекти на нормативната уредба, при която функционира организацията, тяхното проявление е чрез дейността на институциите и политическите субекти, като парламента, правителството, президента, политическите партии и тяхното представителство, синдикалните организации и др. Конфликтният потенциал е в пряка зависимост от стабилността на политическата система, рейтинга на институциите, позиционирането на страната в международното пространство и др. Към тези фактори се включват и политическите условия за мир и свободен международен обмен, както и специфичните нагласи на правителствата за стабилност на обществото.⁹

⁸ Адаптирано по Business Environment Chapter – Ncert www.ncert.nic.in/ncerts/l/lebs103.pdf

⁹ Характеристика на вътрешната и външната среда на предприемачеството. Вътрешна и външна бизнес среда. Вътрешната среда на предприемаческото предприятие.

<https://koreajob.ru/bg/harakteristika-vnutrennei-i-vneshnei-sredy-predprinimatelstva/>

Безспорно е, че влиянието на политическите фактори за успешното развитие на организацията е огромно, а от друга страна, могат да бъдат силен конфликтен агент, ако политическите условия са нестабилни и бизнес средата е непредвидима.

Правната среда включва нормативната уредба, регулираща дейността на организациите в бизнес средата, това е националното и международно законодателство. Правната рамка е необходимо да създаде благоприятни условия за дейността на организациите, да им за бъде гарант и защита от нелоялната конкуренция и от сивата икономика. Трябва да се отбележи, че различни лобисти¹⁰ могат да оказват влияние върху политическите партии, правителството, парламентарните групи, следователно и върху законодателството. В зависимост от нормативната уредба средата може да бъде благоприятна или неблагоприятна за функционирането на организационните структури. Познаването на законите и нормативните актове, както и промените в тях е задължително условие за безконфликтното съществуване на организацията, в противен случай могат да възникват конфликти с административно-направен характер, които обикновено се разрешават по съдебен път.¹¹

Икономическата среда се определя от базовите макроикономически показатели, като брутен вътрешен продукт, лихвени проценти, темпове на инфлация, промени в разполагаемия доход, борсовите индекси, стойност на националната валута. Нестабилните лихвени проценти ограничават търсенето на финансови услуги и от там инвестициите в развитието на организациите, което пък ги прави недостатъчно конкурентоспособни и създава условия за противоречия и конфликти. Високите темпове на инфлация също водят до ограничения в дейността на организациите, тъй като при увеличаване на разходите (за ресурси от всякакъв характер, поддръжка на материална база, заплати, реклама и др.) намалява печалбата, намаляват възможностите на организацията, понижава се имиджът ѝ и позицията на надежден партньори, нарастват предпоставките за възникване на конфликти.

Социалната среда е всичко, създаденото от човека пространство – материално и нематериално, което е в непрекъснато взаимодействие с него. Нематериалният аспект е свързан със семейството (родствените отношения), езика за общуване, социалната класа, културата, религията, традициите, т.е. ценностите на всяка социална група. В материален аспект това най-общо са населените места, инфраструктурата, обществените услуги, т.е. домът, училището, организацията и т.н., включва социалната система, т.е. цялото общество. Тъй като хората все още са основна съставна част на организационните структури¹², дейността на

¹⁰ Лобизмът е дейност, която групи по интереси извършват в политиката, за да постигат своите групови цели. Те установяват връзки вътре в изпълнителната, законодателната и съдебната власт, като се опитват да прокарат обикновено легитимни интереси.

¹¹ По **Банкова, И.** Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.

¹² Според Снежанка Овчарова „в условията на намаляващо и застаряващо население са необходими варианти за създаване и оптимизиране на хибридна работна сила. Традиционната работна сила е на изчерпване. Проблемът с търсенето и предлагането на нужните ресурси вече се отнася не само до хората. Работната сила може да бъде основана на хора, базирана на машини или все повече – хибрид между двете. Вж. **Овчарова, Сн.** Проектиране на работното пространство и удовлетвореността на служителите. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV. Варна, 2018, с. 175.

организациите е насочена към хората и е необходимо да бъде съобразена с културните, нравствените, обществените, религиозните и други специфични особености и нагласи на ползватели и клиенти. Силно въздействие върху социалните практики имат традициите, тъй като те създават устойчиви във времето нагласи. Всяка общност формира и развива своя собствена култура, която създава модели на поведение както на членовете ѝ, така и извън нея. При пренебрегване, несъобразяване или незачитане на културните, религиозните и други ценности и нагласи организациите рискуват да провокират конфликтна среда и възникване на конфликти с деструктивен характер.

Важна характеристика на социалната среда е демографският ѝ профил – брой на населението, възраст, пол, етническа принадлежност, гъстота, образование, жизнен стандарт, професионална структура и др. Населението, от една страна, е източник на трудови ресурси, а от друга – е ползвател на блага и е ключов фактор за развитието на организациите. Тук следва да се отбележи, че при неблагоприятни промени на другите фактори на средата – политически, икономически, административноправни, в повечето случаи се създава напрежение и конфликтна среда, която има ефект както върху отделния индивид, така и върху организационната структура.

Технологичната среда е свързана с научните постижения и иновациите, които дават възможност за въвеждане на нови технологични възможности, методи и техники за управление на бизнеса, начини за по-ефективно производство, за пестеливо използване на ресурсите и възможностите за „затваряне на кръга“¹³, опазване и възстановяване на околната среда. Генерирането на знания и технологичният капацитет представляват ключови инструменти и фактори за сътрудничество и конкуренция между фирмите, организациите и отделните страни. Либерализацията на световните пазари, динамичното развитие на новите технологии и бързото нарастване на ресурсите, отделени за обучение и иновации, превръщат знанието в основен производствен ресурс и критичен фактор за успеха на отделните компании и държави, а „икономиката на знанието“ става класическо понятие. С развитието на информационните технологии сме свидетели на революция в съзнанието, разпространението, достъпността и използването на знание. То се превръща в най-ценния актив със собствени правила за съществуване и управление. Новата икономика, наричана още информационна, е основана на производството и използването на знанието, а нейната инфраструктура е световната информационна мрежа. Независимо от това как се осъществява технологичното развитие – дали чрез иновативен подход, т.е. страните сами генерират иновации, или чрез трансфер на съвременни технологии отвън, очакваният резултат е по-висока производителност и по-висока конкурентоспособност.¹⁴

Цифровизацията оказва голямо въздействие върху трансформирането на обществото и свързаните с това промени в пазара на труда. Недостигът на компетенции в областта на информационните и комуникационните технологии (ИКТ) и необходимостта от подобряване на технологичните знания и цифровите умения на

¹³ Има се предвид преминаване към кръгова икономика.

¹⁴ **Маринов, А.** Технологии и иновации за икономически растеж. – *Управление и устойчиво развитие*, 2016, бр. 1 (56), с. 101 – 108 http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/56/56-16_A_Marinov.pdf

работната сила е едно от най-важните предизвикателства пред системите за образование и обучение на всички нива. Необходими са както промяна на образователната система, така и адекватни мерки в социалната сфера за справяне с този преход. Инфраструктурата, която интегрира физически и цифрови аспекти, е от решаващо значение за осигуряването на следващата вълна от иновации и икономически растеж. Сигурната, високоскоростна свързаност ще стимулира изграждането на центрове за данни, както и изчисленията в облак, което ще гарантира сигурността на данните и модерен, отворен подход към технологиите и висока степен на мащабност.¹⁵

Макросредата предоставя огромни възможности, но и не по-малко предизвикателства и заплахи, които създават множество конфликтни предпоставки пред организациите. Необходимо е ръководителите внимателно да проучват състоянието на елементите на макросредата, за да могат да отделят необходимите ресурси за овладяване на конфликтния ѝ потенциал.

За разлика от компонентите на макросредата среда, където възможностите за ефективно въздействие от страна на организациите са ограничени, то по отношение на въздействието спрямо микросредата има определено повече варианти за реакции в посока подобряване на икономическите показатели на предприятията.¹⁶

Основни елементи на микросредата

Микросредата е мястото, където организацията взаимодейства със своите клиенти, доставчици, конкуренти и партньори. Особено важно е разграничаване на влиянието и въздействието върху микросредата, което имат доставчиците и клиентите. Ако първите имат пряко въздействие по отношение на промените, които се отнасят до „входа“, то крайните клиенти влияят в много по-голяма степен по отношение на изхода на микросредата със своите потребности, изисквания, вкусове и т.н. Между предприятието и микросредата протича непрекъснато взаимодействие. От качеството на това взаимодействие зависи в много голяма степен ефективността в стопанската дейност. Системата от взаимоотношения отразява формите за реализация на фирмените цели, движението на стоките и парите и образуването на пазарните цени. Пазарната среда е значим компонент и важен фокус на бизнес средата. Тази водеща постановка се допълва от специфичните функции, които имат нейните компоненти, и големия мащаб на влияние, който те оказват върху цялостното състояние на бизнес средата. Вътрешното обкръжение, вътрешната бизнес среда се характеризира със съвкупност от взаимодействия, връзки, процедури и правила, присъщи на предприятията в процеса на тяхното функциониране. Тези компоненти на вътрешната бизнес среда се планират, организират ръководят и координират от мениджмънта на предприятията. Поради високата степен на въздействие върху променливите, съставляващи вътрешната бизнес среда, основната цел на всяко предприятие е свързана с това дали и как то съумява да използва ограничените ресурси от гледна точка на възможните ползи, за да реализира максимална рентабилност и да повиши своята цялостна конкурентоспособност. Под термина „ресурси“ се разбират активите на организацион-

¹⁵ Пак там, с. 6.

¹⁶ **Йосифов, Т.** Характерни особености и насоки за подобряване на бизнес средата в България. Годишник на СА „Д.А. Ценов“ – Свищов. Том СХХІ. Свищов, 2018, с. 278.

ната структура, наличната информация и ноу-хау, с които разполага и с помощта на които може постига целите си.¹⁷

Може да се обобщи, че външните предпоставки за възникване на конфликти обикновено са свързани с политическите, законодателните и икономически промени на национално и международно ниво, както и развитието на глобализацията като основен процес на съвременното водят до множество проблеми и противоречия, които са причина за конфликти в различни обществено-икономически и организационни системи, са представени в Таблица 1.

Фактор	Проявления, носещи конфликтен потенциал
Международен	Глобална конкуренция. Увеличаване на неравенствата. Военни конфликти. Тероризъм
Политически	Политически реформи. Устойчиво развитие на световното общество. Нов модел на икономическо и социално развитие.
Икономически	Секторна структура. Брутен вътрешен продукт. Средногодишен темп на инфлация. Ниво на финансовата система в страната. Основен лихвен процент. Дял на частната собственост в общата собственост в страната. Данъчно облагане. Инвестиционен климат. Икономика в сянка.
Социално-демографски	Миграция на населението. Гъстота на населението. Структура на населението по възраст, доходи, социален статус, образование, пол. Социална изолация. Перспектива на региона.
Правни норми	Нормативна база, която подпомага развитието на бизнес. Качествен контрол върху спазване на законовите актове от всички.
Околна среда	Замърсяване на околната среда и световния океан. Нарушаване на екосистемите и загуба на биоразнообразие. Техногенни бедствия. Финансиране на екологични програми. Правна рамка за регулиране опазването на околната среда.
Природни и климатични	Промени в климата – глобално затопляне. Природни бедствия. Намалване на природните ресурси, особено на изкопаемите горива.
Научно-технически	Ниво на автоматизация на промишленото производство и строителството. Ниво на дигитализация на страната. Дял на научните работници в общия брой на заетите. Финансова подкрепа за научни изследвания и иновации. Ниво на развитие на публичната инфраструктура.

Таблица 1. Конфликтни фактори на външната среда¹⁸

¹⁷ Пак там, с. 278 – 279.

¹⁸ Адаптирано по „Характеристика на вътрешната и външната среда на предприемачеството. Вътрешна и външна бизнес среда. Вътрешната среда на предприемаческото предприятие“. <https://koreajob.ru/bg/harakteristika-vnutrennei-i-vneshnei-sredy-predprinimatelstva/>

3. Конфликтологични проявления на факторите на вътрешната среда

С не по-малка сила на конфликтологично въздействие са и факторите на *вътрешната среда*, това е особеният климат и неповторима система от взаимоотношения, които изграждат организацията като общност, като обединение на хора, които са насочили действията си за постигане на определена цел. Вътрешните причини се свързват основно с процесите на цялостна промяна на философията на общественото развитие. Външните фактори се отнасят до стратегическата ориентация на държавата, както и от социалните и икономически ефекти от глобализацията.¹⁹

Явни конфликтни индикатори са високото ниво на напрежение в екипа, понижената работоспособност и като резултат ниски и/или некачествени ефекти от извършената работа, неудовлетворителни финансови показатели, влошаване на взаимоотношенията с партньори и клиенти, понижаване на имиджа на организацията и т.н. На практика конфликтът винаги има някакви външни проявления и не може да остане скрит. В немалко организации конфликтът е модел на поведение на участващите страни, модел, в който се открояват разпределението на ролите, последователността на събитията, начините на изразяване на възгледите и ценностните ориентации, мотивацията и формите на отстояване на интересите (пари, собственост, власт, образование, работа, дом, сигурност или всички заедно) на участващите страни.²⁰

Организационният конфликт се предшества от социално напрежение в колектива, като най-общо то може да бъде провокирано при следните обстоятелства, които имат характер на *вътрешни предпоставки*:

- осъзнаването от голяма група членове на колектива, че очевидно са нарушени принципите за социална справедливост и показване на готовност за влизане в конфликт без значение под каква форма;
- представяне от само себе си на обективния характер на социалните отношения и субективния характер на поведението на участниците в тези отношения. На ниво организация проявлението на напрежение е съпроводено с отклонение от нормалните отношения на сътрудничество, които са специфични качествени характеристики на социалните отношения в процеса на работа на организацията;
- нарушение на нормалните отношения и неадекватно изпълнение на задачите, особено при взаимодействие между членовете на организацията.²¹

¹⁹ Андонова, К. Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 80.

²⁰ По Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014.

²¹ Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 26 – 27.

Предпоставките за възникване на конфликти в организациите²² са разнообразни, повлияват се от специфичните характеристики на средата и е естествено при класифицирането им да има различни подходи. Най-общо се разграничават две направления. При първото се търсят конкретните причини за възникване на конфликти, а при второто причините се групират по определен класификационен признак.

При първия подход авторите виждания могат да се систематизират както следва:

- Контрол над ресурсите; наличие на привилегии и нарушения на реда в организацията; конфликт на ценностите; конфликти заради вярвания относно факти или информация; конфликти на господство, породени от характера на взаимоотношенията между страните.²³
- Конкуриране за ограничени ресурси, взаимозависимост на задачите; неясни правила; различия в статуса в организацията, бариери в комуникацията и индивидуални качества.²⁴
- Управленски хаос, неясно дефинирани трудови задължения; неадекватни организационни правила, изисквания и стандарти; нереални за изпълнение планове и срокове и др.
- Различия във възприятията, ролеви конфликти²⁵, несправедливо отношение, нарушаване на „територията“ и промени в околната среда на организацията, на тази база могат да се изведат и следните предпоставки за организационни конфликти²⁶:
 - индивидуални – нагласи, личностни характеристики, конкретни лични потребности, болест, стрес;
 - групови – групови умения, неформална организация, груповите норми;
 - организационни – система от комуникации, властова структура, ръководен стил, поведение на ръководителите;
 - различия във възрастта на служителите.

²² Според Емельянов „причините за конфликта могат да бъдат дефинирани като „явления, факти, ситуации, които предшестват конфликта и които при определени условия на взаимодействието на субектите в организацията могат да го предизвикат“. Вж. **Емельянов**, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб. 2009, с. 15.

²³ **Deutsch**, M. Cooperation and competition. In: Deutsch M., Coleman P. T. and Marcus E. C. eds. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and practice. San Francisco: Jossey-Bass. 2006, pp. 23 – 42.

²⁴ **Yulk**, G. A. and Wexley, K. N. Organizational Behavior. Homewood, Illinois: Dow Jones-Irwin. 1985.

²⁵ Според Иванка Банкова „Ролевият вътрешноличностен конфликт се появява, когато индивидът разбере несъвместимостта на целите и задачите, които му се определят, и своите възможности и роли“. Вж. **Банкова**, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 18.

²⁶ По **Mullins**, L. Management and Organizational Behaviour. (9th ed.), FT: Prentice Hall. 2010.

Вторият подход при изучаването на причините за възникване на организационни конфликти се свързва с обобщаването им в групи по определен класификационен признак. Към тях могат да се отнесат следните фактори²⁷:

- Комуникационни фактори. Значителна част от организационните конфликти възникват в резултат на лоша комуникация. Неточната, изопачена или двусмислена информация може да породи враждебност като предпоставка за възникване на конфликти. Последиците от тези конфликти не са сравними с тези от конфликтите, основани върху съществени различия между страните, но все пак може да бъдат значителни.
- Структурни фактори – свързват се с размера на организацията, участието на сътрудниците в организационните дейности; функционалната специализация на звената; системата за възнаграждение; ограничените ресурси; властта в организацията и личностно-поведенческите фактори (различия в представите и ценностите на индивидите, както и склонността на някои индивиди да проявяват враждебност и агресивност). „На тактическо равнище се решават както структурирани, така и неструктурирани проблеми, а на оперативно равнище – стандартни, структурирани, често повтарящи се, с рутинен характер проблеми.“²⁸ Организационно-управленските²⁹ причини са свързани със създаването и функционирането на организацията и работните групи в нея, в т.ч. взаимодействията по вертикала (йерархични) и по хоризонтала (с колеги от същия ранг). В тази група причините могат да се разделят на четири подгрупи: *структурно-организационни, функционално-организационни; личностно-функционални и ситуативно-управленски.*

Към *структурно-организационни* причини се отнасят несъответствието между изградената структура в организацията и изискванията, предявени към извършваната дейност.

Функционално-организационните причини са свързани с неоптимални функционални връзки на организацията с външната среда; неефективност на връзките между структурните звена в самата организация и между служителите.

Личностно-функционалните причини се отнасят до несъответствието между професионалните и квалификационните характеристики на отделни членове на персонала и качествата, които са необходими за заеманата длъжност.

Ситуативно-управленските причини се определят от грешките, допускани от ръководителите и служителите в процеса на решаване на управленски и работни задачи.

²⁷ **Robbins**, S.P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. *California Management Review*, Vol. 21 (2), 1978, pp. 67 – 75.

²⁸ **Николаева**, В. Мястото на управленското решение в процесите на стратегическия мениджмънт. e-Journal VFU, 2013, бр. 6. https://ejournal.vfu.bg/bg/pdfs/Velislava_Nikolaeva-Myasto_na_upravlenskoto_reshenie_v_protsesite_na_strategicheskiya_menedjmant.pdf

²⁹ **Анцупов**, А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2000, с. 218 – 220.

Социално-икономическите причини се отнасят до изпълняваната длъжност, характера и съдържанието на труда, възможностите за професионален растеж, повишаването на квалификацията, социалния климат, равнището и интензивността на междуличностните отношения и др.

Социокултурните причини се свързват с индивидуалните особености на индивида – потребности, интереси, ценности, равнище на образование и квалификация, знания и умения и др.

Индивидуалните различия оказват влияние върху поведенческите реакции в разнообразието на ситуации в социалната и в професионалната среда. Доскоро акцент на управлението е обособяването на индивидите в групи, днес феноменологичният подход дава възможност личността да се описва като уникална и автономна индивидуална биосоциална система, състояща се от характерни за даден индивид личностни характеристики. Организациите, в които служителите се различават по начин на мислене, вземане на решения, комуникативни умения, организираност и емоционалност, креативност и иновативност, често превъзхождат много свои конкуренти, в които служителите реагират сходно, мислят и вземат еднотипни решения и процесите са строго контролирани и предсказуеми. Многообразието от хора е бизнес богатство, състоящо се от човешкия капитал на различни генерации, богат опит, компетентности и умения, разнообразие от иновативни и креативни подходи за развитие.³⁰

Посочените особености на вътрешната и външната среда могат да бъдат с постоянен и променлив характер и да имат ефект на конфликтни предпоставки, като силата им на въздействие и проявление може да бъде различна в зависимост от териториалното разположение и спецификата на дейност на конкретната организационна структура, както и от разнообразието на човешките ресурси в организацията. Откритите специфики „поставят качествено нови изисквания към стратегическото управление на бизнес организациите, тъй като се променят приоритетите и критериите, по които се оценява успехът, както и условията за правене на бизнес.“³¹

Конфликтът може да насърчи търсенето на нови методи на работа и да помогне за преодоляване на инертността и самодоволството в организацията. В този смисъл, може да бъде средство за насочване на усилията за постигане на желаното състояние и резултати.³²

³⁰ **Карадашева**, А. Балансът при управление на многообразието от хора е стратегия за бизнес успех. 23.01.2019. <https://bamco.bg/publications/bal-pri-upr-na-mno-hora/>

³¹ **Николаева**, В. Стратегическо управление на бизнес организациите – възможности и предизвикателства. *Сп. Известия на съюза на учените* – Варна серия Икономически науки, том 7, №3. 2018, с. 221 – 230; с. 228.

³² **Михайлова**, И. Управление на организационни конфликти: Управленски подход, компетентност и стратегии. Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Съвременни управленски практики IX – Управленска наука, икономика и бизнес практики – съвременни ракурси и предизвикателства“. Унив. изд. на Бургаски свободен университет. Бургас, 2016, с. 219 – 227.

* * *

Въпросът за успешното управление и разрешаване на конфликти е с постоянна актуалност във всички организации независимо от предмета им на дейност, броя на членовете, възрастовите различия и стиловете на ръководство. През последните години взаимоотношенията работодател – служител са качествено променени – служителите стават все по-активни при договаряне на условията на труд, почивка, придобивки, перспективите за кариерно развитие, възможност за гъвкаво работно време и не на последно място – зачитане на приноса им към организацията.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андонова, К. Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.
2. Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2000.
3. Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
4. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
5. Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009.
6. Йосифов, Т. Характерни особености и насоки за подобряване на бизнес средата в България. Годишник на СА „Д.А. Ценов“ – Свищов. Том СХХI, 2018.
7. Карадашева, А. Балансът при управление на многообразието от хора е стратегия за бизнес успех. 23.01.2019. <https://bamco.bg/publications/bal-pri-upr-na-mnogo-hora/>
8. Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д, 2007.
9. Маринов, А. Технологии и иновации за икономически растеж. – *Управление и устойчиво развитие*, 2016, кн. 1(56), с. 101 – 108 http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/56/56-16_A_Marinov.pdf
10. Михайлова, И. Управление на организационни конфликти: Управленски подход, компетентност и стратегии. Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Съвременни управленски практики IX – Управленска наука, икономика и бизнес практики – съвременни ракурси и предизвикателства“. Бургас: УИ на Бургаски свободен университет, 2016, с. 219 – 227.
11. Николаева, В. Мястото на управленското решение в процесите на стратегическия мениджмънт. e-Journal VFU, 2013, бр. 6. https://ejournal.vfu.bg/bg/pdfs/Velislava_Nikolaeva-Myasto_na_upravlenskoto_reshenie_v_protsesite_na_strategicheskiya_menidjmant.pdf
12. Николаева, В. Стратегическо управление на бизнес организациите – възможности и предизвикателства. – *Известия на съюза на учените – Варна. Серия Икономически науки*. Том 7, 2018, №3, с. 221 – 230.
13. Овчарова, Сн. Проектиране на работното пространство и удовлетвореността на служителите. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV, 2018.
14. Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София. ИК – УНСС, 2014.

15. Паунов, М. Организационна култура. София: УИ „Стопанство“, 2011.
16. Христова, Т. Вътрешна и външна среда на организацията. Нова визия. 05.05.2021 <https://www.novavizia.com/vytreshna-i-vynshna-sreda-na-organizatsiyata/>
17. Характеристика на вътрешната и външна среда на предприемачеството. Вътрешна и външна бизнес среда. Вътрешната среда на предприемаческото предприятие. <https://koreajob.ru/bg/harakteristika-vnutrennei-i-vneshnei-sredy-predprinimatelstva/>
18. Business Environment Chapter – Ncert www.ncert.nic.in/ncerts/l/lebs103.pdf
19. Deutsch, M. Cooperation and competition. In: Deutsch M., Coleman P. T. and Marcus E. C. eds. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and practice. San Francisco: Jossey-Bass. 2006, pp. 23 – 42.
20. Mullins, L. Management and Organizational Behaviour. (9th ed.), FT: Prentice Hall. 2010.
21. Robbins, S.P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. California Management Review, Vol. 21 (2). 1978, pp. 67 – 75.
22. Yulk, G. A. and Wexley, K. N. Organizational Behavior. Homewood, Illinois: Dow Jones-Irwin. 1985.

КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИАЛИ НА БИЗНЕС СРЕДАТА

Васил Павлов, докторант

vasilfpavlov@gmail.com

ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България

Резюме: Необходимо е да се отбележи, че организациите функционират в условия на динамично променяща се заобикаляща ги външна среда, с която те взаимодействат непрекъснато. Организации, които подценяват конфликтните потенциали на бизнес средата, обикновено изпадат в състояние на изолация, възможно е за известно време това да им дава усещане за комфорт, но в условията на непрекъснато увеличаваща се конкуренция и динамични промени с разнообразен характер, е видно, че хоризонтите пред бизнес организации, които са пасивни към околната среда, нямат благоприятна перспектива.

Изследователската цел е да се идентифицират преките и косвените фактори на бизнес средата, които са предпоставка за възникване на конфликти в дейността на организациите и на тази основа да се направи оценка на конфликтните потенциали на външната и вътрешна бизнес среда, като се обърне внимание на техните конструктивни и деструктивни последици.

Ключови думи: конфликти, бизнес среда, конфликтни фактори, конфликтни потенциали.

CONFLICT POTENTIALS OF THE BUSINESS ENVIRONMENT

Vasil Pavlov, PhD student
vasilfpavlov@gmail.com
VFU „Chernorizets Hrabar“,
Varna, Bulgaria

Summary: It should be noted that organizations operate in a dynamically changing surrounding environment with which they interact all the time. Organizations that underestimate the conflict potentials of the business environment usually fall into isolation, it may give them a sense of comfort for a while, but in the face of ever-increasing competition and dynamic changes of various kinds, it is clear that the horizons business organizations that are passive to the environment do not have favorable perspective.

The research goal is to identify the direct and indirect factors of the business environment, which are a prerequisite for the emergence of conflicts in the activities of organizations and on this basis to assess the conflict potentials of external and internal business environment, paying attention to their constructive and destructive consequences.

Keywords: conflicts, business environment, conflict factors, conflict potentials.

ПОЛИТИКА

КРИЗАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЛИТ В БЪЛГАРИЯ

Иво Стамболийски

*Както показва историята, демократизацията
без ценности лесно се превръща в открит
или замаскиран тоталитаризъм.*

Йоан Павел II, 1991

Последните три десетилетия от развитието на България все повече и повече дават основание да се задълбочи чувството на огромна неудовлетвореност от постигнатото. Това не се дължи на специфичната народопсихология, изразяваща се във вечното недоволство на българина от неговия бит, а се основава на реалностите, на статистическите данни и на отношението на света към България. Може да се съгласим с думите на Петър Увалиев, който казва: „България е странна страна, в която ръст и възраст, крехка държавност и крепка духовност не съвпадат и това така стъписва чужденците, че не проумяват с какъв аршин да мерят нашата мяра“. Но това само налага да потърсим и по-дълбоките причини за тази неудовлетвореност.

От изследване на „Галъп“, правено през 2019 г., виждаме, че почти половината от българите не приемат становището, че демокрацията е най-добрата форма на управление. Българинът не харесва не демокрацията изобщо, а настоящата преходна неолиберална демокрация. Та нали основното постижение на либерализма е реабилитацията на човека като субект на неотчуждаеми права. Либерализмът връща отнетото достойнство на хората и предоставя възможността за независим живот на всеки, под господството единствено на закона. И това става чрез стабилни и работещи институции.

Как либералните и неолиберални идеи се реализираха в България? И защо българите не харесват настоящата неолиберална демокрация в България?

Доц. д-р Иво Стамболийски, факултет „Международна икономика и администрация“, катедра „Администрация, управление и политически науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“

Защото за няколко поколения този модел е символ на разруха на социалната държава, на разруха на някога развитата ни индустрия, земеделие, култура, здравеопазване, просвета. Да припомним, че преди т.нар. демокрация страната ни бе на 27-о място по развитие в целия свят, бе средноевропейска държава по много стопански показатели, а по социалните – и над средното. И всичко това бе разрушено именно по „демократични“ подбуди от хора, които се назовават „демократи“. Влизането в НАТО и ЕС вместо да ни даде възможности за просперитет, доведе до загуба на суверенитет, откъсване от традиционни партньори и културна идентичност. Та нали вместо за социални цели европейските фондове потъват в джоба на избрани фирми от властта. На обществото ни се предлагат чужди на нашата традиция и морал политики, като джандърът и масовата миграция. А дали въобще това е демокрация, или е една фасада, с уж избори, на които нищо не избираме, с уж свобода на словото, но с корпоративно и политически зависими медии, с уж европейски правила, а всъщност с една оядена брюкселска безродна и безпринципна бюрокрация (Германов, 2019, с. 34 – 35)?

През изминалите 30 години статистическите показатели, изследвания на специалисти, анкетни данни и др. показват едно драстично намаление на основните жизнени показатели на българските граждани. Да посочим някои от тях: Около 1 655 000 души в България живеят под границите на бедността. 72% от работещите имат доходи, по-ниски от издръжката на живота ни. Броят на учениците е намалял значително – днес са около 720 000 (а през 1989 г. са били 1 350 000). Но по-страшно е друго – от авторитетното международно изследване на грамотността PISA става ясно, че 47% от българските десетокласници нямат елементарни четивни умения, т.е. те са функционално неграмотни, 44% са под критичния минимум знания и умения по математика, 47% са с драстични пропуски в подготовката по природни науки (Кеворкян, 2019 а, с. 32; Кеворкян, 2019 в, с. 32). А според проучване, поръчано от Министерството на спорта и младежта: 46% от българите между 15 – 29 години не четат книги (това са около 480 000 души!); 62% не се интересуват от каквото и да било изкуство; 72% не посещават галерии и музеи; 30% не им стигат парите за нови дрехи и обувки; 25% не могат да се хранят пълноценно; 64% нямат документ за квалификация и т.н. (Кеворкян, 2019 б, с. 32). Може да се продължи негативната статистика: най-висока смъртност по онкологични заболявания, по смъртност по пътищата, най-ниска раждаемост, 111 място по свобода на словото и т.н.

Историята ни е къса. Икономическите, културните и политическите традиции, създадени в българското общество са жестоко прекъсвани. Стенописите и разбиваните олтари са единствените, които ни свързват с великото минало на страната ни. А през последния век от историята на България градим всичко наопаки. Всяка група от интелектуалци, която се опитва да създаде традиции и да ги култивира, е изтиквавана или брутално унищожавана. Създава се нов елит, предишните ценности биват заклеимявани и забравени. Липсата на устойчиви корени в миналото поражда чувството на обреченост у българина, неувереност и онзи прословут нихилизъм, от който, поне засега, няма спасение.

Ясно е, че всяка революция вкарва в управленската сфера на обществото (чрез различни механизми – демократични икономически и т.н.) все нови и нови

слоеве от населението. При това не най-добрите. Вкарва често дотогавашни аут-сайдери. Затова отначало обществото „уляга“, докато не се нагоди към поредното управленско попълнение. Затова политици, бизнесмени, лидери на човешки общности са принудени да вземат решения за неща, които познават все по-малко, при това – като разполагат с все по-малко време за вземане на решения (Маринов, 2004, с. 9). При непрекъснати радикални промени се изисква наличието на един елит, който непрекъснато да развива своите познавателни, морални и волеви качества, които трябва да му позволят да се справи с бързо изменящите се предизвикателства. В такъв елит политиките са водещ компонент.

Има ли в България политически елит и в какво се изразяват неговите характеристики? В изследванията на специалистите няма спорове, свързани с дефинирането на елита, например: „Елитът е това малцинство в обществото, което в най-голяма степен участва във вземането на управленски решения, в упражняването на властта в различните му сфери“ (Пачкова, 1996, с. 10), „Елитите са малцинства, подбрани да осъществяват лидерство, като предлагат обществени стратегии и служат за пример и ориентир“ (Маринов, 2004, с. 69). Има различни мнения относно това как възниква и се развива през последните 30 години българският политически елит. Едно от мненията е, че политическият елит е възникнал чрез репродукция на старите елити, т.е. след 1989 г. в България старите елити, чрез адаптация или мутация, са запазили влиянието си върху управлението на обществото. Според други след 1989 г. е станала подмяна на елитите, което е довело до масирано навлизане на неподготвени и неопитни хора в общественото управление.

Но в крайна сметка резултатът е, че през изминалия исторически период България не достигна до резултатите, които очаквахме.

В много публикации, вече доста години, български експерти – Васил Проданов, Валентин Вацев, Николай Слатински, Вихрен Бузов и др. обосновават тезата, че преходът към „втория български капитализъм“ е най-големият провал в досегашната българска история от гледна точка на спада в икономиката, човешкото развитие и демографията (Проданов, 2012, Бузов, 2017). Разбира се, причините за това са много и най-различни. Има много сериозни външни фактори на влияние, които няма да бъдат обект на този коментар. Но най-фрапиращи са причините от субективен характер – политическите субекти и техните лидери. Тук наистина можем да говорим за политически парадокси, които трудно се поддават на обяснение.

На фона на постоянните призови за повишаването на гражданската активност на хората развитието на правната култура и самоорганизирането от най-ниско ниво сериозно се поставя въпросът: „А способно ли е сегашното българско общество да се реализира като гражданско?“. Има силни индикации, че създаването и развитието на политическата култура на българското общество изостава от съвременните изисквания и тенденции. Макс Вебер казва: „Една нация, която мисли, че управлението на държавата се изчерпва с администрирането, а политиката е някаква случайна дейност за аматьори, или е второстепенна чиновническа трудова заетост, може да се откаже да развива политика в световен мащаб и за в бъдеще да се примири с ролята на малка държава“ (Карталов, 2010, с. 27 – 28). Политическите процеси в българското общество водят до разбирането, че свободата е „всепозволена“ и липса на какъвто и да е контрол. Създава се състояние

на универсална търпимост, включително и към всякакви уродливи явления. Тази търпимост се трансформира в безразличие или в убеждение за относителността на всяко действие, поведение и липса на какъвто и да е критерий за норми и стандарти. В резултат на всичко това изчезват (или не могат да се създадат!) характерните черти на гражданина: наличие на принципи и ценности, готовност да се действа. Най-често сме свидетели на онова, което описва още през 1965 г. Жак Елюл: „Гражданинът иска да се изкаже по всички велики въпроси и иска да бъде приет сериозно, но в същото време се отказва да бъде активен и конструктивен участник в структурата на властта или да поеме върху себе си отговорността за политическите действия и събития“ (Елюль, 2003, с. 227 – 228).

От друга страна, в българското общество се утвърждава разбирането, че основната задача на гражданското общество се състои в тотално противопоставяне на държавната власт. Това се използва и от определени политически и икономически кръгове за солидно финансиране на „граждански протести“ от най-различен характер.

Но да припомним и нещо друго – гражданинът се ражда в периода на възникването на индустриалното общество, той се формира в борбата си за отстояване на своите права. В индустриалното общество всеки човек се разглежда равен на другия, затова е възможна борба за равни права, именно по силата на това, че хората по своята природа са едни и същи. Но какво да бъде сега поведението на гражданина, съществуващ в общество на мултикултурализъм, с размити социални граници, къде са основните му права, гарантирани от държавата?

През изминалите 30 г. от „прехода“ е налице един очевиден провал на елитите – поради липса на знания, морал, политически професионализъм. Според някои анализатори: „Имаме един див, крадлив политически елит с много нисък, много къс хоризонт във времето – максимум един мандат, максимум няколко години, една клептокрация, която гледа да уреди себе си, своите деца и внуци, кръговете, мрежите, в които тя участва. Няма никаква идея, намек дори за отговорност пред общността, за това, че имаш някакви, дори имагинерни задължения към нея, че можеш да ѝ дадеш перспективи за развитие, хоризонт от порядъка на 20, 30, 50 години“ (Христов, 2010).

Какви трябва да са онези качества, които трябва да притежават успешните политически лидери? Да посочим няколко авторитетни мнения. Макс Вебер: „... три качества са в най-голяма степен решаващи за политика: *страст, чувство за отговорност, „верен поглед“*“ (к.м. И.С.); **страст** – в смисъл на **привързаност към делото**: страстно отдаване на едно дело; голата страст никого няма да направи политик, ако не превърне **отговорността** към същото това дело в пътеводна звезда на действието; ето за тази цел – и това е решаващото психологическо качество на политика – се изисква **верен поглед**, способността с вътрешна съсредоточеност и спокойствие да оставиш реалностите да въздействат върху теб, т.е. необходима е **дистанция** спрямо вещите и хората“ (Вебер, 1993, с. 88 – 89). Според едно друго мнение, това на Дж. Макгрегър Бърнс, политическият лидер трябва преди всичко да бъде морално извисена личност. Под това трябва да се разбира не само той да е носител на всекидневните добродетели, а да е привързан към големите публични ценности, като свобода, справедливост и равноправие (Маринов, 2004, с. 136).

Какво е лицето на българския политически елит? Можеше ли този елит с решителност и воля да осъществи демократичния преход? Защо е толкова висока цената, която плаща българският народ през тези изминали 30 години? Може да се посочат най-тежките провали на българския политически елит:

1/ **Корупцията** – знаем, че историята изобилства от примери за шокираща корупция, в резултат от притежаването на власт. Знаменитите думи на лорд Джон Актън: „Властта корумпира, а абсолютната власт корумпира абсолютно“ многократно бяха потвърждавани от действията на българските политици. Корупцията не само доби чудовишни размери, но и внуши, че за да си във властта, трябва да си колкото се може по-нечистопльтен, с колкото се може по-малко скрупули и задръжки. И както казва проф. Н. Слатински: „Вече не в държавата има корупция, вече държавата Е корупция“ (Слатински, 2019, с. 35).

2/ **Ерозия на ценностите** – няма по-тъжен резултат, когато в едно общество се ликвидира моралната почтеност, когато нормите и законите започват да нямат никакво значение и арогантността и безнаказаността стават лице на демокрацията. Като пример за подражание, като социални идеали за младите хора, вместо героите от българската история, вече стоят фигурите на футболиста и фолк певицата. И ако преходът премахна системата на административни привилегии, даде принципно равенство на шансовете, то той донесе фрапиращо неравенство на реализациите на младите хора. Налице е огромна дистанция между млади новобогаташи и млади парици. Хора, учили в една класна стая и имащи приблизително еднакъв социален и интелектуален потенциал, вече са на космически разстояния по отношение на имуществен и финансов статус. Дискредитира се знанието като ценност, образованието като ценност, трудът като ценност.

3/ **Шокираща некомпетентност** на хора, овластени от демократичните промени. Отпадането на професионализма и кадриността като критерий за намиране на работа и кариерно развитие е факт и той непрекъснато се утвърждава – разбира се, с протекцията на политиците. Става масово нашествие на дилетанти, аматьори, лаици и некадърни хора във всички нива на администрацията (Слатински, 2019, с. 35). Как трябва да се внуши на младите хора, че е важно да трупат знания, защото това е начинът за реализация, след като те виждат всеки ден, че успелите у нас са напълно некомпетентни и невежи. След като в парламента и правителството има хора, които не могат да се изразяват правилно, боравят с доста ограничен речников фонд, скарани са с граматиката, правописа, историята и географията. Ясно е, че хората, които управляват, не са еманация на българския интелект. Но когато се демонстрира обидна неграмотност – от това страда образованието, което вече престава да бъде ценност и не носи позитиви. Неграмотността на хората от властта слага негативен отпечатък на престижа на институциите. Властта винаги е внушавала респект и уважение, тя има образци на поведение, протокол и т.н. Но вместо това – в България се налага един несериозен, гротесков, наперен, карикатурен стил на поведение на властниците. Властта ли, това е много просто нещо, достъпна е за всеки, тя се реализира „между другото“... (Слатински, 2019, с. 35).

Смята се, че „съвременното обществено развитие подлага на дълбоко пререосмисляне идеала на масовата модерна политика, както масовото производство, масовото потребление и представите за масова култура и масови медии губят все

повече ясните си очертания“ (Гълъбов, 2012, с. 69). Не можем да не се съгласим и с констатацията, че „културният провинциализъм и инфантилността продължават да доминират както обществените нагласи, така и атмосферата на българската политика“ (Гълъбов, 2012, с. 91).

И тук достигаме до разбирането на явлението „политическа некомпетентност“. Какви са нейните източници и мащаби? Кой е нейният носител и къде се среща най-често? Отговорът е сравнително ясен. В младите демокрации, каквато е и нашата политическа система, политическата компетентност придобива първостепенна важност. Както казва класикът на съвременната политическа наука Робърт Дал: „За да бъде жизнеспособна една демокрация, е необходимо определено равнище на политическа компетентност на гражданите“ (Далъ, 2013). Даже в такива страни, където демократичните институции имат вековни традиции, се появяват множество факти, които показват политическа некомпетентност, особено когато в политическия живот участват множество партии и има неустойчивост на парламентарните коалиции и правителства. Политическата некомпетентност става ясна на базата на социалните представи. Социалните представи са съвкупност от ежедневните представи на хората, с техните убеждения (често ирационални), идеологическите им възгледи, знания за света, в който живеят. Тук се включва и убедеността на хората в справедливостта на тези представи – това става на основата на образованието им, техния социален произход и професионални занимания. Така ежедневното, научното и професионалното знание, както и моралното съзнание в правотата на тези възгледи образуват социалните представи на хората.

В съвременната демокрация идеалният случай е гражданинът да проявява сериозен интерес към политическия живот на обществото, да познава партиите, техните кандидати и програмните документи. Разбира се, това не е възможно и точно тук политическата некомпетентност е другата страна на медала. Така и в българското общество ниската политическа активност продуцира съзнателното и тенденциозното поднасяне на факти, данни и т.н., често измислени, или силно преувеличени, демонизиране на една или няколко политически сили, или личности и хвърлянето на вината за всичко върху тях. Мощни медийни групировки и могъщи финансови средства се хвърлят, за да обругават и преиначават ставащото. Целта е ясна – да се създадат тревожни нагласи в обществото, да се въведе то в страх и заблуда. Това е и причината много хора да не разбират ставащото, да се отнасят негативно към политиката („Всички са маскири!“) и да бъдат подвеждани по юнашки обещания и откровени лъжи.

В този случай говорим за политическата некомпетентност у гражданите (причините са различни), но по-опасното за българското общество е, че по този начин на власт ще дойдат хора, които не само са доказали своята политическа и професионална некомпетентност, но и жадуващи за реванш. А този реванш е свързан с повторение на безобразията и безхаберията, на които сме свидетели през целия период на демократичния преход. С това политическият елит доказва, че политическата некомпетентност води и до тотална невъзможност да се разбере общественият и държавен интерес, да се защити националната сигурност и да се предложат решения по жизненоважни въпроси.

Личният интерес, а не общественото благо е водещото в политическата некомпетентност („Дай ми Солунската митница!“). Това дава основание и да се оп-

ределят т.нар. „страни в преход“, към които е причислена и България, в държави, в които номинално съществуват всички необходими институции на свободната стопанска инициатива, но те не произвеждат нито демокрация, нито конкуренция. Наречени са държави с „фасадна демокрация“ (Гълъбов, 2012, с. 121).

4/ **Върховенство на подмяната:** писаните и неписани правила и норми, които регламентират реда в България, не се спазват. Свидетели сме как всичко се прави тайно, скрито, на някого нещо се дава, раздават се ресурси, нещо се урежда и преразпределя без публичност, конкурси и медийно отразяване. Прословутото „задкулисие“, неясно как и по какъв начин, решава всички важни въпроси, в най-добрия случай машинката за гласуване в парламента или правителственото решение узаконяват субективните и еднолични решения. Демократичните управленски механизми не се прилагат, конфликтите на интереси стават масово явление.

Тревожните гласове идват от различни посоки, например: „Аз също смятам, че сме в условията на нов авторитарен режим по натиска на властта върху човека. Формално погледнато, политическата система на България е направена по демократичен образец. Произвеждат се регулярни избори, има излъчени чрез избори управителни тела в местната и централната власт. Спазват се някакви формални изисквания. Същевременно в тези избори има вече много голяма доза привидност. Онова, което наричам задкулисие, извън сценичния контрол на събитията, вече се разпростира 100-процентово в парламента, особено в сегашния му състав“ (Дончева, Т., 2019, с. 10).

И последната подмяна – това е подмяната на историята. Управляващата политическа класа се оказва в състояние да произвежда всякакви лъжи, само и само да не признае провала на своите идеи. Започна една битка с миналото и неговото интерпретиране. Новата мантра, която се тиражира, има следните измерения: „Вие сте бедни, но свободни. Нямате работа, но имате демокрация. Не можете да пратите децата си на училище, но можете да гледате по TV всичко, каквото става по света. Не си вземате редовно заплатите, но имате свободата на словото. Нямайте какво да ядете, но сте длъжни да бъдете щастливи“.

Онези, които спечелиха от приватизацията, новите олигарси, сега искат да приватизират миналото, настоящето и бъдещето. Това е удобен начин да се задуши всяка идея за промяна.

Провалът на монетаристката политика в България, пълното разграждане на социалната държава доведе до това, че политическите елити от всички по-големи партии са възприемани като изключително корумпирани, неефективни и водени единствено от собствените си интереси. Обществото до голяма степен става все по-аполитично и е крайно недоволено от политическия живот на страната. Незначителни са социалните и политическите реформи и редуващите се правителства не са способни да решат основните проблеми пред страната – от престъпността и корупцията, до здравеопазването, образованието и социалното благополучие като цяло (Кародърс, 2003, с. 23).

Не може да остане скрит и фактът, че все повече хора в България отказват да гласуват или гласуват отрицателно. Това показва освен несъгласие с политическите партии и лицата, олицетворяващи политическия елит, както и огромно нежелание да се участва в политическия живот на българското общество. А Ноам

Чомски в едно свое интервю казва, че: „най-основното мерило за демокрация е степента, в която хората участват във вземането на решения, засягащи интересите им – техния собствен живот“ (Чомски, 2019, с. 10).

Ще може ли да се върне вярата на хората в демокрацията? Това предстои да видим.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бузов, В. 2017. Преходът като исторически провал – в търсене на нови политики за развитие. – *Политически хоризонти*, бр. 4.
2. Вебер, М. 1993. Ученият и политикът. София: MicroPRINT.
3. Гълъбов, А., 2012. Социология на политическото действие. София
4. Германов, Т. 2019. Мерси на тази демокрация. *Уикенд*, бр. 27(816), 6 – 12 юли 2019.
5. Даль, Р. 2013. Проблемы гражданской компетентности. В: <http://www.politnauka.org/library/teogia/dahl.php>
6. Дончева, Т. 2019. Интервю. – *Култура*, бр. 38 от 22 ноември.
7. Кародърс, С. Краят на парадигмата на прехода – *Разум* 1(03), 2003.
8. Каргалов, К. 2010. Парадигми на политическата наука. София.
9. Кеворкян, К. 2019 а. Кажете си, Петьо. – *Уикенд*, бр. 51(840), 21 – 27 декември.
10. Кеворкян, К. 2019 б. Да мачкаш ушите на народа. – *Уикенд*, бр. 27(816), 6 – 12 юли.
11. Кеворкян, К. 2019 в. Гръмнете се – и да ви олекне. – *Уикенд*, бр. 50(839), 14 – 20 декември.
12. Манолов, Г. 2012. Политическият елит. Пловдив.
13. Маринов, А. 2004. Обществени елити и лидерство в страните в преход. София: Сиби.
14. Пачкова, П. 1996. Елитът в светлината на изборите. София: М-8-М.
15. Проданов, В. 2012. Теория на българския преход. София: З. Стоянов.
16. Слагински, Н. 2019. 7-те смъртни гряха на властта. – *Уикенд*, бр. 25(814) от 22 – 28 юни.
17. Христов, И. 2010. Интервю от 15 април – [webmaster @ zemedelskozname.com](mailto:webmaster@zemedelskozname.com)
18. Чомски, Н. 2019. Интервю. – *Култура*, бр. 29(40), 20 септември.
19. Эллюль, Ж. 2003. Политическая иллюзия. Москва.

КРИЗАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЛИТ В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Иво Стамболийски

Резюме: Направен е опит да се покажат недостатъците на политическите лидери и политическия елит в България след трите десетилетия от най-новия период в историята на България. Обосновава се тезата, че последното място на България по-социално-икономически показатели сред държавите, членове на ЕС, се дължи на неподготвеността и некомпетентността на политическия елит на България.

Ключови думи: демокрация, политически елит, неолиберализъм.

THE CRISIS OF POLITICAL ELITE IN BULGARIA

Assoc. prof. Ivo Stamboliyski, PhD

Summary: The article is an attempt at revealing the deficiencies of political leaders and political elite alike after the three decades of the most recent history of Bulgaria. Arguments are provided in defense of the thesis that the last place of Bulgaria as a EU member state in socio-political terms is due to the lack of qualification and competence on the part of the political elite in Bulgaria.

Keywords: democracy, political elite, neoliberalism.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

Коста Влъчков

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятията „права на човека“ и „права на гражданина“ имат повече от двувековна давност. В тях се влага нееднакво съдържание. Разграничени са още в знаменитата Френска декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г.

Правата на човека са естествените права, които индивидът има и които са неотделими от него като човешко същество. Човекът има естествени права, присъщи му по природа. Тези права са свързани със самото му съществуване.

Понятието „права на човека“ изразява универсалната ценност на човека без оглед на неговото гражданство. Правата на гражданина са юридическо признатите от дадена държава права на нейните поданици, те характеризират индивида като принадлежащ към определена държава.

Правата на човека се закрепват преимуществено в международните актове (източници), правата на гражданите се закрепват в националното законодателство.

Процесът на признаване, юридическото уреждане и защита правата на човека върви по две основни направления – процес на конституционализация и процес на интернализация.

Процесът на конституционализация представлява развитие и закрепване на правата на човека във вътрешното право. Процесът на интернализация включва закрепването на правата на човека в актовете на международното право, които касаят множество страни. Двата процеса исторически и понастоящем вървят паралелно.

Известен превес в миналото е имал процесът на конституционализация. Историческата еволюция сочи, че най-напред в отделните държави постепенно са се изолирали отделни човешки права, закрепвали са се в различни национални актове и впоследствие в конституциите на националните държави. Така са се придобили основни права на човека и гражданина.

В наше време (след Втората световна война) водещ е процесът на интернализацията. В актове от международен характер, като конвенции, харти, пактове, все повече и повече се закрепват нови права, които обвързват множество държави.

Античността – Древна Гърция и Древен Рим

Първите данни за възникването на идеята за правата на човека се съдържат в Кодекса на Хамурапи – цар на Вавилон, управлявал още 2000 г. пр.н.е.

Вавилон е родината на първата конституция в света, това е т.нар. Кодекс на цар Хамурапи, създаден през 1792 – 1750 г. пр. Хр. Конституцията, която включва 282 параграфа и цели утвърждаване на робовладелския строй, е прилагана 12 века след смъртта на владетеля.

Законникът на Хамурапи (наричан също Кодекс на Хамурапи или Кодекс Хамурапи) е сборник със закони на вавилонския цар Хамурапи (1728 – 1686 г. пр. Хр.), открит в Суза (Иран) през 1901 г. Представява надпис върху черен базалт, който съдържа един от най-древните текстове на антична Месопотамия.

Написан на акадски, това е по-скоро сборник от правни текстове, отколкото законодателство в съвременния смисъл на тази дума. 282-та члена съставляват уникален извор за изучаване на обществото, икономиката и вавилонската монархия от II хил. пр.Хр.

Основните задачи, които трябвало да реши законникът, били:

- да издигне авторитета на владетеля;
- запазване на мира в държавата;
- осигуряване на ред в нея.

Когато тези закони са открити, очевидното им сходство със законите, приписвани на Мойсей от Библията, които дори според традиционалистите безспорно са създавани няколко века по-късно, кара някои рационалисти да въведат догмата, че кодексът на Хамурапи е непосредствен или далечен първообраз на древно-еврейската правна система. По-късни открития хвърлят допълнителна светлина върху въпроса.

След като се качва на престола, Хамурапи обявява налагането на справедливостта за една от първостепенните си задачи, а формулата, с която е известна втората година от неговото царуване, гласи:

Справедливостта, за която става въпрос, засяга предимно стопанския живот, тъй като изразът „той въведе в земите си справедливост“ означава, че е наложил нещо като мораториум или всеобщо опрощаване на дълговете.

В края на III хилядолетие пр. Хр. неравенството в икономическата сила, появило се с времето между храмовите имоти и собствениците на семейна земя и между едрите и дребните земевладелци, поражда ситуация, при която дребните земевладелци и арендаторите понасят първите удари от бедствия, като наводнения, глад или болести по растенията. За да преживеят трудностите, дребните свободни селяни са принудени да взимат от храма или богатите търговци заеми срещу лихва.

Следва хартата на персийския цар Кир, в която са намерили признание и защита правото на свобода и сигурност, свободата на придвижване, правото на

собственост, но разбира се, формулировките са твърде примитивни, макар и добри за онова време.

Може да се резюмира, че идеята за ценността на отделния човек и защитата на неговите естествени, изконни права, макар и в ембрионален вид, може да бъде открита в най-различни религиозни, философски, политически и правни учения още в античността.¹

Естествената школа има своето начало в Древна Елада, където още най-ранните гръцки философи делят правото на естествено и позитивно. Постепенно се налага тезата на стоиците, че естественото право е над всеки писан закон и е въплътено в човека от по-висша сила. Етиките на философите класици Сократ и особено тези на Платон и Аристотел говорят за справедливостта като за естествена заложба на човека. Това схващане преминава и в римската юриспруденция. При него естественото право донякъде се противопоставя на позитивното, доколкото първото е априорно и не подлежи на санкция.

Римската правна система се определя като един от най-значимите културни феномени в историческото развитие на европейския континент. Това е така по две основни причини, които се споделят от изследователите в областта на правната романистика, а и не само от тях. Първо, защото то представлява един завършен правов процес, осъществяван в продължение на повече от хиляда години без особени външни намеси. Процес, който е започнал формално от създаването на *Leges XII Tabularum* в средата на V в. пр. Хр., регулирали живота на град Рим. Процес, който постепенно е довел до формирането на едно универсално право, регулирало живота на цялата Римска империя.

Другата причина се състои в това, че римското право е плод на творческия гений на римските юристи, които създават такава ефективна правна техника, утвърждават такива важни принципи при разработването на правните институти, че те остават непроменени и валидни до днес.

В Рим е развита идеята, че *ius civile* е правото на римския народ, докато *ius naturale* е правото, което е в сила за всички народи, взети заедно, а според Улпиан – и за всички живи същества.

Определения на отделни естествено-правни положения се срещат още у софистите, след това у Платон и Аристотел. Систематично понятието за естествено право обаче се разработва във философската школа на стоиците. На много места в гръцката философия се изтъква убеждението, че естественото право стои над постановленията на човешките закони и че то е вложено в човешкия дух от някаква по-висша сила. Етиката след Сократ, особено етиката на Платон и Аристотел, излиза от мисълта за справедливото като естествена заложба у човека. Също и стоиците приемат, че добродетелен е онзи, който живее съобразно природата, те търсят да извлекат естествено право от същия основен закон на света и да го определят като мерило за всички човешки закони. Това схващане преминава и в римската юриспруденция. Класическите римски юристи приемат своето *ius civile* като народно право. Другото право се смятало за право, което е в сила за всички народи, а според Улпиан – дори за всички живи създания.

¹ Неновски, Н. Правата на човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 128.

Средновековието – Западноевропейското средновековие и Възраждането

Англия е родината на първите юридически извори за правата на човека *Magna Carta Libertatum* – 1215 г., Великата харта на свободата. Тя прокламира съсловни права, за чието спазване монархът поема тържествено задължение. Тя е феодален договор между краля и бароните. Тя гарантира, формулира по нейния си начин свободата от задържане, свободата от лишаване от собственост, свободата от преследване или изгнание. (негативна формулировка).²

Основните права и свободи на човека имат многовековна история на зараждане и утвърждаване. Конфликтът между английския крал Джон и бароните по повод едностранното определяне на данъците от краля завършва с приемането на Великата харта на свободата, която закрепва основни права на аристокрацията и е първото, макар и ограничено, отстъпление на абсолютизма пред някои основни права на аристокрацията, предвестник на правата на човека – право на собственост, лична неприкосновеност и др.

Правата на човека тръгват като ограничение на абсолютната кралска власт. Тази Харта включва примитивна формулировка на правото на справедлив съд: „на никого няма да продаваме, отказваме или забавяме правото на справедливост“.

Тома Аквински, истинският основател на християнското учение за естественото право, работи, за да възвърне правото към нравствения закон, който за него е естествен закон. Св. Тома Аквински намира отношението между Божия закон, или вечния закон, природния закон или закона, разкриващ се пред човешката мисъл благодарение на упражнението на човешкия разум, свещения закон, съдържащ се в Светото писание, и накрая човешкия закон, изразяващ съгласието на разума и преди всичко със закона на Бога. Законът по разбирането на св. Тома изразява непротивопоставянето на всичко, което е съгласно разума. Той намира определена мяра на компромиса между вярата и знанието, мяра, която според средновековния мислител е същината на закона на Бога, разбран като „всичко, което следва разума на божията мъдрост и нашата вяра“. В много отношения феодализмът се основава на такова разбиране на закона, при което Бог и власт, закон и авторитет, морал и справедливост съвпадат.

Тома Аквински е другата голяма фигура в опитите на християнската църква да създаде и да наложи свои виждания за държавата и правото. Конкретната поява на неговото учение е свързана с преминалата 11 – 13 век война на еретически движения, която силно засяга устоите на съсловния строй и неговата идеология. Явно е била необходима явна теоретическа обосновка на феодалния строй. Виденията на Августин Блаженный към този момент са недостатъчни.

Най-крупният идеолог на католицизма Тома Аквински (1225/6 – 1275). Той разглежда философията като слугиня на богословието. Той е за активна намеса на църквата в науката. Що се отнася до конкретното съдържание на неговите трудове, той е силно повлиян на Аристотел, дори може да се каже, че е християнски тълкувател на Аристотел. В края на XII и началото XIII век трудовете на Аристотел

² Основни права на човека и гражданина. Авторски колектив. София, 1998.

стават много популярни. Заедно с идеите му се появяват и такива на арабски философи (учението за т.нар. две истини). Учението за двете истини говори за земна и небесна истина. Земната е нисша и се постига със знание и мисъл, а небесната се постига с вяра. Двете истини не съвпадат, дори понякога си противоречат. Тома Аквински е ярък противник на теорията за двете истини.

Той смята, че земята е една йерархия на различни форми, като начело на тази йерархия стои Бог, а заместник на Бога на земята е римският папа. На същия йерархически принцип е организирано и светското общество.

Учението на Аквински за законите, взаимната подчиненост. Той определя закона като някакво общо правило за постигане на определена цел, като правилото може да изисква определено действие или напротив – да изисква бездействие тогава, когато става въпрос за забрана. Тома Аквински предпочита да говори за божествени и човешки закони. Като реална форма на божествения закон той разглежда Библията и твърди, че всички предписания на закони произтичат единствено и само от волята на Бога и се прави много важен извод: Всяко нарушение на закона (божествен и човешки) представлява тежък грях. Той отделя внимание на съсловното неравенство. Тома смята, че съществуващата човешка йерархия е установена от Бог.

Habeas Corpus Act 1679 – „да разполагаш с тялото си“, *неприкосновеността на личността*. Като акцент е именно правното положение на лицата, намиращи се под стража, сроковете на задържане, гаранциите против произволния арест. Хабеас корпус е действащ институт на наказателното право на всички държави. Своевременен достъп до съд, съдебни процедури.

Именно в Англия в епохата на Ренесанса и Реформацията се формира и развива идеята за естествените права на човека – вродените права на индивида. Той се ражда с тях, има ги присъщи са му по природа, неотделими са от него като човешко същество. Тези права са свързани със самото му съществуване, правата на човека се формират извън държавата и не зависят от нея. Те не са дар, акт на благодарение на даден монарх. Рано или късно обаче държавата (монархът) признава съществуването на естествените права на човека. Непризнати от държавата естествени права на човека остават идея на политическото и правното съзнание. Признати от държавата, човешките права стават елемент на позитивното, писаното право. В по-дълбоката си същност правата на човека са социално, а не юридическо явление. Те постфактум (впоследствие, допълнително) стават юридическо явление, т.е., когато са закрепени в закона. Но по ортодоксалната (чистата) си същност правата на човека за естествено и екзистенциално присъщи на него. Като такива те са неотчуждаеми и неотменими.

Пуританската революция в Англия води до съществен прелом и естествените права на индивида получават позитивна уредба в писаното право. През 1628 г. се приема Петицията за правата, съгласно която кралската власт е ограничена от индивидуалните права и свободи на поданиците на краля. Петицията за правата включва граждански и политически права и свободи, определяни днес като класически, или права и свободи от първо поколение.

В историческото си начало правата на човека са били предоставени само на привилегированите. Не само в Англия. По-късната им еволюция е на базата на тяхната универсализация, т.е. те стават относими, валидни за всички.

По-късно са приети няколко акта за индивидуалните права и свободи (Петиция за правата; Habeas Corpus Act) като особено е значението на Била за правата от 1689 г., който прогласява и гарантира публичните права на избор на членове на парламента, право на петиции, право на свободни обсъждания в парламента и др. В Англия те са действащо право и до днес.³

Развитието на науката за правото след средните векове води своето начало от заниманията на някои философи и юристи на XVI в. и намира завършения си израз във века на Просвещението. Тази т.нар. класическа теория на естественото право отделя преценката си върху обективната стойност на правото от всякакви божествени повели и определя като естествено само онова право, което отговаря на естествения разум или разумната природа на човека.

Истинският основател на класическата теория на естественото право е Хуго Гроций, според когото естественото право е повеля на разума. Тази повеля на разума, на разумната природа на човека, или естественият разум, е израз на един неписан закон, който е вложен в душата на всеки човек. С тези мисли Гроций определя човешката природа като източник на нейното право, което е вечно и неизменно. То е така неизменно, че дори Бог не би могъл да го измени. Вторият голям етап в развитието на школата за естественото право през XVII в. ни дава Томас Хобс. Той определя същината на човешката природа със „страха на човека от човека“, която представлява завръщане към първобитното състояние на човечеството, характеризиращо се с „война на всички срещу всички“. Затова според него социалният договор е изход, който води към благополучието на държавата и народа, като този социален договор трябва да се превърне в извор на всички закони. Хобс препоръчва да се следва суверенът, който носи отговорност само пред Бога, но съчетава действията си с природния закон, изпълнява моралните принципи.

Понятието „просвещение“ определя преобладаващото през XVIII век духовно движение на европейската интелигенция. Неговият отличителен белег е уповаването на разума като основен източник на цялото познание, като ръководно начало на човешкото действие и като мярка за всички стойности.

Социално-историческия фон на Просвещението е стопанският и социален напредък на гражданското общество, чиито еманципационни стремежи, от друга страна, получават важни импулси от Просвещението. Просвещението е духовният предводител на Френската революция. Идеино-историческите корени на Просвещението са в хуманизма, в Реформацията и в рационалистичната философска система на XVI и XVII век (Спиноза, Декарт). Просвещението е общоевропейско явление, което се простира чак до Северна Америка. Началото си то води от Холандия и Англия, където философи и учени на държавното право, като Т. Хобс, Дж. Лок и др., развиват идеята за присъщото на човека естествено право), за естествената религия, обществения договор и неотменните човешки права. По този начин се поставя под въпрос и кралската власт „по Божията милост“, както и претенциите на църквата да бъде най-висшата решаваща инстанция по въпроси на морала, в сферата на науката, литературата, изкуството и образователното

³ **Борисов, О.** Международноправна защита на правата на човека. София: Нова звезда, 2003, с 156.

дело. Просвещението разгръща своето обществено и политическо въздействие във Франция. Негови най-значими представители са Волтер, Монтескьо, Русо, Дидро, Холбах. В сферата на теориите за държавата и обществото Монтескьо развива по английски образец теорията за Разделение на властта на изпълнителна, законодателна и юридическа под покрива на една конституционна монархия. Волтер също се придържа към идеала за просветените монарси и изисква политически права само за имотните. От друга страна, Русо представлява идеята за Народен суверенитет и равнопоставеността на всички граждани. Оттук произтича неговото изискване за република.

За юристите от края на XVIII век разбиранията на античната философия и окованите в схоластика догми на Католическата църква за естественото право не са стабилна основа за изграждането на новата универсална правна теория. Успявайки да се освободят от мистицизма на схващанията за *ius naturale* и неговите теологични основи, останали от Средновековието, те я изграждат изцяло на рационален принцип.

Разработката на класическата теория на естественото право е свързана и с името на Кристиан Томазий, който отделя естественото право от морала. Той е този, който в самото начало на XVIII век установява рязката противоположност между правото и нравствеността. Към правото той отнася правилата от чисто отрицателен характер, които предписват какво не трябва да се върши и заедно с това установяват задълженията към другите. За основен принцип на правото той признава следното правило: „Не прави на другите онова, което не желаеш да ти правят“. Нравствеността, напротив, обхваща задължителните правила, които установяват задълженията към себе си. Основното правило на нравствеността е такова: „Прави за себе си онова, което желаеш и другите да правят за себе си“. Правилата на правото и нравствеността са различни по своето съдържание и се осъществяват по различни начини.

Принципът на всяка върховна власт изцяло почива на нацията. Школата на класическото естествено право се създава в края на XVII и се развива през XVII и XIX век. Периодът е характерен с окончателното унищожаване на феодалните отношения и преминаването към новия тип буржоазна държава. Това създава нуждата от появата на нов тип законодателство, в което да бъдат записани правилата на новия ред. Под действащо позитивно право се разбира правото, създавано от хората със своето начално развитие в историята; с възможностите да се изменя с оглед на условията при неговото създаване и тяхната промяна, която се отразява върху развитието му.

Християнството обуславя учението за естественото право като върховна воля на Бога. Тази позиция бива изградена в съчиненията на св. Аврелий Августин, но най-вече във философските разсъждения на Тома Аквински. Разликата със схващането на древните философи е съществена, защото се приема, че въпросната воля Божия влага във всеки различни разбирания за върховните естествени правила. По този начин Бог дава възможност за свободен избор дали човек да се придържа към Неговите закони, които представляват всъщност *lex naturale*, или не. Но понеже изводите от тези основни естествени принципи губят своята определеност и яснота в човешкия свят, се налага създаването на позитивното право в координация с божественото.

Новото време – Западна Европа и САЩ

Френска буржоазна революция. Въвежда принципа на равенство и прокламира частната собственост като свещена и неприкосновена, извежда я на ново ниво. По съвременен начин се формулира презумпцията за невинност.

Основният принос на Франция е „Декларацията за правата на човека и гражданина“. Фундаменталното положение в тази декларация е, че всички хора се раждат и остават свободни по достойнство и права, т.е. Декларацията формулира принципа на равенството пред закона в съвременен смисъл. Тя прокламира и редица основни и фундаментални права: свобода на мнението и словото; неприкосновеността на частната собственост; презумпцията за невиновност; свободата от задържане и други. Приносът на Франция се съдържа в конституцията на Франция, Наполеоновия кодекс и т.н.

Дългото управление на Луи XVI оставя траен отпечатък върху финансовото управление на страната. Въпреки финансовите реформи, които той предприема, те нямат дълготраен резултат, тъй като неговата издръжка и тази на кралския двор постоянно са разорявали кралската хазна. След смъртта на Луи XIV през 1715 г. Франция изпада в дълбока икономическа и политическа криза, която се задълбочава през следващите десетилетия. Наред с икономическата криза в страната се появяват и политически проблеми, породени от дългото управление на Луи XIV и неговия абсолютизъм.

Тези проблеми след неговата смърт се изострили твърде много, така че политическа криза оказва голямо влияние върху по-нататъшната историческа съдба на Франция. Последниците от последвалите я събития ще променят по-нататъшния исторически ход на европейските държави през следващите два века – XIX и XX. Наследниците на Краля слънце, както го наричат неговите съвременници, въвеждат непопулярни финансови реформи, които, съчетани с неуспешна външна политика, предизвикват народното недоволство. Поради засилващата се икономическа и политическа криза се сменят няколко финансови министри, които се опитват да въведат непопулярни финансови реформи. Последният финансов министър на Франция преди революцията е немецът Некер. Поради своите непопулярни финансови реформи той е ненавиждан както от обикновения народ, така и от аристокрацията и буржоазията. Засилващата се икономическа и политическа криза принуждава краля да свика отново Генералните щати, които не са свиквани от 1614 г. Близо 180 години френските владетели са управлявали самовластно френското кралство, като са иззели законодателните функции на френския парламент. Така след 175 г., през пролетта на 1789 г., се провеждат избори за парламент, които са спечелени от буржоазната опозиция и народа. Генералните щати официално са открити на 5.V.1789 г. Въпреки свикването на парламента народното недоволство не стихва. Това довежда до избухването на Великата френска революция. На 14.VII.1789 г. разгневената тълпа, съставена предимно от нисши чиновници, работници и безработни, напада крепостта затвор Бастилия – един от символите на френския абсолютизъм. Няколко месеца по-късно, на 26.VIII. същата година, Националното събрание приема тъй наречената Декларация

за правата на човека и гражданина. Този документ има голямо историческо значение. С неговото създаване се слагат основите на съвременната западна демокрация.

Правата на човека се закрепват в конституциите на европейските държави.

Най-големите представители на учението за естественото право като учение за правото на разума от века на Просвещението са Кристиан Волф, Русо, Кант, Фихте и Фриз. Волф се занимава с проблемите на естественото право в съчиненията си „*Jus naturae methodo scientifica pertrastatum*“ и „*Institutiones iuris naturae et gentium*“. В своето учение за естественото право Волф разглежда добрите и лошите постъпки. Той приема човека преди всичко като морално същество и затова иска от него да върши само онова, което допринася за усъвършенстването на хората и на тяхното положение, като изоставя всичко, което пречи на това усъвършенстване. Това чисто морално начало на заниманията с естественото право у Волф наистина пречи на юридическата обработка на проблемите на правото, то допринася обаче извънредно много, за да се стигне до онзи обрат в науката за правото, който започва с мисълта, че всички права следват от длъжности. Волф извлича понятието за правото от понятието за дълга, като прави разсъждението, че всеки има правото на всичко, от което се нуждае, за да изпълни своите задължения. Той извлича по-нататък по логически път и всички естествени права и задължения от върховния принцип на своето естествено право.

Началото на *теорията за социалния договор* се поставя в съчиненията както на някои от съвременниците на Пролетта на нациите, така и на първото поколение права на човека. Човешките права трябва да са върховно средство за координация при творенето на позитивното право, за да може то да регулира отношенията между индивидите по най-естествения и присъщ на природата на човешкия разум начин. За да бъде изпълнено това според желанието на самите индивиди, които са в основата на цялата система, се развива идеята за народния суверенитет като върховно право на законотворчество и фактическото изпълняване на тази функция от упълномощеното народно представителство. Най-накрая, за да бъде гарантиран този принцип, се издига идеята, че суверенът (народът, съставен от отделните индивиди, носители на човешките права) сключва обществен договор с членовете на народното представителство, което се задължава да се ръководи от интересите на суверена и да запазва неговите основни и неотменими права. Така се раждат първите Конституции на модерните буржоазно-либерални държави. От съществено значение при тях обаче е фактът, че поради действието си в ограничената територия на самоорганизиращата се нация общите и неотменими права, защитавани от дадена конституция, се наричат права на гражданина, защото се отнасят изключително и само за гражданите на самоопределената се в либерална държава общност. Правата на гражданите представляват по своята същност юридически признатите по определения за това ред от позитивното право на съответната държава права на нейните граждани. Те характеризират личността преди всичко като принадлежаща към определена държава, а оттам и вписана в определена правна система, принадлежаща към определен правен порядък.

Авторът на понятието „права на човека“ е Джон Лок.

Именно в Англия, в епохата на Ренесанса, той изразява и развива идеята за естествените права на човека. Естествените права са вродените права, човекът се ражда с тях, те са му присъщи по природа, неотделими са от него като човешко същество и са свързани със самото му съществуване. Правата на човека се формират във времето от държавата и в този смисъл не зависят от нея. Те не са дар, акт на благодеяние от страна на държавата. Щом човек се е родил, той си ги има. Рано или късно държавата трябва да признае тези права. Непризнати от държавата, естествените права на човека са идеи на политическото и правното съзнание, а признати от държавата, те стават елемент на позитивното право (писаното) – национално, международно.

Т.нар. „Класическа естественоправна теория“ разработва идеята за задължителната сила на правата на човека.

Оценката за обективната стойност на правото вече се изгражда само върху това кое е присъщо на естествения разум, или с други думи – на разумната природа на човека.

Рационалистичното и просвещенско учение изживява своя разцвет през XVII и XVIII век. През XIX век доминира противоположното на естествените права течение, рехтспозитивизма, който изхожда оттам, че единствено валидно е позитивното (законово право), независимо от това какво гласи то. И двете посоки имат своите добри страни, но крият в себе си и опасности.

Най-значимото революционно постижение на Съединените американски щати е *подчиняването на обществото на моралния закон*.

Принципът за индивидуалните права представлява разпространение на морала в социалната система – като ограничение на властта на държавата, като защита на човека от грубата сила на колектива, като подчиняване на *силата на правото*. Съединените щати бяха първото *морално* общество в историята.

Идеите за правата на човека в изчистен вид и ясно изложение се срещат вече в Декларацията за независимостта (1776), както и в Конституцията (1787) на САЩ.

Но най-значима и с най-дълбоки последици в историята до днес си остава Декларацията за човешки и граждански права през 1789 г. – рожба на Френската революция, дала вдъхновение, идеологическа и морална подплата на главолонни промени в света от XVIII в. до наши дни. Декларацията на щата Вирджиния и Декларацията на независимостта, *1776-а, Филадельфия*. Тя съдържа по-модерни формулировки на правата на човека, като право на живот, собственост, печат. „Правото на народа да се стреми към щастие“. Следва Конституцията на САЩ, поправките към нея. Първите 10 поправки, известни като *Бил за правата*, в които се закрепва неприкосновеността на жилището, забраната за произволните арести, неприкосновеността на частната собственост.

Поради рационалната си същност справедливостта не може да даде непосредствено конкретни правила за уреждане на обществения живот. А позитивното право, напротив – може и трябва да се погрижи за такива правила посредством системата си от правни норми, които са в основата на правния ред, да се насочи към осъществяване на справедливостта, като същевременно

се съобразява с разнообразните изисквания на обществения живот, с промените в него.

В *Декларацията за независимостта* се казва, че хората „са дарени от своя Създател с определени неотменими права“. Независимо дали вярваме, че човекът е творение на Създателя, или на природата, въпросът за човешкия произход не променя факта, че той е особен вид същество – рационално същество, и че не може да функционира успешно в условията на принуда, а правата са необходимо условие за неговия специфичен начин на оцеляване.

„Източникът на правата на човека не е божествен закон или акт на законодателен орган, а закон за идентичността. А е А – и Човекът е Човек. *Правата* са условията за съществуване, изисквани от природата на човека, за да може той да оцелява. Ако човекът е на тази земя, за да живее, той има *право* да използва своя ум, има *право* да действа според своята собствена свободна преценка, *право* да работи за своите блага и да запази продукта на своя труд. Ако животът на земята е неговата цел, той има *право* да живее като рационално същество: природата му забранява ирационалност“. Нарушаването на правата на човека означава той да бъде принуден да действа противно на своята собствена преценка или да се отнемат неговите ценности. По същество има само един начин да се постигне това – чрез използването на физическа сила. Потенциалните нарушители на правата са два: престъпниците и държавата. Голямото постижение на САЩ е тяхното разграничаване – чрез изключването на възможността вторите да използват легализирана версия на действията на първите.

Освен това обаче теорията за естественото право се явява една съвсем нова разработка на правното познание въобще. Стъпвайки на новите идеи, базирани изцяло върху рационализма, тази система надминава всичко направено в миналото в правото и фактически налага една нова философия на правото, която стабилно се укрепва в основите на най-новия тип държава – буржоазната либерална държава. Фактически по този начин естественоправната школа играе решителна роля.

Знае се, че големите кодификации от XVII и XIX век са изградени до голяма степен върху базата на естественоправните принципи. С преодоляването на някои грешки в системата и достигането до закона за личното равенство, естественото право се отделя от първоначалния си образ и остава да съществува като методически естественоправен смисъл на правното познание, т.е. с времето измества представите за естественото право и става метод на позитивното установяване на правото.⁴

Друга линия на развитие, особено акцентираща върху индивидуалната свобода, е развита в немската философия. Имануел Кант твърди, че човекът има две природи – сетивна и интелигибилна. Етическата основа на действията се намира в интелигибилната част на човешката природа, затова моралният закон е преди опита, априорен. Така законът дедуцира човешката природа, идентифицира се със свободата на човека, служи за арбитър на човешките действия и човешките намерения, законът е цялостен комплекс от условия, благодарение на които съществува и свободата на всеки един. Законът е и идеал. Това Кантово разбиране

⁴ **Неновски.** Н. Правата на човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 37.

отъждествява моралния и правния закон, защото моралът не може да се мисли вън от закона, както и законът не може да се изрази по друг начин освен чрез морална заповед.

Сериозен опит да разработи учението за естественото право в духа на едно уточнение за правото на разума прави Фихте. Според него основната форма на човешкото съзнание се дава от нравствения живот. В това осветление нравствената постъпка се явява и истинското призвание на човека. Тази основна мисъл у Фихте определя духа на цялата му философия. Той не поставя чисто теоретични задачи на философията, тъй като със съвестта като мащаб на всички форми на живота, на частния и на обществения живот на човека философията приема нравствената воля или етика като своя обществена основа. Така, приемайки вътрешната свобода на човека като израз на неговата съвест, Фихте развива и учението си за правото напълно на базата на етиката.

Хегел отива още по-далеч, като поставя правото в подчинено отношение към нравствеността. Правото, моралът и нравствеността Хегел счита за последователни моменти от диалектичното развитие на свободата. Правото и морала той си представя само като различни страни на онова, което във всичката си пълнота се осъществява в нравствеността. Нравственост у него означава обществен ред. Съотношението пък между правото и морала и у Хегел още се разбира като пряка противоположност. Правото е лишено само по себе си от всякакво определено съдържание и установява само възможност за свобода. Моралът, напротив, определя не възможното, а задължителното, и с това посочва съдържанието на правото. По такъв начин правото и моралът се противопоставят едно на друго, като възможно и задължително, и тяхната противоположност пада, като във върховно единство, в нравствеността, представляваща действителността на онова, което в правото се явява само като възможно, в морала – само като задължително.

За по-решително подчиняване правото на нравствеността се изказва органическата школа. Така Аренс признава за мотив на човешката дейност стремежа към въплъщаване на човешкия идеал, който е тъждествен с върховното благо на човечеството. Но този стремеж се изразява в стремеж към отделни цели, обусловени от човешката природа. Тъй като човек е преди всичко самостоятелно, отделно същество, неговите цели произтичат преди всичко от нуждите на индивидуалния му живот – такива са запазването на живота, здравето, честта. Но човек има и обществени нужди: език, религия, наука, изкуство. По такъв начин се получават две групи блага, които съставляват целите на човешката дейност. Нравствеността регулира мотивите и целите на човешката дейност, а правото определя зависещите от човешката воля условия за осъществяване на посочените от нравствеността цели.

Тези права са били в сила и в английските колонии или например и в Съединените американски щати. И двата документа са предоставени като материали, и си струва да им се обърне внимание. „Virginia Bill of Rights“ декларира следните права, които оттогава образуват ядрото на човешките права, за неотменни:

- *правото на живот, свобода и собственост;*
- *свободата на обединението и пресата;*

- *правото на самоопределяне и петиция;*
- *правото на съдебна защита;*
- *избирателно право.*

Те се появяват към края на XIX век и представляват т.нар. доктрина за социално-икономическите права. Свързват се директно с научно-техническия прогрес и невероятните темпове на индустриализацията, които формират нова представа за изконни и неотменими човешки права, като правото на труд, правото на социално осигуряване, правото на образование, правото на стачка, правото на почивка и т.н. В много голяма степен тези права изкрystalлизират в рамките на теорията за социалната държава⁵

„Три поколения“ права на човека

Живеем в период на историческа промяна, която често е описвана като глобализация. Важните решения и процеси вече са отделени от традиционния контекст на правото и политиката, от националната държава. Незабавният и повсеместен достъп до информация превърна финансовите услуги и услугите изобщо в основна част на нашите икономики. Последваха и други процеси на вземане на решение. Военната сигурност вече не е национален прерогатив. Физическата среда, която обитаваме, не уважава националните граници.

Еволюциите в областта на правата и свободите на човека се представя с помощта на концепцията за трите поколения.

Първо поколение – това са гражданските и политическите права, провъзгласени от буржоазните политически революции и намерили почти диференцирано изложение във Френската декларация от 1789 г.

Наричат ги още индивидуални и политически права и свободи.

Други ги определят като „класически права и свободи“. Това са лични права, закрепени за индивида формални свободи, към които спадат и свободите, които хората използват и осъществяват заедно (свобода на събрания, на сдружаване и прочие). Тези права позволяват на индивида да се брани срещу произвола на държавната власт, те поставят граници на властта.

Второ поколение – това са икономическите, социалните и културните права. Те се появяват по-късно, към края на XIX век. Целта им е да гарантират материалната сигурност на индивида. По начало това са също лични права на социално осигуряване, на труд, на почивка, на образование, на стачка и др. Тези права са отправени към държавата или по-скоро те представляват своеобразни искания към държавата, като предопределят нейни задължения. По този пункт концепцията за човешките права граничи, а и често прелива с теорията за социалната държава.

Трето поколение – появяват се в последната третина на века, а някои и по-рано, и обикновено се разпределят в две категории. Към първата се отнасят всички права, породени от развитието на обществото в научно-техническо, демографско и други отношения и от появата на глобалните проблеми на човечеството – право на информация, на екологически чиста и здравословна околна

⁵ **Неновски.** Н. Правата на човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.

среда, на достойни жилищни условия, на достоен жизнен минимум, свобода на детераждане, право на интимна сфера (и на защита от аудио-визуалните средства за информация) и др. Към втората се отнасят някои колективни права – право на народите на свободен избор и самоопределение, право на народите и държавите на ползване и управление на общото достояние на човечеството (например изкопаемите под морското дъно), право на развитие и други, плюс правата на етническите и националните малцинства – на културна, езикова, религиозна идентичност. Според някои автори става дума за права на човека и народите едновременно.

Човешките права през XX – XXI век

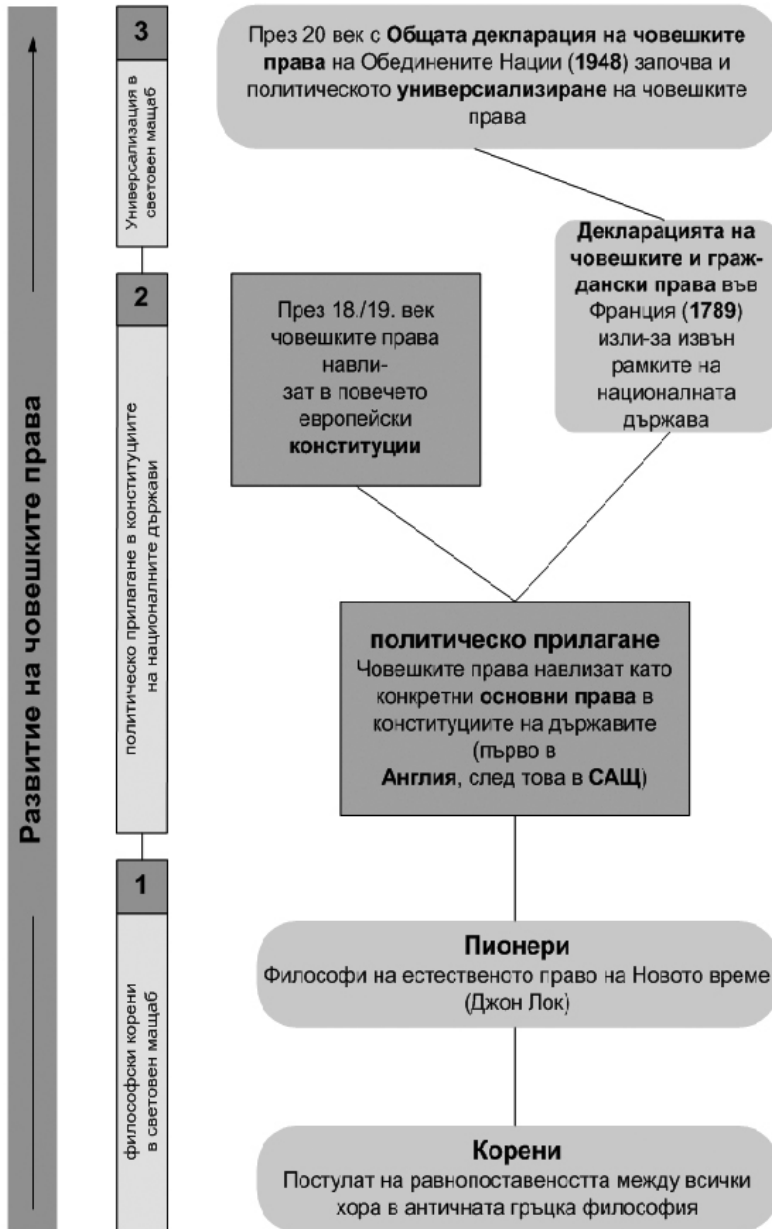
Те определят областите, чието нарушаване е недопустимо, тъй като съставляват един минимум от изисквания за човешкото благополучие. Трябва да се спомене, че либералите смятат, че тези права не са юридически позитивно конструирани, а са предшествващи и независимо съществуващи от формалните норми, въпреки че основният смисъл на юридическата система е да защитава човешките права. Отново възникват редица въпроси и спорове относно това какви точно условия се смятат необходими за човешкото съществуване, както и дали правата са само негативни, в смисъл осигуряващи протекция в определена частна сфера на индивида или са и позитивни. Във втория случай се приема задължението на либералната държава да осигурява определени блага на индивидите, необходими за тяхното благополучие.

Третото поколение свързваме с 20 – 21 в. В него влизат две подгрупи права:

1. Вследствие развитието на човешките технологии и науки: право на достъп до информация, на екологична жизнена среда, на ненамеса на частната собственост.

2. Колективни права, които са групови права и противостоят на правата на отделния индивид – право на самоопределение, право на развитие на малцинствата и др.

В известна колизия с този основен доклад влиза тезата за т.нар. колективни права, т.е. правата на различни групи, колективи от хора, които са сравнително хомогенни, изградени най-вече на етнически, расов, религиозен и езиков принцип, образуващи особена общност, в която индивидът се затваря. По времето на античната гръцка философия, или преди повече от 2000 години, се развива идеята за равнопоставеността на всички хора, идеята за едно естествено право, което е присъщо на всеки човек. В ранното християнство, както и при други религии, тази идея продължава да се развива: Всички хора са направени по един начин от Бога и са негово подобие (*Виж Фигура 1*).

Фигура 1. „Три поколения“ права на човека

1215	Magna Charta Libertatum
1628	Petition of Rights (Англия)
1679	Habeas-Corpus-Akte (Англия)
1776	Virginia Bill of Rights (САЩ)
	Американска декларация на независимостта
1789	Декларация на човешките и граждански права от времето на Френската революция
26 юни 1945	Хартата на Обединените нации
10 декември 1948	Обща декларация на човешките права
4 ноември 1950	Европейска конвенция за човешките права
19 декември 1966	Интернационален пакт за стопански, социални и културни права
	Интернационален пакт за граждански и политически права
22 ноември 1969	Американска конвенция за човешките права
1 август 1975	Заклучителен акт – KSZE от Хелзинки
27 юни 1981	Banjul Charta на човешките права и правата на народите (Африка)
19 септември 1981	Обща декларация на човешките права в исляма
14 юни 1992	Декларация от Рио за околната среда и развитието (Рио-Декларация)
юни 1993	Световна конференция за човешки права (Виена): Vienna Declaration and Programme of Action

Таблица 1. Най-важните събития в развитието на човешките права

Колкото и напредничава да е теорията за човешките права и тяхната защита, от гледна точка на чистата правна теория те са били и са, и ще бъдат обект на спекулации за постигане на глобални геополитически цели с невоенни средства. Подобна е ситуацията с Френската революция, която според мен не само че не е двигател на прогреса, но е и едно стабилно дръпване назад. Организирана от масоните-якобинци, тя избухва под идеите за свобода, равенство и братство, но се превръща в кърваво клане, в масов терор от страна на якобинското ръководство. Не случайно и тази първа Френска република не просъществува дълго и монархията бързо е реставрирана.

Основен принцип на международното право е, че правата и свободите на човека произтичат от принадлежността на индивида, т.е. те са универсални, но и индивидуални, отнасят се до всички, но в качеството им на индивиди със собствена ценност и достойнство.⁶

В голямата си част тези права се появяват като обективни необходиминости, обусловени от засилването на интеграцията, на процесите на глобализация в развитието на човешкото общество, а оттам и от появата на съответни проблеми за развитието на обществото и на отделния индивид. Към третото поколение права

⁶ Основни права на човека и гражданина. Авторски колектив. София, 1998, с. 102.

на човека в последно време се отнасят и т.нар. в литературата колективни човешки права. Към тях се отнасят правото на свободен избор на отделните народи на самоопределение, правото на езикова и национална идентичност, правото на културни самоопределение и идентичност, правото на ползване от всички и от всеки на достиженията на съвременната цивилизация.

Макар още в древността да има наченки на изграждане на международното право и защита на правата на отделните граждани, за човешки права на международната сцена започва да се говори по същество едва през XX век. Универсалната международна система за защита правата на човека се базира на Устава на ООН и Всеобщата декларация за защита правата на човека. Макар всеобщата декларация, изработена през 1948 г., да има по-скоро пожелателен характер, тя залага основите на всички бъдещи документи от този тип, като изрежда правата на човека достатъчно подробно.

Уставът на ООН пък е приет в Сан Франциско (САЩ) през 1945 г., а в Гл. 7 държавите, които го подписват, изброяват ангажиментите, които поемат към мира и сигурността, и към защитата на правата на човека. Друго интересно събитие, което засилва стремежа в международното право към защита на правата на човека, е процесът в Нюрнберг, протекъл в Германия от 1945 до 1949 г. Възщност това е събирателно название за процесите срещу официални лица и организации, свързани с Втората световна война (1939 – 1945) и Холокоста по време на нацисткия режим (1933 – 1945). Впоследствие, въпреки идеологическите различия и очевидното разделение на света на полюси, през 1966 и 1976 г. са приети Международен пакт за граждански и политически права и Международен пакт за социални, етнически и културни права, които, за разлика от Всеобщата декларация, вече са със статут на международни договори.

В процеса на изглаждане на идеите за човешките права и тяхното реализиране в международното право САЩ, като страна, вземат активно участие и са основна движеща сила, особено в първите години след Втората световна война. Светът е потресен от деянията на нацистите, а евреите и европейските страни търсят възмездие. САЩ, под формата на Нюрнбергския процес, им дава това възмездие, а чрез Устава на ООН се опитва да създаде среда, в която изстъпления, подобни на тези от ВСВ, никога да не се повторят. Това не е първият опит от страна на САЩ да инициират създаването на международна организация, гарантираща мира и сигурността, недопускаща насилие над човешките права, също както цензура и забрана за публична дейност.

Множество конституции, харти и конвенции на международни организации срещат тези права. Но тъкмо тук започва проблемът: докато у дома, в собствената страна – ако тя е свободна и изградена според принципите на либералния ред – разполагаме с инструменти за прилагане на човешките права, то подобни инструменти са слаби или изобщо липсват в международен план. По самото си естество човешките права са международни или, по-добре, универсални. Това са правата на всяко човешко същество. Ако някои ги имат, а други – не, то тези права ще са непълни или дори застрашени.

Сега, през XXI век, изживяваме в утежнена форма резултата от съществуването на двата вида в рамките на един континент: много хора бягат от нелиберал-

ния ред в страните си и търсят убежище, а защо не и гражданство, в по-либерални държави. От една страна, социалната спойка на последните е застрашена от бежански вълни и те отговарят със затыгане на контрола по границите си. Суспендират човешките права на новодошлите, за да запазят правата на собствените си жители, като по този начин нарушават принципите, в които самите те вярват. Имануел Кант е първият, посочил на модерен език, че логиката на човешките права неизбежно води до идеята за световно правителство. Тъй като човешките права са универсални, тяхната частична реализация накърнява силата и дори съществуването им.

Човешките права са основните права на всеки индивид, *habeas corpus*, т.е. неговата цялост и свободата му на изразяване не само устно и писмено, но и асоциативно. Те са насочени преди всичко към държавата, представляват по своята природа определени претенции към нея и корелативно са обвързани с определени насрещни задължения именно от държавата. В тази връзка са интересни някои разсъждения в западната теория, че това второ поколение права не са права на човека в същинския смисъл на думата, защото са обусловени от социално-икономическото положение и политическата обстановка в дадената държава и не произтичат директно от природата на човека, от една страна, а от друга – зависят изключително от добрата воля на законодателя и по този начин губят основното си качество да бъдат мерило и ограничение на нормотворчеството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Правата на човека са ценности с непреходно значение, осъзнати както в миналото, така и признати в епохата на Новото време. През ХХІ век се отделя все по-голямо значение на защитата правата на човека. Историята на развитието на идеите и практиката по защитата на правата на човека е основание за гордост. Човешките права имат за свой естествен произход природата на човека и имат за цел самия човек. Те са основни потребности, които дават очертанията на социалното съществуване, ориентирани са изцяло към същността на човека като мяра за справедливост и хуманност.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Борисов, Орлин. Международноправна защита на правата на човека. София: Нова звезда, 2003.
2. Защита правата на човека по вътрешното и международното право. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002.
3. Йотов, Йонко. Увод в международната защита на правата на човека. София, 2001.
4. Неновски, Нено. Правата на човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
5. Друмева, Емилия, Цветана Каменова. Права на човека. Пловдив, 2000.
6. Основни права на човека и гражданина. Авторски колектив. София, 1998.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА

д-р Коста Влъчков

ВСУ „Черноризец Храбър“

Факултет „Международна икономика и администрация“,

Варна, България, 9007

E-mail: k.vlachkov@abv.bg

Резюме: Целта на настоящата статия е да проследи и анализира правата на човека от Античността до наши дни. Направената историческа ретроспекция свидетелства, че човечеството е запознато с правата на човека от древни времена и те имат своите корени далеч назад във времето.

Ключови думи: права на човека, исторически преглед, Античност, Средновековие, Възраждане, три поколения права на човека.

HISTORICAL REVIEW OF HUMAN RIGHTS

Kosta Vlachkov, PhD

VFU „Chernorizets Hrabar“

Faculty International Economics and Administration,

Varna, Bulgaria, 9007

Email: k.vlachkov@abv.bg

Summary: The aim of this article is to retrace and analyze human rights from antiquity to the present. Historical retrospection shows that humanity is aware of human rights since ancient times and they have their roots far back in time.

Keywords: human rights, historical review, antiquity, Middle Ages, Renaissance, three generations of human rights.

УПРАВЛЕНИЕ И МЕНИДЖМЪНТ

УПРАВЛЕНИЕ В КЛАСНАТА СТАЯ. ФОКУС ОБЛАСТИ В РАБОТАТА НА УЧИТЕЛЯ

Велислава Николаева

В системата на средното образование преподавателят изпълнява множество роли. Една от тези роли е тази на мениджър. Именно с това се аргументира изследователският интерес на автора – да се анализира поведението на учителя и да се систематизират необходимите качества, умения и компетентности, които той трябва да притежава в качеството му на управляващ системата *училищен клас*.

Обект на изследване в настоящата разработка е системата *училищен клас* и управленските процеси, които протичат в рамките на учебния час.

Предмет на изследване е съвкупността от управленски знания, които преподавателите трябва да притежават, и способността им същите успешно да бъдат прилагани в практиката на системата *училищен клас*.

Защитаваната теза в настоящата разработка е, че в своята практика учителите трябва да формират и развиват не само педагогически и методически знания, умения и компетентности, а и управленски.

Цел на настоящата разработка е да се открият, систематизират и критично да се анализират фокус области и влияещи фактори върху различни процеси в хода на учебния час. На тази основа да се систематизират ключови знания, умения и компетентности по управление, които преподавателите трябва да притежават, за да повишат своята професионална пригодност.

От така формулираната цел са систематизирани следните задачи:

- Да се идентифицират и критично да се анализират ролите на учителя в системата *клас*.
- Да се систематизират спецификите на управленския процес в системата *клас*.
- Да се дефинират областите от управленски знания, умения и компетенции, които учителите трябва да притежават, за да са успешни мениджъри на системата *клас*.

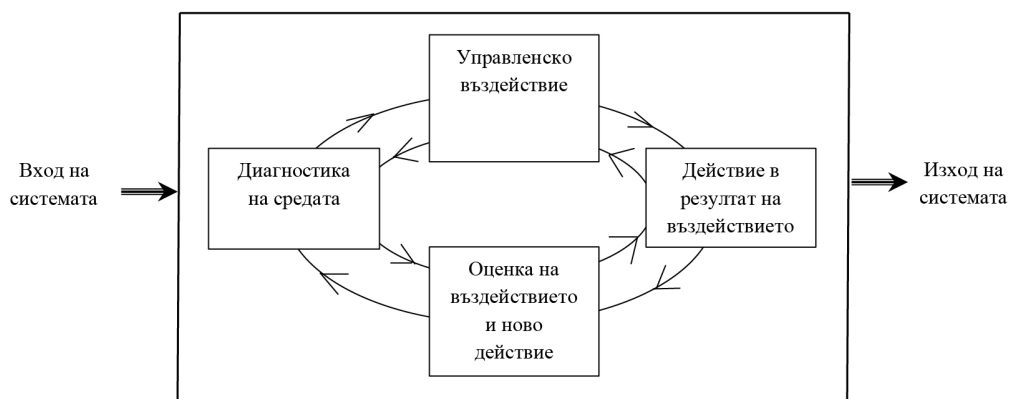
Особености на управленския процес в системата училищен клас

За идентифициране на особеностите на управленския процес в системата *училищен клас* са възприети следните изходни постановки:

- Като активен процес, управлението изисква създаването на среда, в която участниците: учител, в качеството си на субект на управление, и ученици, в качеството им на обекти на управление, ефективно могат да постигат поставените цели¹.
- Като съзнателен процес и с оглед осигуряването на активността на „обектите“ на управление, учителят трябва да използва различни техники и инструменти, за да провокира определеното желано поведение от страна на обучаемите.
- Като информационен процес, учителят трябва да избере онези вербални и невербални средства, посредством които не само да предаде предварително подбраната от него информация, но и да провокира желаната от него реакция у обучаемите.

Интерес за автора на настоящата разработка представлява и универсалността на приложението на управленския цикъл в системата *училищен клас*.

Логиката на процеса е представена във Фигура 1.

Фигура 1. Цикъл на управление в системата *училищен клас*

Източник: авторова разработка

Към така систематизирания процес на управление в системата *училищен клас* е нужно да се направят следните уточнения:

- Универсалността на процеса се запазва.
- На етап „Диагностика на средата“ учителят мениджър следва да избере начина и средствата за управленско въздействие. Предпоставка за избора са спецификите на системата *училищен клас*, в това число индивидуалните характеристики на учениците (елементи на системата и обекти на управление).
- Осъществяването на управленското въздействие е съвкупност от методически и управленски техники и подходи за едновременно преподаване и ръководене² на системата *клас*. На този етап от управленския цикъл,

¹ В общия случай целите в учебния процес са образователни, възпитателни и развиващи личността на ученика.

² Ръководенето в този случай се възприема като управление, а не като отделна управленска функция.

според автора на настоящата разработка, в най-пълна степен става видима необходимостта от придобиването на специфични компетентности от учителя, който е и мениджър на системата *училищен клас*.

- Уменията му да въздейства върху поведението на учениците в хода на учебния час могат да се измерят чрез поведението им по време на часа, както и чрез резултатите им при проверка на техните знания.
- За оценка на резултатите от управленското въздействие при разширеното разбиране за ролята на учителя в системата *училищен клас* е препоръчително и използването не само на критерии, с които обичайно се измерва успеваемостта на учениците, но и такива, които са свързани с дисциплината, със социалния климат по време на учебния час, с мотивацията, със способността на учителя да създава различни синергични ефекти, комуникирайки с обучаемите.

Класът като социална система, в която се случва управленският процес, представлява изследователски интерес за автора от гледна точка на потенциалните взаимодействия, които протичат в нея и които трябва да са наблюдавани и управлявани от учителите. Това подкрепя защитаваната теза, че учителите трябва да притежават специализирани управленски знания и умения, с които биха могли да идентифицират и въздействат на обучаемите в качеството им на обекти на управление.

В Таблица 1 са систематизирани ключови характеристики на измеренията на класа³.

Таблица 1. Измерения на класа

Елементи и отношения	Измерения	Фокус области	Очаквани резултати
<i>Системообразуващи елементи и отношения</i>	Класът като среда за развитие на учениците	Управление на обучението. Управление на социално-педагогическите и възпитателните взаимодействия.	Развити способности на ученика в учебния процес, в т.ч. и неговите интереси. Развити умения за адаптация и социална устойчивост на поведението. Формирани знания, умения и компетентности, значими за бъдещата му реализация.
	Класът като среда за развитие на учителите	Управление (авто) на професионалното развитие и кариера. Управление на професионалната среда и на екипите, които работят с класа.	Синергични ефекти от взаимодействието учител – ученик, учители-ученици. Удовлетвореност и реализация на учителя. Работна среда, позволяваща ефективна работа.

³ Виж Николаева, С. Мениджмънт на класа. София: Анупис – Булвест 2000, 2011.

	Класът като формална група	Ефективност на осъществяваните управленски функции. Ефективност на управлението на взаимоотношенията (УЧР) Ефективност на стратегическото и текущо управление на класа	Формулирани мисия, визия и цели за развитие на класа. Установена структура (йерархия) и взаимоотношения (фирмена култура). Осигурявана среда за нормално функциониране на системата <i>клас</i> .
Системоподдържащи елементи и отношения	Класът като символна реалност	Идентифициране и утвърждаване на символи – обединители на системата <i>клас</i>	Възприети и използвани за формиране на общност символи – идейни, организационни, обектни, поведенчески
	Класът като работна или физическа среда	Управление на времето и пространството. Управление ресурсите. Управление на документацията.	Осигурени физически условия за ефективно протичане на учебния и свързаните с него процеси. Осигурена ресурсна обезпеченост за функционирането на системата <i>клас</i> . Изрядно водена документация.
Системодетерминиращи елементи и отношения	Класът като поведенческа реалност	Управление на индивидуалното и групово поведение. Управление на дисциплината.	Поведение на класа, групата и ученикът, съответстващо на формулираните образователни и други цели. Формирани знания и умения за подходящо за образователната среда поведение
	Класът като комуникационна реалност	Управление на комуникацията в класа. Управление на комуникацията между система <i>клас</i> и останалите системи в образователната институция и свързаните с нея социални системи	Развити комуникационни умения. Постигнат комуникационен климат, позволяващ ефективност и резултатност.

Източник: авторова разработка, адаптирано по: С. Николова, 2011.

Управлението е неизменно свързано със стила на ръководство и с използваните методи за въздействие в хода на изпълнение на поставените цели и задачи. Стилът на ръководителя зависи от квалификацията, опита, заеманото място в йерархията на системата, личностните характеристики и ситуацията, в която е поставен мениджърът.

Основните ръководни стилове, през призмата на управлението на системата *училищен клас*, могат да се представят по следния начин (Таблица 2):

Таблица 2. Управленски стилове

Стил на управление	Обща характеристика	Проекция в системата <i>училищен клас</i>
Авторитарен	Директивен стил, който се отличава с голяма дистанция между мениджъри и служители. Липсват споделени ценности.	Учителят демонстрира своята власт над учениците, очаквайки своевременно изпълнение на дадените от него нареждания. Учителят поддържа по-скоро враждебни отношения с учениците. Учителят не изгражда атмосфера на сътрудничество.
	Липса на доверие и на положителна оценка в способностите на подчинените.	Учителят е активната страна, а ученикът е пасивен обект в учебния процес заради занижената оценка за способността на ученика самостоятелно и отговорно да се справя с поставените задачи, или да проявява самоинициатива и творчество.
	Използват се административни методи на въздействие.	Учителят дава указания тип нареждания, а учениците изпълняват.
	Подценява се необходимостта и собствения принос на мениджъра към мотивирането на служителите. Широко застъпени са санкциите, а поощренията рядко се използват.	Учителят използва предимно санкции за неизпълнени задачи и несвършена работа от учениците и рядко – поощрения и положителни оценки за положените от учениците усилия. По този начин влияе отрицателно върху мотивацията на обучаемите.
Демократичен	Мениджърът създава условия за работа, които повишават съпричастността на служителите. Дистанцията ръководител – подчинен е минимална.	Учителят създава атмосфера на сътрудничество между себе си и учениците, създава среда за формиране на общи интереси и идеи, свързани с учебния процес.

Демократичен	Мениджърът разчита на метода на убежденията и на системите за поощрения, за да подтикне своите сътрудници към изпълнение на поставените задачи. На служителите се предоставя значителна свобода на действие, насърчава се творчеството и самоинициативността. Чрез този стил се развива самоконтролът.	Учителят създава среда за изпълнение на всички цели на учебния процес, като същевременно с това насърчава учениците за самостоятелно мислене и при отчитане на индивидуалните особености на учениците. Насърчава включването на учениците в извънкласни форми по интереси и за развитие на допълнителни умения.
	Развиват се междуличностните отношения и се толерира колективният принцип на работа. Създава се атмосфера на сътрудничество и сплотеност.	Учителят създава среда за развитие на междуличностните взаимоотношения, развива формите на сътрудничество в системата <i>училищен клас</i> като предпоставка за генериране на синергични ефекти. Възпитава в толерантност към различията и насърчава кооперирането и екипната работа във всички случаи, в които това е възможно.
	Ръководителят често влиза в ролята на консултант или оказва помощ при изпълнението на някаква задача.	Учителят насърчава активността на учениците и оказва помощ и подкрепа на обучаемите във всичките си роли, които заема в системата <i>училищен клас</i> .
Либерален	Мениджърът с либерален стил на ръководство осигурява голяма, почти неограничена свобода на действие на своите подчинени.	Учителят насърчава творчеството и самоинициативността, особено в извънкласните форми, за които е мотивирал учениците за участие.
	Решенията при мениджър с либерален стил на ръководство се вземат колективно или без участието на ръководителя.	Учителят използва колективните форми за вземане на решения, включително оставя учениците сами да вземат решения в ситуации, в които това е възможно. Учителят често влиза в ролята на консултант и съветник.
	Мениджърът почти не осъществява административна власт. Разпоредданията се дават под формата на съвет, молба, предложение.	Учителят разчита на убежденията и авторитета, който има, за да постига целите в учебния процес, а не на принудата и разпоредването.

Либерален	При либералния стил възможността за творчество, самоинициатива и изява са най-силно развити. Това формира чувство на отговорност, самодисциплина и удовлетвореност от извършената работа.	Учителят с либерален стил на ръководство в най-висока степен развива креативността и насърчава творческото мислене на своите ученици. Много често той е ръководител и инициатор на различни извънкласни дейности.
-----------	---	---

Източник: авторова разработка

Отвъд обичайното разбиране за управленски стилове в специализираната литература може да се срещнат и други класификации, които учителят може да притежава и използва в практика си. Такива например са тези, които са свързани с определяне на поведенческите стилове в системата училищен клас, с които се поставя акцент върху различни аспекти на поведението на учителя и на неговите задължения в учебно-възпитателния процес.

Настоящата разработка няма за цел да изследва тяхното видово многообразие, тъй като те представляват интерес дотолкова, доколкото е необходимо да се аргументира необходимостта от формиране и развиване на управленски качества и умения и не толкова – какви са стиловете от методическа гледна точка. Поради тази причина са посочени малка част от възможните класификации на стиловете, които описват поведението на учителя при управление на дисциплината и взаимоотношенията между участниците в учебния процес (Таблица 3).

Таблица 3. Силове, описващи поведението и реакцията на учителите⁴

Критерии	Стил	Характеристика
Отношение към дисциплината	Асертивен	Учителят с асертивно поведение* своевременно изяснява очакванията си пред всички контактни аудитории (ученици, родители, ръководство), спокойно отстоява и демонстрира с подходящо поведение своите изисквания (в съответствие с обявените очаквания). За постигнати резултати учениците получават позитивни поощрения. При несъответствия прилага предварително дефинирани (или адаптирани) последствия.
	Неасертивен	Учителят изпитва притеснения да отстоява правила и да предявява изисквания към учениците, демонстрира непоследователност, трудно отстоява собствено дефинирани или други стандарти. Такъв учител е лесен за манипулиране и е по-скоро пасивен. Стилът му може да доведе до нарушаване правата на ученика.

* Асертивност – характеристика на личността, представяща я като автономна, независима от чуждо влияние, способна да самоконтролира и саморегулира поведението си.

⁴ **Canter, L., Canter, M.** Assertive discipline for parents. Canter and Associates, 1982.

	Враждебен	Учителят демонстрира подход и поведение, които могат да се определят като отблъскващи, използва груб изказ в несъответствие с етичните правила за работа с ученици. Неподходящ стил.
Релации „принуда – враждебност“ и „приятелство – враждебност“	Авторитарен	Потискане на инициативността и личността на обучаемия, използване на заповеди, закани, наказания, не насърчават развитието на приятелски взаимоотношения, вярват в послушанието и подчинението.
	Авторитетен	Комбинация между учителски контрол и подкрепа на ученика, зачитане на неговата индивидуалност. Демонстрира доброжелателност и позитивизъм, притежава авторитет и умее да респектира обучаемите.
	Ненамеса	Приема, че обучаемият може сам да определя своето поведение. Осъществява слаб контрол и оказва слаба подкрепа на ученика.
	Разрешаващ	Подкрепя обучаемите и осъществява слаб контрол. Фокусът на такъв учител е насърчаване самоизявата на ученика и признаване на правото на свободен избор. Това е и причината за занижения контрол.
Релации „принуда – разрешение“ и „приятелство – враждебност“	Авторитарен	Тези стилове очертават поведението на учителя въз основа на следните критерии: отношение към заповедите, контрол, методите на принудата, ориентация към бъдещето, способност за реална преценка на настоящето, емоционална интелигентност и умения за управление на емоциите, грижа за учениците, грижа и отговорност за резултатите на учениците в хода на учебния процес, умения за привличане на учениците за участие в училищния живот и учебния процес.
	Авторитетен	
	Снизходителен	
	Разрешаващ	
	Смесен	

Източник: авторова разработка, адаптирано по: Николаева, С. Мениджмънт на класа. Анупис – Булвест 2000, София, 2011; Иванов, И. Мениджмънт на ученическия клас. София, 2005.

Коментирайки ръководните стилове, е редно се спомене и още едно обстоятелство, свързано с добрите управленски практики, а именно – стилът на учителя трябва да е ситуационен, за да отговори на особеностите на средата в системата училищен клас.

Така идентифицираните особености на управленския процес аргументират необходимостта от анализ и оценка на функциите, ролите и компетентностите на учителя в качеството му на мениджър.

Специфични роли и компетентности на учителя

Според някои автори професията учител е най-интензивно развиващата се професия⁵. Пред тези, които я практикуват, винаги има някакви предизвикателства, свързани с различните аспекти на развиващото се глобално и информационно общество, с влиянието на фактори от вътрешната и външната среда, с обективен и субективен характер.

В Закона за предучилищното и училищното образование⁶ е посочено, че учителите изпълняват функции, свързани с обучението, възпитанието и социализацията, както и с подкрепата за личностно развитие на обучаемите.

В Наредбата⁷, която изяснява статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, визирани в Закона функции за длъжността „учител“ са конкретизирани и систематизирани. В настоящата разработка от всичките посочени в цитирания подзаконов документ интерес представляват следните:

- Планиране и реализиране на образователния процес, водещ до придобиване на ключови компетентности от обучаемите.
- Прилагане на образователни методи и подходи, съобразени с индивидуалните особености на обучаемите, тяхното кариерно ориентиране и консултиране, включително допълнителна работа с ученици и родители и други дейности, водещи до създаване на училищна култура, ориентирана към толерантност и кооперативност.
- Оказване на обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие на обучаемите за пълноценното им включване в образователната и социалната среда, в това число сътрудничество и взаимодействие с всички участници в образователния процес и с различните контактни аудитории.
- Участие в различна проектна дейност, в професионална мобилност и професионални обединения, в изследователска дейност от сферата на предучилищното и училищното образование.
- Разработване и изпълнение на стратегически документи, свързани с дейността на институцията, включително водене и съхраняване на задължителните документи.

В Приложение № 2 към чл. 42, ал. 2, т. 1 от същата Наредба⁸ са посочени следните ключови компетентности, които учителят трябва да притежава (Таблица 4):

⁵ Неминска, Р. За професията учител през призмата на нормативност, теория и операционалност.// Е-списание *Педагогически форум*, 2019, бр. 1, с. 3 – 9.

⁶ Закон за предучилищното и училищното образование. чл. 211. (1), (3). В сила от 01.08.2016 г., обн., ДВ, бр. 79 от 13 октомври 2015 г., доп., ДВ, бр. 42 от 28 май 2019 г.

⁷ Наредба № 15 от 22 юли 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. Чл. 5 (1), обн., ДВ, бр. 61 от 2.08.2019 г. в сила от 02.08.2019 г.

⁸ Наредба № 15 от 22 юли 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. Приложение № 2 към чл. 42, ал. 2, т. 1, обн., ДВ, бр. 61 от 2.08.2019 г. в сила от 02.08.2019 г.

Таблица 4. Компетентности на учителя

Знания, умения и отношения	Характеристика
Педагогическа компетентност	
Организиране и управление на образователния процес	<p>Учителят познава и отчита особеностите на обучаемите.</p> <p>В своята работа използва разнообразни методи и форми за осъществяване на възпитателната дейност и обучение (включително ИКТ), водещи до развитие на творческото мислене, мотивация за самостоятелна дейност, формиране и развитие на ключовите компетентности, развитие на личностния потенциал на обучаемите, съобразени с техните индивидуални потребности.</p> <p>Умее да работи с учебната и училищната документация.</p>
Управление на процесите в отделни групи или паралелки от класове	<p>Учителят притежава умения да планира, организира, координира и контролира дейности, свързани с преподаването, дисциплината и работната атмосфера по време на учебния процес.</p> <p>Умее да ръководи и формира умения за работа в екип в хетерогенна среда, да мотивира за участие и за самостоятелно учене чрез използване на конструктивни подходи на сътрудничество и при отчитане на индивидуалните особености на обучаемите.</p> <p>Използва техники за предотвратяване и разрешаване на конфликти, за противодействие на агресивно, асоциално и антисоциално поведение, възпитавайки отговорно поведение.</p> <p>Притежава умения да организира и ръководи, да разработването и насърчава спазването на правила за вътрешния ред.</p>
Социална и гражданска компетентност	
Работа в екип	Учителят умее да работи в екип с педагогическите специалисти, като развива конструктивни професионални взаимоотношения с тях и с новоназначени колеги и стажанти и участва в дейности.
Работа с родители и други заинтересовани страни	Осъществява ефективна комуникация, оказва помощ и работи с родители и други контактни аудитории по изпълнението на различни образователни цели.
Учителят умее да идентифицира собствените потребности от продължаваща квалификация, определя и постига цели, ориентирани към непрекъснато професионално развитие.	

Източник: адаптирано по: Приложение № 2 към чл. 42, ал. 2, т. 1 от Наредба № 15 от 22 юли 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, обн., ДВ, бр. 61 от 2.08.2019 г. в сила от 02.08.2019 г.

При използването на компетентностния подход за определяне на съвкупността от качества и умения, които учителят трябва да притежава, за изграждане на съвременния му образ, предложената по-горе систематизирана информация може да се допълни със следните компетентности:⁹

- Компетентности, свързани с ролята на консултант.
- Според ролята му на колега и професионалист учителят трябва да е добър информатор, модератор, медиатор и съветник.
- Според ролята му на участник във вътрешноучилищния живот на институцията той трябва да изгражда и развива професионални и отношения с колегите и с учениците си.
- Според ролята му на организатор на извънучилищни дейности и участник в тях учителят трябва да притежава интеркултурна компетентност.

Тази идея за полифункционалността на учителя е обект на анализ и от други автори, които също защитават тезата, че подготовката на специалисти за практикуване на тази професия трябва да включва и знания от други области¹⁰.

В подкрепа на тази теза могат да се посочат следните роли, които учителят има и трябва да може да изпълнява:

- изследовател и експериментатор – учителят трябва да се стреми към усвояването на последните новости в научната област, в която преподава, да търси интердисциплинарни връзки и да разширява с примери от практиката приложния характер на теоретичното знание, което се очаква да бъде усвоено от учениците.
- методолог – да развива преподавателския инструментариум и да усвоява нови техники за преподаване.
- иноватор – учителят трябва да търси, внедрява и демонстрира новото в науката и в практиката и да насърчава творческото поведение у учениците.
- организатор, контролор и оценител – учителят трябва да умее да осъществява в своята практика основните управленски функции, както и да има ефективна система за оценка на знанията на учениците.
- вдъхновител и регулатор на отношения – да е харизматичен и да умее да превръща учениците в свои съмишленици в учебния процес и всички дейности, свързани с него.
- експерт и практик – учителят умело трябва да съчетава и да представя на учениците както научните достижения по предаваните от него учебни дисциплини, така и практико-приложните им аспекти. Важен ангажимент на учителя е да поднесе знанията и да формира уменията по начин, който да води до повишаване на функционалната грамотност на учениците.
- възпитател – освен че учителят трябва да формира определени знания и умения по предаваните от него дисциплини, той влияе и върху цялост-

⁹ Адаптирано по: **Неминска, Р.** За професията учител през призмата на нормативност, теория и операционалност.// Е-списание *Педагогически форум*, 2019, бр. 1, с. 3 – 9.

¹⁰ За повече информация виж: **Тенева, М.** Диагностициране качествата на добрия учител. *Innovation and entrepreneurship*, ISSN 1314-9253, Volume V, number 4, 2017, с. 177 – 189, <http://oaji.net/articles/2017/3363-1517163567.pdf>, достъпно на 15.08.2019.

ното поведение на ученика и участва (осъзнато или не) при формирането на неговата ценностна система.

- консултант и изпълнител – учителят изпълнява ролята на консултант не само при работата си със своите ученици, но и при взаимоотношенията си със своите колеги. Той носи отговорност и за изрядността на водената от него училищна документация, комуникациите с различни контактни аудитории и др.
- дипломат – тук акцентът е върху комуникативните умения на учителя, неговата тактичност и способност да разрешава различни конфликти, да бъде модератор и медиатор.
- лидер – учителят-ръководител трябва да може така да въздейства върху обучаемите, че да не се налага да използва често системата от санкции за поддържане на подходяща работна атмосфера, а предимно системата от стимули. Учителят трябва да бъде авторитет и вдъхновител за своите ученици.

Регламентирането на знанията и уменията на учителите става и чрез Наредбата за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител“¹¹. Тя се отнася за онези педагогически специалисти, които придобиват допълнителна професионална квалификация и правоспособност да упражняват професията „учител“. Усвояването на допълнителните знания по подразбиране предполагат и придобиването на управленски такива, но те не са ясно и по категоричен начин заявени.

На работното си място учителят изпълнява и следните по-важни задачи, които също кореспондират със защитаваната авторова теза, че за да се повиши професионалната пригодност на педагогическите специалисти в системата на средното образование, е необходимо същите да бъдат допълнително обучени за придобиване на определен набор от управленски умения (Таблица 5).

Таблица 5. Умения на учителя

Умения за:	Характеристика
Управление на времето и пространството	Учителят трябва да може да планира, организира и контролира процеси и дейности, които са значими за нормалния учебен процес и които са свързани с необходимото време за нормалното им осъществяване. Това се допълва и с обезпечаването (планиране, организиране (реорганизиране) и контролиране) на тези дейности и процеси с ресурси в класната стая. Учителят трябва да има визия за бъдещето развитие на системата училищен клас не само по преподавания от него предмет, а и по отношение на цялостното развитие на личността на обучаемите.

¹¹ Наредба за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител“. Обн., ДВ., бр.89 от 11 ноември 2016 г., изм. и доп., ДВ., бр. 105 от 18 декември 2018, чл. 7.

Управление на комуникациите и взаимоотношенията	Обучението, като активен двустранен процес, предполага осъществяването на ефективна комуникация. Усвояването на методически и дидактически подходи за осъществяването на комуникацията по съответната учебна дисциплина предвид спецификите на системата <i>клас</i> , е предпоставка за придобиването на допълнителни умения за целенасочено въздействие върху комуникациите и неизменно възникващите в хода на тези комуникации взаимоотношения. Учителят трябва да притежава, развива и усвоява различни комуникационни техники, които да подобряват общуването му с обучаемите.
Управление на конфликтите	Във всяка една социална система в резултат на осъществяваните процеси е възможно да възникнат конфликти. В този смисъл учителят трябва да познава различни техники за управление на конфликтите, тъй като неовладяването им е предпоставка не само за влошаване на дисциплината, но на качеството на учебния процес.
Управление на учебния процес	В този смисъл учителят трябва да умее да планира, организира, реализира, координира и контролира всички дейности и процеси, които са свързани с участието му в системата училищен клас, както и да мотивира участието на учениците, създавайки култура на успеха и поощрявайки поведение, което е свързано с висока продуктивност, резултатност при изпълнение на поставените цели, склонност към промени и приемане на новото знание.

Източник: авторова разработка

За да се допълни профила на учителя мениджър, са систематизирани допълнителни качества, които той трябва да притежава.¹²

- склонност към риск
- комуникативност
- диалогичност
- кооперативност и отстъпчивост
- склонност към учене и саморазвитие
- комплексно и аналитично мислене
- организаторски способности и гъвкавост
- авторитет
- чувство за дълг и отговорност
- обща, специализирана и административна култура
- работоспособност
- инициативност
- самоувереност
- физически и умствени навици.

¹² Настоящият набор от качества няма претенцията за изчерпателност. С него се цели само да се подчертае необходимостта от формирането на допълнителни знания и умения, с които да се допълни профила на учителя по отношение на неговата професионална пригодност и с които да се покаже необходимостта от формирането на специфични познания, които са характерни за осъществяването на управленски процеси.

Идеята за ролята и значимостта на учителя мениджър в учебно възпитателния процес се аргументира и със следното твърдение: „ръководната роля на учителя в процеса на обучението далеч не се изчерпва с подбора, структурирането и разработването на учебното съдържание“¹³. Учителят е натоварен не само с отговорността за усвояването на учебното съдържание от страна на учениците, а носи отговорност и за тяхното развитие е формиране като личности. Заедно с това в хода на учебния процес учителят е отговорен и за създадената среда и атмосфера за работа в системата *училищен клас*.

От така систематизираните ключови функции, роли и качества на учителя е видно, че притежаването на специфични знания, умения и компетенции в областта на управлението са важни за изграждането на добрия учител и за тяхното формиране трябва да се отделя време и внимание, така като се създават и изграждат умения за преподаване и за подпомагане на процесите по усвояване на учебното съдържание от страна на обучаемите.

Учителската професия се смята за една от особено рисковите по отношение на стреса, който причинява¹⁴. Заедно с това тази професия е все още сред непривлекателните и неатрактивните за младите хора. Сред причините за този резултат, могат да се посочат:

- Изискването за наличие и едновременно използване на мениджърски и преподавателски умения – преподавателските умения са резултат от основното образование на учителя и определят неговата професионална квалификация. Те обаче не са достатъчни, за да формират така наречената „професионална пригодност“. Професионалната пригодност на учителя е резултат от усвоените знания за придобиването на квалификацията и образователната степен за упражняването на професията „учител“, допълнени с уменията за управление на системата *училищен клас*. Освен това е важно да се отчете и наличието на една друга особеност на учителската професия – времето за адаптация на учителя към всяка нова система *училищен клас* е много малко или почти никакво. Това е особено актуално в случаите, в които новият учител току-що е завършил своето образование и няма професионален опит отвъд изискуемото за придобиване на квалификацията „учител“. Така този факт се оказва и една от водещите причини младите специалисти, макар и притежаващи изискуемата квалификация, да търсят професионалната си реализация извън системата на предучилищното и училищното образование. Честата липса на специализирани знания по управление, различни от обичайните за съответния учебен предмет методики на преподаване, също са предпоставка за отказ от тази професия, тъй като уменията, които се придобиват при усвояването на управленския инструментариум, са различни от тези, които се изучават по методика на преподаването.

¹³ Петров, П. Съвременна дидактика. София: Авангард прима, 2016, с. 156.

¹⁴ За повече информация виж: Иванов, И. Управление на поведението в класната стая. // Първа пролетна национална конференция „Утвърждаване на авторитета на учителя в съвременните условия“, Варна, 2010, с. 23 – 34, Неминска, Р. За професията учител през призмата на нормативност, теория и операционалност. // Е-списание *Педагогически форум*, 2019, бр. 1, с. 3 – 9.

- Сложността на средата в системата училищен клас, породена от влиянието на редица фактори. Средата – вътрешна и външна на системата *училищен клас*, е строго специфична и в повечето случаи – ограничаваша. В своята практика, понякога дори ежедневно, учителят взаимодейства със следните контактни аудитории – системи училищни класове във връзка със заетостта му като преподавател (по няколко на различни системи дневно), родители (дори в онези случаи, в които учителят не е класен ръководител), педагогическия колектив, от който е част. Заедно с това нормативната среда, с която се регламентира образователната система, по категоричен начин заявява високи стандарти и очаквания за поведение на учителя с всяка една от тези аудитории. Това по един естествен път увеличава знанията и уменията, които той трябва да притежава и непрекъснато да развива, заедно с преподавателските си такива.
- Мотивацията и стресът на работното място, които са резултат от сложността на средата, и потенциалният риск от професионално прегаряне (бърн-аут). Проблемът с мотивацията и стресът на работното място е по-силно изразен при младите, току-що завършили учители и учителите без или с малък опит, а посочените до момента особености на учителската професия в немалко случаи действат демотивиращо на учителя и са предпоставка за натрупване на системна неудовлетвореност от трудовите задължения.

Така посочените обстоятелства, които допълват спецификите на учителската професия, също могат да се използват като отправна точка при аргументирането на необходимостта от формиране на управленски умения, и то по възможност – още в хода на обучение за придобиване на професионална квалификация „учител“.

Направеният обзор до момента позволява формирането на следното обобщение:

В нормативната среда е посочено, че учителите трябва да притежават управленски умения, което затвърждава необходимостта от прецизиране на учебното съдържание на учебните програми, по които се подготвят педагогическите кадри и в които конкретното формиране на управленски знания и умения да намери своето реално място. Друга възможност за придобиването на специализирани мениджърски компетентности е допълнителното обучение на педагогическите кадри.

Същностни специфики на управлението на системата училищен клас

Под понятието „мениджмънт на класа“ в настоящата разработка се възприема следното: Целенасочено въздействие на учителя върху системата *училищен клас*, в резултат на което се постигат целите на учебно-възпитателния процес както по отношение на груповото поведение, така и по отношение на отделния ученик. По време на този процес между учителят (субект на управление) и учениците (обекти на управление) протича синергично взаимодействие, което води до създаване на творческа и креативна работна среда, дисциплина, толерантност към останалите членове на системата и взаимоотношения, които са основани на разбиране и подкрепа. В резултат на това въздействие и взаимодействие учителят със своето поведение създава възможност за пренос на наученото от страна на учениците в други системи и ситуации.

Така предложеното разбиране за мениджмънт на класа позволява да се систематизират следните по-важни негови цели:

- Създаване на среда, която води до постигане на предварително планираните резултати по повод учебно-възпитателния процес и до формиране на определено качество и количество на знанията, които обучаемите следва да придобият. Важно е да се отбележи, че под „мениджмънт на класа“ се разбира не само управлението на физическата среда „класна стая“, а преди всичко управлението на социалната система *училищен клас*.
- Постигането на производствен климат (работна атмосфера), който да формира и поддържа удовлетвореност и желание за участие на обучаемите в работата на системата *училищен клас*. В това число постигането на синергия при отчитането на факта, че системата *училищен клас* е една специфична социална общност.
- Детайлно планиране на дейностите и процесите, които да водят до едновременно изпълнение на образователните и възпитателните цели, при отчитане на обстоятелството, че между мотивация и производителност съществува правопрпорционална връзка. Това е предизвикателство пред учителите в качеството им на мениджъри на системата *училищен клас* по отношение на избора на средства, начини и инструменти за повишаване на интереса на обучаемите за работа и участие в учебния процес.
- Формиране на поведенчески навици, които да позволяват оптималното усвояване на учебното съдържание, да позволяват ефективна и позитивна комуникация вътре и извън системата *училищен клас*, да са основани на добри практики за общуване, дисциплина и толерантност във взаимоотношенията.
- Утвърждаване и развитие на авторитета на учителя във всичките роли, които той изпълнява в системата *училищен клас*.

Според С. Николаева¹⁵ мениджмънтът на класа е „единство на философията, познанието и опитът за ефективно комплексно управление и ръководство на линейни процеси, отношения, дейности и среди в условията на ученическия клас като специфична микросреда за постигане на валидните за нея образователни цели чрез развитие и саморазвитие“ и следва да се разглежда в следните аспекти:

- Философия – като тук от значение са ценностите, приоритетите и ориентирите за развитие на мениджмънта на класа.
- Познание – имат се предвид уменията за ефективно управление (съдържателен аспект на управлението като процес) и пригодността на учителя да бъде мениджър на класа (умения, култура, характеристики).
- Добри практики, които могат да се усвоят и приложат в практиката на учителя като мениджър на класа.

Управлението на класа може да се представи и като съвкупност от методи и подходи, които учителите прилагат, за да създадат ефективна учебна среда, която предполага продуктивно и позитивно преживяване за обучаемите и учителя.¹⁶

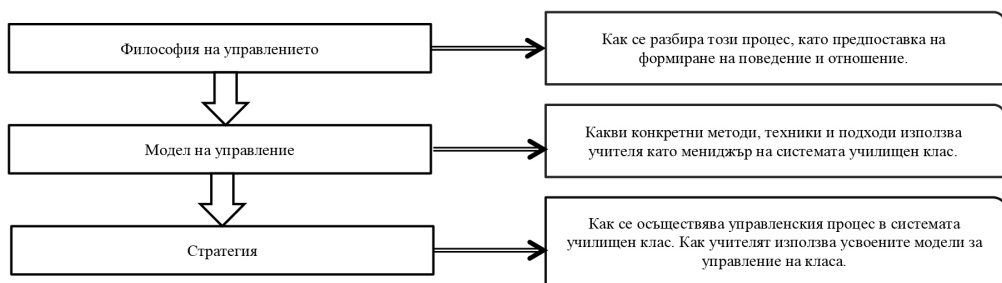
¹⁵ Виж: Николаева, С. Мениджмънт на класа. София: Анубис – Булвест 2000, 2011.

¹⁶ Адаптирано по: Гюрова, В. Училищният мениджмънт като вид образователен мениджмънт. // Педагогически форум, 2015, бр. 3, с. 15 – 33.

В допълнение на вече представеното относно предмета на мениджмънта на класа могат да се посочат, че мениджмънтът на класа обхваща още:

- Индивидуалното и груповото поведение (в т.ч. дисциплината) в системата *училищен клас*. В този смисъл на учителя мениджър са необходими знания и умения по групова динамика, организационно поведение, управление на конфликти.
- Комуникациите и взаимоотношенията в системата *училищен клас* и в свързаните с нея системи. Учителят мениджър трябва да има познания по лидерство и стилове на управление, да има развити комуникативни способности, да познава и успешно да прилага в практиката техники за управление на взаимоотношенията.
- Обучението и усвояването на специфични знания и умения от учениците – основна цел на учебно-възпитателния процес. Нормалното му протичане е предпоставено и от притежаваните мениджърски качества от учителя.
- Физическата среда на системата *училищен клас* също следва да бъде управлявана, тъй като тя е отговорна за част от условията за нормалното протичане на учебно-възпитателния процес и която участва при формирането на общата удовлетвореност на участниците в него.
- Създаването на среда за само-обучение, -развитие, -контрол, -управление също е важен компонент на мениджмънта на системата *училищен клас*. Един от принципите на управлението е, че доброто управление трябва да води до самоуправление.

Във Фигура 2 е представена логиката на управленския процес в системата *училищен клас*. Важно е да се отбележи, че резултатността от управленското въздействие зависи не само от усвоените от него модели за действие и въздействие върху елементите на тази система, а преди всичко от способността му да подбира оптималния за дадената ситуация. По този начин може да се аргументира и необходимостта от провеждането на различни тренинги, с които да се подпомогне придобиването на гъвкавост и адаптивност на поведението към изискванията на конкретната ситуация.

Фигура 2. Логика при осъществяването на управлението на класа
Източник: авторова разработка

В специализираната литература са познати различни модели и концепции за мениджмънт на класа. В Таблица 6 са предложени характеристиките на някои от тях.¹⁷

Таблица 6. Класификация на модели и концепции за мениджмънт на класа

Автор	Модели за мениджмънт на класа	Характеристика
Бруфи и Евертън*	Концепции, основани на формализацията на процеса на управление	Фокусът е върху създаването и отстояването на правила и процедури за поведение в <i>системата клас</i> с акцент върху формалната страна на управленския процес и върху стриктното изпълнение на функциите планиране, организиране и контролиране.
	Концепции, основани на властта	Основен инструмент за въздействие е властта на учителя, която той има върху обучаемите. Фокусът е върху формалната страна на поведението на учениците.
	Концепции, основани на симпатия	Разчита се на симпатия, емпатия и авторитет на учителя. Фокусът е върху създаване на атмосфера на сътрудничество и подкрепа.
Чарлс, Волфганг, Гликман**, Дал	Интервенционистки теории (опекунство, застъпничество, намеса)***	Отправна точка при този модел е, че учениците не могат да се справят сами и имат нужда от подкрепа (от учителя). Подкрепата от външната среда е най-мощният стимул за развитие и коректив на човешкото поведение. Учителят трябва да дефинира и отстоява правила и процедури, както и система от санкции и стимули във връзка с организацията на работата в класа.

* Johnson, V. Student Teachers' Conceptions of Classroom Control. // *Journal of Educational Research*, Nov/Dec 1994, Vol. 88, Issue 2, pp. 109 – 117, <https://www.jstor.org/stable/27541962?seq=1>, достъпно на 15.01.2019.

** Charles, H., Wolfgang, Ch., C. Glickman. Solving discipline problems: Strategies for classroom teachers. Allan and Bacon, Boston, 1980.

*** Интервенционистки са различни поведенчески (бифейвиористки) теории.

¹⁷ За повече информация виж: **Иванов, И.** Мениджмънт на ученическия клас. София, 2005, **Николаева, С.** Мениджмънт на класа. Анупис – Булвест 2000, София, 2011.

	Неинтервенционистки теории****	<p>Учениците трябва да са отговорни за своето поведение и имат право на глас.</p> <p>Важни за резултатите са взаимоотношенията „учител – ученик“, поради тази причина отговорността е разпределена между учителя мениджър и ученика/учениците. От значение е и личното влияние, което учителят има върху обучаемите.</p> <p>В основата на развитието на личността на обучаемия е разкриването на неговия вътрешен потенциал при спазването на принципите за отговорно и колективно поведение.</p> <p>Основна цел според това разбиране е стимулиране развитието на личността. В този смисъл учителят е по-скоро медиатор, който направлява и подпомага процесите за учене и самостоятелно справяне със задачите с учебния процес.</p>
	Интеракционистки теории	<p>Фокусът е върху колективността на поведението и споделена отговорност, върху усещането за принадлежност и част от общност.</p> <p>Разчита се на интеракция между вътрешни и външни сили. Отправна точка при прилагането на тези модели е, че при наличието на консенсус в класа по отношение на редица споделени ценности, правила и норми за поведение се установява личната отговорност на ученика, включително по отношение на неговите резултати в учебния процес.</p> <p>Ролите на учителя са на анализатор, съветник и провайдър на комуникационния процес в хода на осъществяване на междуличностни отношения при осъществяването на учебния процес. Негов ангажимент е да анализира и предвижда поведението на учениците в различни ситуации, последиците от това поведение и мерките за противодействие. Учителят разчита и използва референтната власт (лични качества), която притежава.</p>

**** Интервенционистки са различни психоаналитични теории.

К. Чарлс*****	Фундаментални теории	Развиват се през 50 – 70-те години на миналия век. Фокусът е върху дисциплината в класа (в отговор на нейното влошаване като проекция на регреса в човешкото поведение). Привличат се психолози, психиатри и педагози, които да участват в хода на осъществяване на учебно-възпитателния процес. Търси се поведенческо моделиране. Разчита се на система от санкции и стимули. Важна е ролята на ученика в училищната <i>система клас</i> . Разчита се на влиянието, което учителят има, насърчава се кооперирането и др.
	Приложни теории	Появяват се в периода 75 – 90-те години на миналия век. Към традиционните до момента подходи се надграждат техники за въздействие върху дисциплината в системата <i>училищен клас</i> чрез развитие на комуникацията, развитието на правата на системата „клас“, развиването на уменията за разрешаване на конфликти и за диагностика на проблемите, лидерството в управлението на системата <i>училищен клас</i> и др. Във фокуса на управлението на дисциплината са самоконтрола, изграждането на позитивна и кооперативна дисциплина при запазване на достойнството на обучаемите. Приложните теории, които се развиват след 90-те г. на миналия век, са с фокус върху дисциплината като функция на общността (системата „клас“, в т.ч. и учителите) и като функция на личността (вътрешна дисциплина, основана на загриженост, приемане и отговорност).
Р. Люис*****	Модел „опекунство“	Използва се формалната власт на учителя при осъществяването на целенасочено въздействие върху системата <i>училищен клас</i> . Разчита на система от санкции, стимули, обяснения и предупреждения.
	Модел „разпределена власт“	Решенията за правилата, санкциите и стимулите се вземат колективно между учителя и учениците.

***** Charles, C. Building Classroom Discipline. Pearson, 2013.

***** Lewis, R. Teachers' support for inclusive forms of classroom management. // Int. J. Inclusive Education, 1999, vol. 3, № 3, pp. 269 – 285, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136031199285048>, достъпно на 22.01.2019.

	Модел на самоуправлението	Разчита се на способността на системата <i>училищен клас</i> да се самоуправлява, което в общия случай е трудно постижимо и неизменно води до необходимост от намесата на учителя.
--	---------------------------	--

Източник: авторова разработка

В състава на влияещите фактори при управлението на системата *училищен клас* могат да се посочат (Таблица 7):

Таблица 7. Влияещи фактори при управлението на системата *училищен клас*

Фактори	Характеристика	Препоръки
Фактори, зависещи от личността на учителя	<p>Педагогическа компетентност.</p> <p>Професионализъм при осъществяване на комуникацията с учениците, при зачитане на личността на ученика и спазване на индивидуалните им особености, в това число и работа с информацията, която акумулира в хода на учебно-възпитателния процес.</p> <p>Умения за управление на времето – своето и това на своите ученици.</p> <p>Иновативност и креативност при мисленето.</p> <p>Откритост, позитивизъм и емпатия.</p> <p>Реалистичност по отношение на очакванията и поставените цели.</p> <p>Способност за решаване на различни проблемни ситуации и конфликти.</p>	<p>Учителят трябва да бъде пример за учениците, да умее да завладява с поведението си и отношението си учебната дисциплина, която преподава. Примерите от практиката, с които се показва как това знание може да бъде полезно, ако се усвои, са подходящ инструмент за привличане на вниманието и провокиране на интерес към науката.</p> <p>Важно е да се познават особеностите на обучаемите, техните потребности и възприятия. Използването на индивидуалния подход и демонстрирането на внимание към ученика са подходящи при търсенето на подходящо поведение от страна на учителя.</p> <p>Успешният учител в своята практика насърчава инициативността, творчеството, креативността и самостоятелната работа, създава ситуации, в които учениците самостоятелно могат да взимат решения.</p> <p>Поставя реалистични за изпълнение цели, които мотивират и провокират мисленето на обучаемите. Използва добре разработена система от санкции и стимули, като приоритет се дава на стимулите. Критика е конструктивна и насочена не към ученика, а към неговата работа.</p>

Фактори на вътрешната среда на системата	Споделени ценности и междуличностни отношения. Състав и структура на системата <i>училищен клас</i> . Физическа среда на класната стая.	Учителят трябва да разглежда системата <i>училищен клас</i> като организационно единство и да взима решения, които удовлетворяват не само целите на учебния процес, но и тези, които са свързани с нормалното и функциониране и развитие.
Фактори на външната среда на системата	Споделени ценности на образователната институция и правила за поведение в нея. Взаимоотношения с останалите училищни системи. Взаимоотношения с външни за образователната институция контактни аудитории. Нормативни изисквания. Образователни политики.	В своята практика учителят трябва да отчита факторите на външната среда, да се съобразява с тях, да адаптира своето поведение и това на обучаемите към обективните изисквания и влияния на тази среда. Учителят трябва да бъде провайдер, модератор и медиатор при установяването и развитието на взаимоотношенията между системата <i>училищен клас</i> и нейната външна среда.

Източник: авторова разработка

Направеният преглед на спецификите на управлението на системата *училищен клас* извежда на преден план важността на дисциплината за постигане на целите на учебно-възпитателния процес. В този смисъл като влияещи фактори могат да се посочат:

- Създадената атмосфера в класа като физически и социално-психологически климат, в това число писаните и неписаните правила за поведение в системата *училищен клас*.
- Авторитета на учителя и използваните от него техники и подходи за въздействие в хода на учебно-възпитателния процес, в това число техники за привличане и задържане на внимание, система от санкции и стимули, утвърдените и използвани методи за осъществяване на обратна връзка и др.
- Индивидуалните характеристики на учениците и способността им да се кооперират по между си.
- Управлението на дисциплината, което може да се осъществи посредством следното триединство – отговорности, награди и задължения. В този смисъл учителят мениджър трябва да разработи системата от санкции и стимули по начин, който да позволява интегриране и баланс между тези три компонента.
- Мобилността на семействата води до промени в състава на системата *училищен клас*. Това е предизвикателство пред учителя мениджър, който заради тази промяна трябва да създава условия за своевременно усвояване от новите ученици на утвърдените поведения по отношение на дисциплината или да има компенсирани механизми заради напусналите ученици.

- Промяна в ценността „семейство“ и ценностите, които се формират в семейна среда.
- Променя се отношението към ученето и знанието – те по-скоро не са ценност за учениците, а етап от живота, който трябва да се изтърпи.
- Дисонанс между проблемите на системата „клас“ в градска и селска среда.
- Други.

Разглеждайки управлението на системата *училищен клас* като информационен процес, аргументирано може да се предположи, че информацията в учебния час е от особено значение за качеството на учебно-възпитателния процес и за всички останали управленски процеси. В този смисъл информацията в учебния час се разпространява чрез:

- вербалните и невербални послания, които учителят изпраща;
- начина на говорене, изразните средства;
- тона;
- допълнителните материали;
- уважението към аудиторията (или липсата на такова);
- индивидуализирания подход към личността ученика и към класа;
- уменията за създаване на екипи, поощренията;
- хода на изпълнение на образователните цели.

Всички те са в основата на конгруентната комуникация¹⁸.

Управлението на системата *училищен клас* е предизвикателство пред учителите и по отношение на кръга от проблеми, които следва да се решават и за които са необходими специфични знания и умения:

- Наличието на няколко различни групи (подсистеми) от ученици в границите на системата клас, които имат различни нагласи към учебно-възпитателния процес. Това затруднява осъществяването на основните управленски функции и е предизвикателство в работата на учителя.
- Управление на времето за всеки урок и всеки час, включително и времето, което отнема управлението на взаимоотношенията, които възникват в хода на урока.
- В немалко случаи учебното съдържание трябва да се адаптира към особеностите на класа, което също е предизвикателство пред учителя, и отнема много време.
- Неумението да се формулират и отстояват правила за поведение в системата *училищен клас*. Това е предпоставка за възникване на ентропия (хаос) в системата и до неизпълнение в очакваната степен на целите на учебно-възпитателния процес.
- Физическата среда в класната стая не е достатъчно подходяща, за да се постигне оптимален резултат от работата по време на учебния час.

¹⁸ Демонстриране на такова поведение, при което има съвпадение между посланията, които човек предава посредством вербални и невербални изразни средства. При конгруентната комуникация трябва да има съответствие между казаното, начина, по който е казано, и поведението по време на изричането на посланието.

Мотивацията на обучаемите за участие в учебно-възпитателния процес. Тук е от особено значение способността на учителя да провокира и задържа вниманието на учениците.

- Недостатъчно учебни пособия и ресурси, които са задължение на ученика (и неговото семейство), които са необходими за нормалното протичане на обучението по съответния предмет.
- Наличието на ученици с различни възможности за участие в учебно-възпитателния процес.
- Липсата или недостатъчна подкрепа, разбиране и участие на родителите (настойниците) в учебно-възпитателния процес.

Възможни решения на така очертаните проблеми са:

- Детайлно разписване на правилата за поведение в класната стая, представянето им по подходящ начин и предприемане на необходимите мерки те да се приемат и спазват от всички ученици (умения за планиране, организиране, мотивиране на учениците и контролиране).
- Предварителна, детайлна и задълбочена подготовка на учителя за учебния час – (умения по методика на преподаването, управленски умения за планиране и последващо управление на времето в хода на учебния час).
- Запознаване с особеностите на системата училищен клас (предварителни разговори с класния ръководител, с други учители, които познават класа, наблюдение, умения за анализ и диагностика на информация).
- Запознаване с физическата среда, в която ще се осъществява учебно-възпитателният процес. Това подпомага цялостната подготовка на учителя за учебния час. По този начин може да се идентифицира необходимостта от осигуряване на допълнителни ресурси, пренареждане на работните места и др. (умения за планиране и организиране).
- Осигуряване на необходимите ресурси за постигане на целите на учебно-възпитателния процес в съответния учебен час. Това е възможно, като учителят подбере методически и дидактически средства, с които да компенсира потенциален недостиг на учебни материали, които е трябвало да бъдат осигурени от учениците, или не са налични поради спецификите на физическата среда, в която се развива системата *училищен клас* (умения за планиране и организиране, гъвкавост, адаптивност, комплексност и аналитичност на мисленето).
- Работа с родители (настойници) с оглед приобщаването им като партньори на образователната институция и в частност – на системата *училищен клас* (комуникативни умения, умения за водене на преговори, толерантност, емоционална устойчивост).
- Познаването и прилагането в практиката на различни техники за мотивация, които да отчитат и индивидуалните особености на учениците (умения за учене, умения за мотивиране, умения за координиране, умения за контролиране).

Управлението на системата *училищен клас* е предизвикателство пред учителя, тъй като той трябва да притежава различни знания и умения, отиващи отвъд професионалната му компетентност по даден учебен предмет. За да бъде успешен

като преподавател, учителят трябва да има такава съвкупност от компетентности, която да го превърне и в успешен мениджър.

Вместо заключение

Систематизираните факти относно:

- уменията, които учителите трябва да имат,
- функциите, които трябва да изпълняват,
- ролите, в които влизат ежедневно,

показват, че професията на учителя се отличава със сложност и интердисциплинарност. Заедно с това учителите трябва да развиват своя стил на работа и въздействие върху системата *училищен клас*, т.е. да развиват ръководния си стил. Освен да преподават, учителите трябва да умеят да управляват с всички отговорности и задължения, които произтичат от този процес, тъй като системата, в която работят преподавайки, е сложна и динамична, на моменти даже непредсказуема, склонна към създаване на хаос и често съпротивляваща се срещу голяма част от правила, които се опитват да ѝ наложат. С това може да се аргументира необходимостта учителите да придобиват и професионална подготовка по управление, като предпоставка за повишаване на тяхната професионална пригодност.

Усвоявайки знания и придобивайки специализирани умения за целенасочено въздействие върху системата *училищен клас*, учителят придобива способността да изгражда и моделира такъв организационен климат, който му позволява да постига целите на учебно-възпитателния процес.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ганева, Т. Педагогическите технологии – връзка между наука и практика.// Съвременни предизвикателства пред учителската професия, София, 2012, с. 376 – 379.
2. Гюрова, В. Защо само педагогическа компетентност не е достатъчна за учителя на 21. век?// *Педагогически форум*, 2018, бр. 3.
3. Гюрова, В. Училищният мениджмънт като вид образователен мениджмънт.// *Педагогически форум*, 2015, бр. 3, с. 15 – 33.
4. Гюрова, В. Квалификацията на педагогическите кадри като критерий и фактор за качество на образованието.// *Актуални политики и практики в образованието*. Плевен, 2019, с. 453 – 460.
5. Димова, В. Вътрешната работа на учителя – главно предизвикателство в професионалния му път.// *Съвременни предизвикателства пред учителската професия*, София, 2012, с. 91 – 97.
6. Закон за предучилищното и училищното образование. в сила от 01.08.2016 г. Обн., ДВ, бр. 79 от 13 октомври 2015 г. Доп., ДВ, бр. 42 от 28 май 2019 г.
7. Захариева, Р. Променящата се класна стая – реални от съвременната класна стая и предложения за решения.// *Съвременни предизвикателства пред учителската професия*, София, 2012, с. 23 – 41.
8. Иванов, И. Агресията и насилието в училище.// *Педагогика*, София, 2013, кн. 1, с. 35 – 57.

9. Иванов, И. Дисциплинарни модели. www.ivanpivanov.com/uploads/sources/44_Disciplinarni-modeli.pdf, достъпно на 12.03.2019
10. Иванов, И. Добри практики в образованието. // Годишник на ШУ „Константин Преславски“, Шумен, 2012, с. 209, 215.
11. Иванов, И. Мениджмънт на ученическия клас. София, 2005
12. Иванов, И. Управление на поведението в класната стая. // Първа пролетна национална конференция „Утвърждаване на авторитета на учителя в съвременните условия“, Варна, 2010, с. 23 – 34.
13. Кираджиева, И. Взаимоотношенията учител – ученик като важен мотивационен фактор в образователния процес. // *Реторика и комуникации*, 2017, бр. 28, <https://rhetoric.bg/>, <http://journal.rhetoric.bg/>, достъпно на 13.08.2019
14. Кирилова, Д., Терзийски, Е. Подобряване ефективността на професионалното образование и обучение чрез вътрешна квалификация на специалистите. // Съвременни предизвикателства пред учителската професия, София, 2012, с. 449 – 457.
15. Кожухарова, Г. Мениджмънт на образователната среда за развитие на креативността и творчеството. // *Педагогически форум*, 2015, бр. 3, Тракийски университет, Стара Загора.
16. Колишев, Н. Педагогическите умения на учителите. Взаимоотношения между учители и ученици в процеса на обучение. Книга втора. София Захари Стоянов, 2013.
17. Мерджанова, Я. Предизвикателството „трансформация“ пред професията „Учител“ – в контекста на социалното взаимодействие. // Съвременни предизвикателства пред учителската професия, София, 2012, с. 11 – 22.
18. Мизова, Б., Цветанска С. Изследователски гледни точки към проблема за социално-комуникативната компетентност на педагогическите специалисти, <https://rhetoric.bg/социално-комуникативната-компетентност>, достъпно на 20.08.2019
19. Наредба за държавните изисквания за придобиване на професионална квалификация „учител“. Обн., ДВ, бр. 89 от 11 ноември 2016 г., изм. и доп., ДВ, бр. 105 от 18 декември 2018.
20. Наредба № 15 от 22 юли 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. Обн., ДВ, бр. 61 от 2.08.2019 г. в сила от 02.08.2019.
21. Неминска, Р. За професията учител през призмата на нормативност, теория и операционалност. // Е-списание *Педагогически форум*, 2019, бр. 1, с. 3 – 9.
22. Николаева, С. Мениджмънт на класа. София: Анупис – Булвест 2000, София, 2011.
23. Петкова, И. Модел за обвързване на кариерното и професионалното израстване на учителя. // Съвременни предизвикателства пред учителската професия, София, 2012, с. 132 – 139.
24. Петров, П. Съвременна дидактика. София: Авангард прима, 2016.
25. Тенева, М. Диагностициране качествата на добрия учител. *Innovation and entrepreneurship*, Volume V, number 4, 2017, с. 177 – 189, <http://oaji.net/articles/2017/3363-1517163567.pdf>, достъпно на 15.08.2019
26. Тодорина, Д., Марулевска, Кр. Педевтология. Н. Рилски, Благоевград, 2010.
27. Христова, В. Изграждане на екип и умения за екипна работа. // Съвременни предизвикателства пред учителската професия. София, 2012, с. 80 – 84.

28. Canter, L., Canter, M. Assertive discipline for parents. Canter and Associates, 1982.
29. Charles, C. Building Classroom Discipline. Pearson, 2013.
30. Charles, H., Wolfgang, Ch., C. Glickman. Solving discipline problems: Strategies for classroom teachers. allan and Bacom, Boston, 1980.
31. Gerstein, J. Moving from Education 1.0 Through Education 2.0. Towards Education 3.0. 2014, 83 – 98, <https://core.ac.uk/download/pdf/61743551.pdf>, достъпно на 15.01.2019.
32. Johnson, V. Student Teachers' Conceptions of Classroom Control.// Journal of Educational Research, Nov/Dec 1994, Vol. 88, Issue 2, p. 109 – 117, <https://www.jstor.org/stable/27541962?seq=1>, достъпно на 15.01.2019
33. Lewis, R. Teachers' support for inclusive forms of classroom management.// Int. J. Inclusive Education, 1999, vol. 3, № 3, pp. 269 – 285, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136031199285048>, достъпно на 22.01.2019.
34. Reeve, J. (2009). Why teachers adopt a controlling motivating style toward students and how they can become more autonomy supportive. Educational Psychologist, 44 (3), pp. 159–175.
35. Peretti, A. Competences sociales et relations a autrui. Paris: L'Harmattan, 2000.
36. Slavin, R. L. (2002). Operative group dynamics in school settings; structuring to enhance educational, social and emotional progress. Group, Vol. 26, 4, pp. 297 – 308
37. Wilkins, J. (2014). Good teacher – student relationships: perspective of teachers in urban high schools. American Secondary Education, 43 (1).
38. Webb, N. M. (2009). The teacher's role in promoting collaborative dialogue in the classroom. British Journal of Educational Psychology, 79, pp. 1 – 28.

УПРАВЛЕНИЕ В КЛАСНАТА СТАЯ. ФОКУС ОБЛАСТИ В РАБОТАТА НА УЧИТЕЛЯ

Доц. д-р Велислава Николаева

Резюме: В системата на средното образование преподавателят изпълнява множество роли. Една от тези роли е ролята на мениджър. Именно с това се аргументира изследователският интерес на автора – да се анализира поведението на учителя и да се систематизират необходимите качества, умения и компетентности, които той трябва да притежава в качеството му на управляващ системата *клас*.

Обект на изследване в настоящата разработка е системата *клас* и управленските процеси, които протичат в рамките на учебния час.

Предмет на изследване е съвкупността от управленски знания, които преподавателите трябва да притежават, и способността им същите успешно да бъдат прилагани в практиката на системата *клас*.

Защитаваната теза в настоящата разработка е, че в своята практика учителите трябва да формират и развиват не само педагогически и методически знания, умения и компетентности, а и управленски.

Цел на настоящата разработка е да се открият, систематизират и критично да се анализират фокус области и влияещи фактори върху различни процеси в хода на учебния час. На тази основа да се систематизират ключови знания, умения и компетентности по управление, които преподавателите трябва да притежават, за да повишат своята професионална пригодност.

Ключови думи: управление, управленски процес, система *клас*.

CLASSROOM MANAGEMENT – FOCUS AREAS IN THE TEACHER'S WORK

Assoc. prof. Velislava Nikolaeva, PhD

Summary: In the system of secondary education the teacher plays many roles. One of these roles is the role of a manager. This argues the author's research interest - to analyze the behavior of the teacher and to systematize the necessary qualities, skills and competencies that he/she must have in his/her capacity as a manager of the system-class.

Object of research in this study is the system-class and the management processes that take place within the school hour.

Subject of research is the set of managerial knowledge that teachers must have and their ability to successfully apply them in the practice of the system-class.

The defended thesis in the present study is that in their practice, teachers must form and develop not only pedagogical and methodological knowledge, skills and competencies, but also managerial ones.

The aim of the present study is to highlight, systematize and critically analyze focus areas and influencing factors on various processes during the lesson. On this basis, to systematize the key knowledge, skills and management competencies that teachers need to have in order to increase their professional suitability.

Keywords: management, management process, system-class.

ПРАКТИКИ ПО ЗАДЪРЖАНЕ НА ПЕРСОНАЛА ПО ПРИМЕРА НА НИГЕРИЙСКИЯ УПРАВЛЕНСКИ БОРД

Силвена Йорданова

Introduction

The paper presents employee retention practices, their importance and factors affecting on them. The main aim of this study is to examine the Employee retention practices that is being adopted by NCDMB, additionally, the researchers test the reward system, growth opportunities, effective organizational climate and work schedule flexibility. The study is two parts, including managers and staff. The second part of the study is developing retain strategies for their staff. There is no such study and we believe that it will contribute to the literature ascertaining how employees are retained in NCDMB (Ogbuku, 2019). For the purpose of the study, 100 management and staff of Nigerian Content Development and Management Board (NCDMB), Yenagoa, Bayelsa State have been included. This comprise of 20 managers and 80 staff. Total number of 100 questionnaires that was given to the staffs were 100. 20 questionnaires were given to managers but only 17 were retrieved and 3 could not be retrieved. On the other hand 80 questionnaire were administered to the staffs but only 43 were retrieved. While 37 could not be retrieved. The total number of completed questionnaires retrieved for both managers and staff were 60, while 40 were uncollected.

The sampling technique adopted was the convenience sampling technique. Convenience sampling refers to a sampling technique utilized where location, accessibility, willingness to participate becomes an issue amongst the respondents. In this study, the convenience sampling technique was used to select 100 respondents for the study; this is 100% of the population. This technique was adopted because the staff of NCDMB are those who may not always be in the office (Ogbuku,2019).

In order to achieve the goals of the study, four main hypotheses questions were formulated:

1. *Ho: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and use of reward system as an employee retention practice.*

2. *Ho: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and provision of growth opportunities as an employee retention practice.*

3. *Ho: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and provision of effective organizational climate as an employee retention practice.*

4. *Ho: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and work schedule flexibility as an employee retention practice.*

Literature review

The decision to keep loyal to the company and retain in it is affected by the satisfaction derived from the job. Employee retention stems from job satisfaction. The term of job satisfaction is defined by the positive or negative feelings that workers have towards their job. The employee satisfaction is affected by group of factors including length of service, marital status, educational level, etc. In other words, the feelings that workers have towards their company depends on the length of service, according to the authors. Overall satisfaction drops for employees of more than six months, and the greatest level of job turnover occurs during this period. In this regard, Smith et al. (1996) as cited by Yordanova, 2019 argue that high turnover may be due to lack of job satisfaction among employees. However, it should be noted that the sampling ratio between hourly paid employees to salaried employees in their study is six to one and the high sampling mix of temporary employees may bias the results (Yordanova, 2019).

It is interesting fact that marital status does not play enough impact on job satisfaction as both married and non-married women in both black and white groups expressed the same degree of satisfaction with their jobs when occupational category was controlled (Baum, Lam&Zhang, 2001) as cited by Yordanova, 2019.

Regarding the educational level, according to Baum et al. 2001, there is a negative link between education and the satisfaction that worker has. It is especially true for more educated people, due to the fact they have higher expectations and are motivated by high rank needs. (Yordanova, 2019). If we view the Maslow's pyramid of needs, highly educated people are driven by the need of self-esteem and self-realization. It is not in force for people having lower level needs. They are dominated mostly by physiological needs. To sum up, people working on managerial positions are driven by higher level needs. They need to be estimated by their supervisors, to be provided with career growth opportunities. However, the job satisfaction in this positions is characterized by high level of stress.

Employee satisfaction is connected to customer satisfaction. It is especially important for the service industry. We agree fully with the opinion of Yeh, that companies trying to be customer-focused need to start at first on their employees (Yeh, 1999) as cited by Yordanova, 2019. As the author tells, there are several ways to provoke employee satisfaction:

- *Employee empowerment*; By giving power to employees, including them in the decision-making process, they become more motivated and thus satisfied by the jobs.
- *Training*; Companies investing in their employees not only increase their productivity but also reduce job abundance rate. Hotels that constantly provide training to their employees, provide high level of service to customers in turn. It can be said that training and development is one of the most important HR functions.

Employee retention is an issue, addressed by Rigio, 2006 as loyalty to company as cited by Stoyanov&Kolev, 2013. In other words, loyalty to organization was the term used in the seventies of the last century (Stoyanov&Kolev, 2013) as cited by Yordanova, 2019. According to the authors, by employee retention in the past was meant acceptance of the values of the company, readiness to serve fully to the organization and a desire to stay in it. as in the nineties of the past century, by employee retention was thought the behaviour shown by employees and their adjustment (Stoyanov&Kolev, 2013) as cited by Yordanova, 2019.

According to studies, there is high correlation between employee retention and job commitment (Rigio, 2006). If employees are retained by the company, they are going to be highly committed (Yordanova, 2019).

In this regard, Kim shows in his study that the role conflict, role ambiguity and role stress have a negative effect on job satisfaction among hotel employees (Kim, Murrmann, & Lee, 2009) as cited by Yordanova, 2019.

The problem of retention is very actual among hotel workers. As noted by Zahari, Khalid, Musa & Rahman many hospitality organization face problem with retaining employees since they do not know the factors that retain them (Abdulah et al., 2011) as cited by Yordanova, 2019. In order to study the relationship between employee satisfaction and retention of employees, the researchers have developed a service profit model. The service profit chain model postulates that there are direct and strong networks of relationships between variables such as profit, growth, customer loyalty, customer satisfaction, the value of goods, services delivered to customers, employee capability, satisfaction, loyalty and productivity. Heskett et al. (1997) established the linkage by collecting empirical evidence from some 20 large service organizations (Abdulah et al., 2011) as cited by Yordanova, 2019. The was firstly introduced by Heskett et al. in 1997 as cited by Yordanova, 2019. The model is focusing on the following chain of relationships, namely, that profit and growth are linked to customer loyalty, customer loyalty is linked to customer satisfaction, in turn, customer satisfaction is linked to service value while service value is linked to employee productivity, whereas employee productivity is linked to employee loyalty, employee loyalty is in turn linked to employee satisfaction, and employee satisfaction is linked to internal quality of work life (Yordanova, 2019).

The results of the study of Abdulah et al. 2011 proved that four satisfaction variables correlates with all the three aspect of loyalty in this study, namely, employment tenure, planning career with company and recommending employment. As the authors recommend, their findings of this study could be used by managers in organizations in developing their staff training programme in order to create satisfied and loyal workers (Yordanova, 2019).

In trying to conceptualize employee retention practices. Bakker et al., (2003) asserted that employee retention is one managerial tool in the organization that can have a positive influence on employees if well utilized. According to Bakker et al. (2003), staffs that are pleased with their job are more often motivated and devoted toward their job. They are always willing to improve at the same time put effort towards achieving their organizational goal. The factors leading to employee retention are summed up in the table below (Yordanova, 2019).

Table 1. Employee retention factors

Retention Factor	Definition
Advancement Opportunities	The amount of potential for movement to higher levels within the organization
Constituent attachments	The degree of attachment to individuals associated with the organization such as supervisor, co-workers, or customers
Extrinsic rewards	The amount of pay, benefits, or equivalents distributed in return for service
Flexible work arrangements	The nature of the work schedule or hours
Investments	Perceptions about the length of service to the organization
Job satisfaction	The degree to which individuals like their jobs
Lack of alternatives	Beliefs about the unavailability of jobs outside of the organization
Location	The proximity of the workplace relative to one's home
Non-work influences	The existence of responsibilities and commitments outside of the organization
Organizational commitment	The degree to which individual's identify with and are involved in the organization
Organizational justice	Perceptions about the fairness of reward allocations, policies and procedures, and interpersonal treatment
Organizational prestige	The degree to which the organization is perceived to be reputable and well-regarded

Source: Yordanova, 2017

In this regard, Ambrosius (2016) as cited by Ogbuku, 2019, pointed out that one of the ways organizations can retain their workers is through research and development this gives employees opportunity of career advancement, nevertheless one of the problem is that Firms often invest in developing and training of employees that they believe can produce effective output for the organization. While Pandita and Ray (2018) in his

view the author pointed out that firms can continue maintaining their positions in competing globally, by training their staffs in modern innovations (Ogbuku, 2019).

Kuvaas (2011) as cited by Ogbuku, 2019, stress the need that in this high globalization atmosphere, more emphasis is placed on performance appraisal, this is necessary for the firm to have more knowledge of their staffs, although feedback is important, for this will enable staffs to be motivated by airing their view concerning certain issues. Lammers (2003), noted that appropriate development, and absorption of newly learned skill is fundamental for survival in any workplace (Ogbuku, 2019). This information is the most costly resource of any organization. (Duff et al., (2014), examine employees' opinions regarding to the level of relationship with their manager and its impact on employee retention (Ogbuku, 2019). Daly et al., (2014), noted in their investigation on Leadership conducted on clinical executives. The result shows that there was strongly correlation between this variables productivity, laborer achievement and hierarchical accountability of employees (Ogbuku, 2019). Brunetto et al., (2012) maintain that supervisory of line managers enhances and increases the overall level of job contentment in employee working in public areas. Rogers, Clow and Kash (1994) found out that improper leadership style in a firm has the tendency of affecting firms satisfactory and commitment (Ogbuku, 2019).

As Yordanova, 2017 states, retaining of employees is a crucial question. Unfortunately, some companies prefer not to invest in their staff, nor conduct training or development. In order to be successful the business needs talents. The talent management and career adaptability of people engaged in different sectors of the economy vary.

Employee retention strategies are classified in three main groups (Yordanova, 2019): 1. Compensation; 2. Environment; 3. Growth; 4. Relationship; 5. Support.

If we focus on the first group retention strategy, it is mainly related to compensation. It means that employees expectations need to be covered with the adequate compensation package as they expect. By compensation is meant not only salary, but all the package of monetary and non-monetary benefits that the organization can provide-social insurance, vacancies, shares in the company, etc (Yordanova, 2019).

The second employee strategy is related to environment. In this regard, employees expect to work in a safe working conditions, to be offered facilities to meet their main physiological needs, to work in a friendly atmosphere.

As Yordanova, 2019 presents, the employee retention strategy should include the following steps:

Step 1. Create work environment to meet the needs of the staff

Step 2. Improve relationships between the employees and managers

Step 3. Provide constant feedback from employees regarding the priorities they have in their working life.

Step 4. Offer career job opportunities, job rotation and give constant performance feedback.

Step 5. Offer monetary and non-monetary rewards for good performance of the staff in the companies.

Employees are feeling retained if they have the opportunity for work schedule flexibility. Today, organizational demands is becoming too much for many employees to handle. In some organizations, overtime working is almost statutory. In the banking

industry for example, some cashiers have to work extra hours balancing their accounts. Some have to work two to three hours more to complete their daily duties. In some other organizations, very little or no consideration is given to nursing mothers. Such nursing mothers have to take care of their family needs together with organization expectation. The above working conditions may make employees to leave a job (Ogbuku, 2019).

Heathfield (2018) pointed out that with flexible workable schedules workers experience, employees enjoy conditions that encourages personal commitment and responsibilities, when employees are given flexible work schedule it enables them to meet up with their family needs and other commitments. Additional better flexible condition decrease the consumption of worker's time and cost, it is noticeable that in some areas employees have to travel more than an hour to their workplace, and majority of these firms do not allow employees to work from home, this cost a lot for the employees. For instance during traffic jam, it is stressful for employees to drive and meet up with their job for example if they had to be in the office at 8:00am but instead they arrived at 10:00 am due to traffic. Another factor is high emotional and personal control over work surroundings, one of the fundamental reason individuals like to be their own boss is control issue. By encouraging workers to make decision regarding their work schedule, it will raise entrepreneurial spirit which could be better of their overall productivity (Ogbuku, 2019).

Flexible working condition is notable to reduce workers burnout due to heavy work, in essence this means worker can time off and they will incur the anger of their manager. Order factor of flexibility is that it allow individuals to relax after they have finish their task and this enable employees to enjoying working in the establishment, for instance those that work during the night. Majority of employers have this feels that employee that work in the morning work harder than those in the night. And there is no evidence backing this notion, it is simply have to do with culture and belief of people. Effective flexible working condition can reduce external childcare cost for nursing mothers it is clear that only few organizations encourage nursing mothers to stay back home and work although working at still requires child care support nevertheless if couples both have flexible working hours it will enable both parties to share in the responsibilities (Heathfield, 2018) as cited by (Ogbuku, 2019).

Methodology

In this literature review, the researchers have identified factors leading to employee retention. In this section, will be used the variables discussed above in the literature review. The researchers check how the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) utilizes these retention practices in its operations.

H01: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board and use of reward system as an employee retention practice

Table 2. PPMCC outcome between NCDMB retention practice and use of reward system

S/n	Variables	N	$\sum x$ $\sum y$	$\sum x^2$ $\sum y^2$	$\sum xy$	Df	r.cal	r.crit	Decision
1	NCDMB use of retention	4	60	1200	1037	6	1.543	1.440	S
2	Reward system	4	60	1026					

N = 8; Significant @.0.05 Alpha Level; Decision = S.

In Table 2 Pearson Product Moment Correlation Coefficient on the relationship between NCDMB retention practice and use of reward system has been used As it becomes clear from the table above, the analysis is significant at 0.05 alpha level because the cal r. value of 1.543 is higher than the critical r. value of 1.440 at 0.05 alpha level with 6 df. Hence, the null hypothesis which states that there is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board as an employee retention practice cannot be retained but rejected (Ogbuku, 2019).

Ho2: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and provision of growth opportunities as an employee retention practice

Table 3. PPMCC outcome between NCDMB retention practice and provision of growth opportunities

S/n	Variables	N	$\sum x$ $\sum y$	$\sum x^2$ $\sum y^2$	$\sum xy$	Df	r.cal	r.crit	Decision
1	NCDMB use of retention	4	60	1790	1195	6	0.875	1.440	nS
2	provision of growth opportunities	4	60	1026					

N = 8; Significant @.05 Alpha Level; Decision = nS.

Table 3 is on the analysis of Pearson Product Moment Correlation Coefficient on the relationship between NCDMB retention practice and provision of growth opportunities. The table indicates that the analysis is not significant at 0.05 alpha level because the cal r. value of 0.875 is lesser than the critical r. value of 1.440 at 0.05 alpha level with 6 df. Hence, the null hypothesis which states that there is no significant relationship between NCDMB retention practice and provision of growth opportunities is retained (Ogbuku, 2019).

Ho3: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and provision of effective organizational climate as an employee retention practice

Table 4. PPMCC outcome between NCDMB retention practice and effective organizational climate

S/n	Variables	N	$\sum x$ $\sum y$	$\sum x^2$ $\sum y^2$	$\sum xy$	Df	r.cal	r.crit	Decision
1	NCDMB use of retention	4	60	990	1026	6	0.101	1.440	NS
2	Effective organizational climate	4	60	1026					

N = 8; Significant @.05 Alpha Level; Decision = NS.

The above table shows the analysis is not significant at 0.05 alpha level because the cal r. value of 0.101 is lesser than the critical r. value of 1.440 at 0.05 alpha level with 6 df. Thus, the null hypothesis which states that there is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and provision of effective organizational climate as an employee retention practice cannot be rejected but retained (Ogbuku, 2019)

We are also interested to understand if there is a relationship between the NCDMB and work flexibility provided by the company. In order to understand we need to check it through hypothesis formulated below.

Ho4: There is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and work schedule flexibility as an employee retention practice.

Table 5. PPMCC outcome between NCDMB retention practice and work schedule flexibility

S/n	Variables	N	$\sum x$ $\sum y$	$\sum x^2$ $\sum y^2$	$\sum xy$	Df	r.cal	r.crit	Decision
1	NCDMB use of retention	4	60	1022	846	6	0.421	1.440	NS
2	Work schedule flexibility	4	60	1026					

N = 8; Significant @.05 Alpha Level; Decision = NS.

As Table 5 shows the relationship between timely information and secretary performance. As it becomes clear from the table above, the analysis is not significant at 0.05 alpha level because the cal r. value of 0.421 is lesser than the critical r. value of 1.440 at 0.05 alpha level with 6 df. Thus, the null hypothesis which states that there is no significant relationship between the Nigerian Content Development and Monitoring Board (NCDMB) and work schedule flexibility as an employee retention practice was retained (Ogbuku, 2019).

Conclusion and recommendation

As the analyses show, employee retention practices are affected by the numerous group of factors. Some of the most significant among them are the reward system, growth career opportunities, work schedule flexibility, effective organizational climate.

As it became clear from the analyses above, in order to retain employees, good reward system is obligatory as it affects employee motivation. Employee retention and employee satisfaction are major issues that are sometimes ignored by managers in many companies (Yordanova, 2019). The majority of companies spend huge amount of resources recruiting people. The focus should be not only to find the right talents but the most important issue that arouses in the time of globalization is to retain the staff. Employee retention is more challenging issues nowadays due to the globalization and huge opportunities for employees to move from one organization to another (Yordanova, 2019). This can be achieved by different employee retention strategies, presented in the paper above.

The employee retention is strongly related to employee satisfaction. In other words, managers should do their best to train the staff and empower them in the decision making process.

REFERENCES:

1. Abdulah, R.,Musa, M., Zahari, H., Rahman, R.,&Khalid, K., (2011). Study of employee satisfaction and its effect towards loyalty in hotel industry in Klang valley, Malaysia. *International Journal of Business and Social Science* Vol. 2 No. 3 [Special Issue – January 2011].
2. Baum, T., Zhang, H&Lam, T. (2001)An investigation of employees' job satisfaction: the case of hotels in Hong Kong "Tourism management 22, pp. 157 – 165.
3. Cardy, R. and Lengnick-Hall, M. (2011). Will They Stay or Will They Go? Exploring a Customer-Oriented Approach To Employee Retention. *Journal of Business and Psychology*, 26(2), pp. 213 – 217.
4. Das, B. and Baruah, M. (2014). Employee Retention: A Review of Literature. *IOSR Journal of Business and Management*, 14(2), pp. 08 – 16.
5. Davies, D., Taylor, R. and Savery, L. (2001). The role of appraisal, remuneration and training in improving staff relations in the Western Australian accommodation industry: a comparative study. *Journal of European Industrial Training*, 25(7), pp. 366 – 373.
6. Doh, J., Smith, R., Stumpf, S. and Tymon, W. (2011). Pride and professionals: retaining talent in emerging economies. *Journal of Business Strategy*, 32(5), pp. 35 – 42.
7. Duff, A., Podolsky, M., Biron, M. and Chan, C. (2014). The interactive effect of team and manager absence on employee absence: A multilevel field study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(1), pp. 61 – 79.
8. Eisenberger, R., Fasolo, P. and Davis – LaMastro, V. (1990). Perceived organizational support and employee diligence, commitment, and innovation. *Journal of Applied Psychology*, 75(1), pp. 51 – 59.
9. Eisenberger, R., Stinglhamber, F., Vandenberghe, C., Sucharski, I. and Rhoades, L. (2002). Perceived supervisor support: Contributions to perceived organizational support and employee retention. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), pp. 565 – 573.

10. Ellett, A., Ellis, J., Westbrook, T. and Dews, D. (2007). A qualitative study of 369 child welfare professionals' perspectives about factors contributing to employee retention and turnover. *Children and Youth Services Review*, 29(2), pp. 264 – 281.
11. Gardner, D., Dyne, L. and Pierce, J. (2004). The effects of pay level on organization-based self-esteem and performance: A field study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(3), pp. 307 – 322.
12. George, C. (2015). Retaining professional workers: what makes them stay?. *Employee Relations*, 37(1), pp. 102 – 121.
13. Hancock, J., Allen, D., Bosco, F., McDaniel, K. and Pierce, C. (2011). Meta-Analytic Review of Employee Turnover as a Predictor of Firm Performance. *Journal of Management*, 39(3), pp. 573 – 603.
14. Heathfield, S. (2018). The Pros and Cons of a Flexible Work Schedule. [online] The Balance Careers. Available at: <https://www.thebalancecareers.com/advantages-and-disadvantages-of-flexible-work-schedules-1917964> [Accessed 19 Jan. 2019].
15. Horwitz, F., Heng, C. and Quazi, H. (2003). Finders, keepers? Attracting, motivating and retaining knowledge workers. *Human Resource Management Journal*, 13(4), pp. 23 – 44.
16. Hytter, A. (2007). Retention Strategies in France and Sweden. *Irish Journal of Management*, 28(1), pp. 59 – 79.
17. Ishak, I. (2005). Designing a strategic information systems planning Methodology for malaysian institutes of higher Learning (isp-ipta). 6(1).
18. Iqbal, S., Guohao, L. and Akhtar, S. (2017). Effects of Job Organizational Culture, Benefits, Salary on Job Satisfaction Ultimately Affecting Employee Retention. *Review of Public Administration and Management*, 05(03).
19. Joo, B. (2010). Organizational commitment for knowledge workers: The roles of perceived organizational learning culture, leader-member exchange quality, and turnover intention. *Human Resource Development Quarterly*, 21(1), pp. 69 – 85.
20. Karatepe, O. (2013). High-performance work practices and hotel employee performance: The mediation of work engagement. *International Journal of Hospitality Management*, 32, pp. 132 – 140.
21. Kishore, M., Kumar, A. and Shekhar, V. (2014). A Study on Employee Retention Practices in Pharmaceutical Companies of Northern Telangana. *International Journal of Research in Management*, 1(4).
22. Kopoulos, A. (2017). 10 powerful ways to improve your employee recognition – HRM online. [online] HRM online. Available at: <http://www.hrmonline.com.au/section/strategic-hr/10-ways-improve-employee-recognition/> [Accessed 28 Apr. 2019].
23. Kim, P., Murrman, S. & Lee, G. (2009). Moderating effects of gender and organizational level between role stress and job satisfaction among hotel employees, *International Journal of Hospitality Management* 28, pp. 612 – 619
24. Lee, Ch., Way, K. (2010) Individual employment characteristics that play role in employee satisfaction and job retention. *International journal of hospitality management* 29, pp. 344 – 354.
25. Ogbuku, I. (2019) Employee retention practices in Nigeria: A case study of Nigerian content development and monitoring board. Varna university of management. May 2019, p. 74.

26. Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012). Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80, 661 – 673.
27. Yeh, Y. (1999) Employee satisfaction of hotel industry; The case of Gran hotel Taipei, dissertation, RIT scholar works, thesis Bakker, A., Demerouti, E., de Boer, E. and Schaufeli, W. (2003). Job demands and job resources as predictors of absence duration and frequency. *Journal of Vocational Behavior*, 62(2), pp. 341 – 356.
28. Yordanova, Silvena(2019). Followership and leadership in the medium sized enterprises, chapter 14, *Strategic Optimization of Medium-sized enterprises in the global market*, IGI-Global, DOI: 10.4018/978-1-5225-5784-5, pp. 312 – 332.

ПРАКТИКИ ПО ЗАДЪРЖАНЕ НА ПЕРСОНАЛА ПО ПРИМЕРА НА НИГЕРИЙСКИЯ УПРАВЛЕНСКИ БОРД

Доц. д-р Силвена Йорданова

silvena.dencheva@vumk.eu

Итологи Рекс Оугбуку – студент

Висше училище по мениджмънт,

Варна, България

Резюме: Хората са различни, те имат различни личности, умения и опит и когато се присъединяват към дадена организация те носят своите умения, опит и квалификация. Човешките ресурси са незаменими и твърде различни от другите ресурси, тъй като са неосезаем ресурс. Начинът, по който са въведени в организацията, по който мениджърите и лидерите се отнасят към тях, влияе на решението им да останат в компанията за дълъг период от време. Ефективността и успехът на организацията зависи в голяма степен от уменията на персонала, от многобройните роли, които той изпълнява на работното място (Yordanova, 2019).

Статията представя практиките по задържане на персонала по примера на Нигерийския борд. В литературния обзор са представени практиките по задържане на служителите, важността и факторите, оказващи влияние върху процеса на задържане. Статията представя изследване как системата за заплащане, възможностите за растеж и ефективния организационен климат на Нигерийския борд оказват влияние за задържането на персонала. За целта на изследването са проучени 100 души управленски и изпълнителски персонал. Четири хипотези са формулирани и по-късно тествани за целта на изследването. Резултатите показват, че практиките за задържане на персонала са повлияни от добрата система за заплащане и ефективния организационен климат. Дефинирани са стратегии за последващо задържане на персонала.

Ключови думи: задържане на персонала, удовлетвореност от работата, лоялност, мотивация на служителите.

EMPLOYEE RETENTION PRACTICES ON THE EXAMPLE OF NIGERIAN CONTENT AND DEVELOPMENT MANAGEMENT BOARD

Assoc. prof. Silvena Yordanova, PhD
silvena.dencheva@vumk.eu
Itologi Rex Ogbuku, bachelor student
i.rex@vumk.eu
Department Economics and Business,
Varna, Bulgaria

Summary: People are different, as they have different personalities, skills and experience. As Yordanova, 2019 defined, when they join certain company, they bring all their skills, experience, and qualification. Human resources are invaluable and quite different from other resources that the company has as they are intangible resource having. The way they are introduced, treated by managers and leaders can affect their decision to retain in the company for a long period of time (Yordanova, 2019). The effectiveness and success on the company depends in a great extent to the skills of staff, to the numerous roles, they play on the working place (Yordanova, 2019). The paper presents employee retention practices on the example of Nigerian content and development board. In the literature review is presented the term employee retention practices, its importance as well as factors affecting it. The paper next presents study conducted by two researchers how the reward system, growth opportunities and effective organizational climate in NBCDMB affects on employee retention practices. For the purpose of the study, 100 managerial and staff has been studied. Four main hypotheses have been formulated and later tested for the purpose of the study. The results show that employee retention practices are affected by good reward system and effective organizational climate. Strategies for further retaining of employees have been defined.

Keywords: employee retention, job satisfaction, loyalty, retention practices, employee motivation.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ЧРЕЗ КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОЦЕДУРИТЕ ПО ВЪЗЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИ ПОРЪЧКИ

Георги Цанков

1. Конфликтологични особености на административната система и на административния конфликт

Безспорно е, че развитието на човечеството е белязано от разнообразни по мащаб и време конфликти. Конфликтът е естествен спътник на всяка дейност и няма как да бъде забраняван, напротив, добре би било да бъде изучаван и използван. Страхът от конфликт е породен от обстоятелството, че той често носи силен деструктивен заряд. Особено когато е продължителен и интензивен и с широк обхват, може да навреди сериозно на екипния дух, на комуникациите, взаимоотношенията и координацията, като генерира недоверие у всички засегнати и усещане за на-кърненост, може да бъде силен демотиватор и да увеличи стреса. Но конфликтът съвсем не е само деструктивен феномен и това проличава най-ясно при междугруповите му разновидности. Трябва да се отбележи, че търсенето на консенсус само по себе си може да бъде предпоставка за възникване на разногласия и конфликти. Факт е, че конфликтът е незаменим при опитите да се разчупят закостенели норми и рамки, както и при въвеждането на иновации и промени от всякакъв характер.¹

Под понятието „конфликт“² се разбира стълкновение, сблъскване на противоположни интереси, стремежи или възгледи и най-общо може да се определи като борба на противоположни тенденции в една система. Конфликтът в една система може да бъде определен като термин, обединяващ всички видове противопоставяне и антагонистично взаимодействие, обикновено е свързан с упражняването на властови отношения, с разпределението на ресурси, с различията в социалните позиции и в ценностните системи. По принцип конфликтите се проявяват като ситуация на антагонистични (противоположни) и непримирими

Георги Цанков, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

¹ Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектно-то управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 21.

² От лат. conflictus; con – със, fligo – блъскам. Речник на чуждите думи в българския език. София: БАН, 1993, с. 439.

отношения между хората по повод на средствата и методите за постигането на подобни цели и интереси.³ Всеки конфликт е конкретен – проявява се, развива се, стихва, става латентен, изявява се, отново се появява и т.н., но винаги завършва с определен резултат. Приема се, че при всеки конфликт, независимо от това колко са участниците в него, са налице най-малко две противопоставящи се страни. Взаимодействието между тези страни винаги е динамично, конфликтът има характерна стадиалност (начало, развитие и край).⁴ Обикновено конфликтът е отражение на дълбоки социални противоречия, борба между старото и новото, стълкновение на противоположни възгледи, нагласи и интереси.

Използван системно от ръководителите, той може да доведе до безкрайно дълги и безрезултатни заседания демотивирайки или провокирайки участниците в екипа да изкажат мнението си. По правило конфликтът активира енергията на груповите членове. Предизвиква ги да търсят нови начини на мислене и действие, за да решат даден проблем, и ги ангажира към намереното решение.⁵

Няма нация в света, която е доволна от администрацията си. Хората не харесват административната система и административните служители, тъй като не обичат да бъдат контролирани дори в името на обществения интерес. При изпълнението на своята дейност администрацията е изначално мудна, тъй като функционира на базата на определени процедури и процеси, които е необходимо да гарантират надеждност и стабилност и непроменяемост на системата. Обикновено административните служители са безчувствени към отделния индивид, защото са убедени, че служат на общото благо. Хората се страхуват от безлична и анонимна администрация, особено когато отговорността трудно се идентифицира. Традиционната администрация прави прекалено малко, за да уведоми обществото какво точно прави и дори още по-малко – какви резултати постига. Затова административната система създава впечатление, че е по-скоро самоинформираща се, самозадоволяваща се, бавна йерархична машина, отколкото организационни структури, за които са характерни стриктното спазване на закона, справедливост, коректност, професионализъм и чиито служители не се поддават на корупция и търсене на лични облаги от службата.⁶

Една от конфликтологичните характеристики на административната система се свързва с критериите за „лошо управление“, което според Европейския съюз означава: нечестност; нелоялност; дискриминация; злоупотреба с власт; липса или отказ на информация; излишно, ненужно отлагане; грубо отношение към гражданите. Повечето от случаите на „лоша администрация“ се отнасят не толкова към престъпленията, колкото към възползване или манипулиране със служебно положение, несправедливост, немарливост, неспазване на правилата на административната дейност, административната етика и поведение в обществените и административните институции и др.⁷

³ Паунов, М. Организационно поведение. София: Сиела, 2006, с. 215.

⁴ Димитров, Д.И. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004, с. 38.

⁵ Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектно-управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 21.

⁶ Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, с. 48.

⁷ Пържанова, А. Конфликтите в осигурителния процес у нас. – *Родоти*, 2010, кн. 3 – 4.

Необходимо да се отбележи, че дейността на административната система се осъществява съгласно ясни правила за законосъобразно и целесъобразно административно поведение, и утвърдени технологии, които са регламентирани от документалната информация и нормативни актове, която обхваща официалните документи на материален носител. Съществена е ролята и на недокументалната информация, за която няма писмен документ или запис, с която човек може да се сдобие, присъствайки на официални заседания на колегиални органи, срещи и разговори с длъжностни лица, вкл. личните му впечатления от невербалните индикатори (жестове, гримаси, атмосфера на обсъждане, условия на диалог и пр.) на органите на властта и администрацията. „Необходимо е служителите в администрацията да бъдат компетентни и квалифицирани, тъй като те са назначени, за да извършват административни услуги на гражданите, спазвайки законите, справедливостта и принципите на доброто управление, да съдействат на хората в защита на правата и законните им интересите, „а не да се държат с тях като просещи милостиня...“⁸.

Бюрократичните организации не са конкуренти на фирмите от частния сектор по отношение на качеството на обслужване, гъвкавостта и коректността. Това се дължи отчасти и на факта, че е налице обективно противоречие между необходимостта от повече по-качествени и по-евтини публични услуги и управляваната на базата на закона и формалните правила бюрокрация, чието заплащане не зависи от броя, скоростта и цената на предоставената услуга. С времето образът на държавния служител остава повлиян от стереотипа на служителят, за когото времето няма значение, който е привързан повече към неразбираеми процедури, отколкото към резултатите (които трябва да се постигнат), барикадирал се е в своята малка област на власт и е далече от изискванията за реагиране, с което пречи на функционирането на частното предприятие.⁹

Не само обществото, но и административните служители желаят промени и реформи, защото разбират, че бюрокрацията администрация не се вписва в новия стил на публично управление поради твърде многото правила, тежката бюрокрация, бавните процедури и малкото стимули за индивидуално развитие. Като основни белези на неадекватността на административната система в контекста на предизвикателствата на съвременното развитие се открояват липсата на иновативност, слабата подвижност, неадаптивността и неспособността за промяна на йерархичните структури и кариерните системи.

Могат да се обобщят някои основни характеристики на традиционното административно-бюрократично управление, които разкриват неспособността му да отговори на новите изисквания в епохата на глобална конкуренция, с нови технологии, бързи комуникации и икономика на знанието, те очертават няколко групи критики към бюрокрацията система, които се явяват фактор за възникване на административни конфликти¹⁰:

⁸ Ямукова, П. Успехи и неуспехи в процеса на модернизация на българската администрация. Научен алманах, серия „Икономика и стопанско управление“, кн. 6. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2009, с. 48 – 62.

⁹ Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, с. 51.

¹⁰ Павлов, П., С. Михалева. Основи на публичната администрация. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2005.

- Публичните учреждения осигуряват публични услуги, дефинирани от вота на т.нар. „среден избирател“, а не от търсенето и предлагането на публичния пазар. Тези публични услуги се предлагат безплатно или на цена, която е по-ниска от разходите за тях.
- Дейността на бюджетните институции като правило се подчинява на мъгляви, неопределени обществени интереси. В тях липсва селективна и целенасочена ориентация, характерна за дейността на частната стопанска инициатива.
- Публичните учреждения работят в монополни условия, те са изолирани от влиянието на конкуренцията, която непрекъснато изисква прецизен отчет на приходите и разходите на всяка стопанска операция. Техните решения често са краткосрочно ориентирани и зависят главно от политически и електорални фактори. Това поражда икономически загуби, които повишават публичните услуги.
- В предлагането на публични услуги липсва ежедневният пазарен тест, на който са подложени частните стоки и услуги. Ето защо в повечето случаи публичните учреждения са безразлични към промените на предпочитанията на гражданина – данъкоплатец и клиент на публични услуги. В тях е закърняло чувството за промени и иновации съобразно новите публични потребности.
- Публичните учреждения са подложени на всеобхватна отчетност, непрекъснат и тотален контрол върху тяхната дейност. Това депресира мениджърите на публичните институции, поради което те се придържат към формален, законово позволен стил на поведение – игра по правилата.
- Бюджетните служители се съобразяват с твърде много наредби и инструкции. Традиционно полагат големи усилия за събиране на често ненужна информация и излишна координация на дейностите между звената. Всичко това води до загуби на работно време и ниска производителност на административно-учрежденския труд.¹¹
- Бюджетните учреждения се управляват или от професионални администратори, или от специалисти, които са професионалисти в друга „тясна“ област. И едните, и другите нямат съвременни професионални знания в сферата на публичния мениджмънт.
- Публичните учреждения работят в условията на „твърд“ щат и бюджет. Това ограничава възможностите за мотивиране и стимулиране на добре работещите служители и за санкциониране на немарливите служители в администрацията. Като резултат предприемчивостта и инициативата са епизодични, а посредствеността и формализмът са типични характеристики за публичните учреждения.¹²

Изведените слабости се явяват и конфликтни предпоставки, които разкриват неадекватността на административната система по отношение на новите ценнос-

¹¹ **Кацамунска, П.** Европейски изисквания и възможности за подобряване на административния капацитет в България. – *Икономически алтернативи*, 2008, бр. 5, с. 40 (достъпно на 1 юли 2019).

¹² **Павлов, П.** Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, с. 51 – 52.

ти на публичното управление за XXI век. Система, която изисква ефикасност и ефективност, високо качество на публичните услуги и подобаващо уважение към данъкоплатците – клиенти на тези услуги. Система, която изисква гъвкаво организационно поведение и своевременно адекватна реакция към промените и предизвикателствата на социалната и бизнес среда. През последните 25 – 30 години в редица страни се полагат усилия за реформиране на административно-бюджетната система. Постигнати са не малко положителни резултати, но не всички реформи имат позитивен ефект върху имиджа на администрацията. В повечето случаи трудностите се дължат на комбинираното влияние на фактори като бюджетно-финансовите ограничения върху административната дейност, нерационално планираните реформаторски действия и лошия имидж на администрацията. Заедно с това призивите за промяна, иновативност, подвижност, креативност и изпълнителност остават добри пожелания, защото не са съпроводени с точни индикатори за оценка на целите и резултатите от реформите. Друга пречка е сериозната съпротива на традиционните бюрократични кадровици. Независимо от всички реформи все още имиджът на държавната служба остава по-скоро негативен и все още административният сектор се смята за скучен, бюрократичен и старомоден.¹³

В системата от конфликти, които възникват и се развиват в съвременното държавно управление, административните конфликти заслужават специално внимание, тъй като те са една от главните бариери пред осъществяването на адаптивно държавно управление, способно своевременно и адекватно да реагира на предизвикателствата на външната и вътрешната социална среда. Работната дефиниция на административен конфликт е съобразена с последните достижения на конфликтологичната наука и административното управление в новите страни, членки на Европейския съюз, и е формулирана по следния начин: „Административният конфликт, като специфична форма на проявление на социалния конфликт, обхваща цялата съвкупност от административни отношения и конфликтни взаимодействия, от една страна, между администрацията и държавните органи, които тя е призвана да подпомага и от друга страна, между администрацията и гражданите и юридическите лица – клиенти на публични услуги в тяхното диалектическо единство“¹⁴.

Анализът на причините за възникването и развитието на административните конфликти дава основание най-общо те да се обособят в две основни групи:¹⁵

Обективни причини: несъвършенство на нормативната база; ограничени публични ресурси; дублирания и припокриване на правомощията и функциите на различни административни структури и/или административни длъжностни характеристики; несъвършена конкурентна среда (монополизъм при предоставянето на публични услуги) и др.

¹³ **Кацамунска**, П. Европейски изисквания и възможности за подобряване на административния капацитет в България. – *Икономически алтернативи*, 2008, бр. 5, с. 40 (достъпно на 1 юли 2019).

¹⁴ **Павлов**, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, с. 54.

¹⁵ **Банкова**, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектно-то управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 21.

Субективни причини: ниска квалификация и мотивация на административните служители и/или ниско образователно равнище на гражданите; недобра административна етика на служителите и неадекватно равнище на възпитанието и поведението на гражданите; недостатъчни комуникативни умения за резултатно общуване както от страна на служителите, така и от страна на гражданите; различия в представите и възможностите за вида, мястото и начина за предоставяне на административни услуги в Интернет среда и др.

При това положение възниква необходимостта от анализиране на зависимостта на административните конфликти от нормите и проявите на административното поведение, обусловено от т.нар. бюрократични патологии. От една страна, има ясни правила за законосъобразно и целесъобразно административно поведение и очевидни административни технологии. От друга страна, по различни обективни и субективни причини тези често правила лесно се разминават с реалната административна практика и се превръщат едва ли не в патологична норма. Ето защо е необходимо типологизирането на бюрократичните патологии, разкриването на причините за тяхното съществуване и намирането на подходи, методи и средства за максималното им ограничаване. Разкриването на природата им като източник на административни конфликти, както и причините и подбудите за тяхното съществуване дават добра основа за търсенето на ефикасни начини за ограничаване и за притъпяване на остротата на възникващите конфликти.¹⁶

Административният конфликт може да бъде функционален и да подпомогне дейността на административната структура, но може да бъде и дисфункционален и да доведе до: понижаване на личната удовлетвореност; влошаване на микроклимата и взаимоотношенията в звеното и с другите организационни единици; понижаване качеството и резултатите от извършената работа. Ролята и ефектите на административния конфликт зависят от неговото ефективно управление. За управлението му е необходимо да се познават и разбират причините за възникване на конфликтната ситуация, компонентите на административния конфликт, факторите на проявление и възможностите за управление. Често ръководителите смятат, че основните причини за конфликта, в т.ч. и административни са възникнали противоречия при междуличностните отношения, но истинските фактори и предпоставки за административните конфликти са много по-широкообхватни и сложни. Не може да се управлява нещо, което не се познава. Двойствената и противоречива природа на конфликтите изисква при работа с тях да се използват подходящи методи за изследване и анализ.¹⁷

2. Обществените поръчки като инструмент за ефективно управление на публични средства

Осъществяването на редица дейности под формата на обществени поръчки се приема като метод на държавно участие в пазарните отношения за реализация

¹⁶ **Павлов, П.** Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, с. 54.

¹⁷ **Банкова, И.** Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 72 – 73.

на обществени интереси¹⁸. Регулирането на обществените пазари в рамките на Европейския съюз цели да постигне ефективност и оптимално разпределение на ресурсите в целия ЕС при спазването на конкурентен режим¹⁹.

Възлагането на обществените поръчки е ключов аспект на публичните инвестиции: то насърчава икономическото развитие в Европа и представлява важен елемент за стимулирането на единния пазар. Обществените поръчки имат голямо значение – те представляват около 19% от БВП на ЕС и са част от нашето ежедневие. Чрез тях публичните администрации закупуват стоки и услуги за своите граждани, което трябва да се осъществява по най-ефективния начин. Обществените поръчки предлагат също така възможности за предприятията, като по този начин се насърчават частните инвестиции и се допринася за растежа и създаването на работни места на местно равнище. Освен това обществените поръчки играят важна роля за използване на европейските структурни и инвестиционни фондове.²⁰

При реализацията на обществените поръчки в рамките на ЕС общественият интерес излиза извън териториалните очертания на отделните държави членки и придобива общоевропейски съюзен обхват с фокус върху благосъстоянието и икономическите интереси. Регулирането на обществените поръчки изисква специална нормативна уредба, която да наложи хармонизация на законодателството на отделните страни членки в тази област.

В двустранното пазарно отношение, което се създава при възлагането на обществени поръчки, участват кандидатите за изпълнители на поръчките, от една страна, и възложителите на поръчките, от друга страна. Кандидатите най-често притежават търговско качество и осъществяват по занятие „стопанска дейност“ на съответния пазар, поради което те представляват „предприятия“ по смисъла на правото на конкуренцията. От друга страна, възложителите са държавни или местни органи на властта или публичноправни организации, които се включват в гражданския оборот чрез изразходване на публични средства или средства, предназначени за осъществяване на дейност от обществен интерес. Предвид административния характер на актовете и действията на възложителите в рамките на процедурите за възлагане на обществени поръчки, тяхната дейност не притежава белезите на „стопанска дейност“, поради което възложителите не представляват „предприятия“ по смисъла на правото на конкуренцията.

Обществените поръчки се характеризират с движение на съществени парични потоци и касае всички области в икономиката²¹. По отношение на движението на паричните средства те са пряко свързани с дейността на разпоредителите с държавния бюджет, както и на икономическите субекти, осъществяващи дейност в секторите на енергетиката, публичния транспорт, снабдяването с вода, пощенските услуги и из-

¹⁸ Обществените поръчки като двигател за иновации за МСП и обществените органи. Европейска комисия, 2014. <https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/f5fd4d90-a7ac-11e5-b528-01aa75ed71a1>

¹⁹ EU Public Procurement reform: Less bureaucracy, higher efficiency, April 2016 – <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/16349/attachments/1/translations/en/renditions/native>

²⁰ Обществени поръчки – ръководство за специалисти. Европейска комисия. 2015. https://www.eufunds.bg/archive2018/images/filetypes/guidance_public_proc_bg.pdf

²¹ **Марков, М.** Обществени поръчки. София: ИК „Труд и право“, 2016.

ползването на определен географски район. Това им придава значение на определящ фактор за бизнес климата в страната и конкретния регион, те влияят върху размера на инвестициите и конкурентоспособността на пазара като цяло. Безусловно, осигуряването на възможност от страна на правителството за законосъобразно, прозрачно и конкурентно възлагане стимулира привличането на капитали, насърчава иновациите, поощрява откриването на нови работни места и ускорява икономическия растеж. В тази връзка обществените поръчки все повече се приемат като основен инструмент за ефективно и антикорупционно управление на държавни средства. В тази връзка работата на служителите, свързани с разпределянето на средствата, се променя драматично през последните години, за да могат да се справят с изискванията за прозрачност при отделните фази от процеса на осъществяването им²².

В същността си обществените поръчки са определени процедурни правила, в резултат на които възникват договорни отношения между възложители и изпълнители. За подобряване на съществуващите политики и практики в сферата на обществените поръчки е необходимо да се обърне внимание на следните проблеми, които могат да бъдат предпоставка за възникване на конфликти²³:

- Рискове по отношение на прозрачността на всеки етап от процеса на обществените поръчки не само по време на оценка на предложенията, но и през фазата на подготовка на процедурата, както и след като бъде избран изпълнител.
- Повишаване на прозрачността като се търсят възможности и ограничения свързани с нивото на прозрачност при провеждане на търгове. Въвеждане на алтернативни мерки при конкурсните процедури в отделните страни за осигуряване на по-голяма прозрачност в сферата на обществените поръчки.
- Стимулиране на професионализма като ключов елемент за премахване на рисковете пред прозрачността при обществените поръчки.
- Осигуряване на отчетност и контрол при обществените поръчки чрез съществуващите и нови механизми, използвани за осигуряване на контрол и отчетност при обществените поръчки.

Предпоставка за възникване на административни конфликти е несъвършенството на правната рамка, която може да гарантира законосъобразно възлагане на обществените поръчки и ефективното разходване на публичните средства, в случаите, когато има нарушения, регламентирани правила се прилагат некоректно или целенасочено се заобикалят. Определено ясните и недвусмислени правила са необходимо условие за честна надпревара при определянето на изпълнителите, но по-висока гаранция за това дава проверката за тяхното спазване. В тази връзка и в отговор на обществените съмнения за недобри практики, както и на някои препоръки на Европейската комисия към България за подобряване функционирането на системата за разходване на публичните средства, в страната е въведен и в последствие развит предварителен контрол на обществените поръчки.

²² Христова, С. Проблеми при управлението на обществените поръчки при реализацията на общински проекти. – *Известия*. Списание на ИУ – Варна, 2013, бр. 3.

²³ Обществени поръчки – ръководство за специалисти. Европейска комисия, 2015. https://www.eufunds.bg/archive2018/images/filetypes/guidance_public_proc_bg.pdf

През последните години в резултат на геополитическите промени, глобален пазар и нарастващата конкуренция се търсят възможности за осигуряване на по-качествени услуги на по-добра цена. Глобалните предизвикателства, като застаряване, климатични промени или достъпна среда, изискват решения, които още не съществуват или не попадат в традиционни системи за доставки. В резултат, правителствата на страните членки, започват да търсят възможности за споделяне с големи и малки фирми риска за намиране на нови възможности за задоволяване на обществените потребности. Съобразяването с посочените тенденции при процедурите за възлагане на обществени поръчки, дефиницията за най-изгодна оферта претърпява промени. Стойността започва да се измерва не само с покупната цена, но и с устойчивостта на инвестицията, включително жизнения цикъл на разходите и екологичното и социално отражение²⁴.

Постепенно възникват нови подходи към обществените поръчки, които съответно променят начина на прилагане на правилата и процедурите за обществените поръчки: зелени и социално отговорни обществени поръчки, обществени поръчки за иновации и електронни обществени поръчки.

Обществените поръчки са един от основните пазарни инструменти за изпълнение на целите на стратегията Европа 2020. За преодоляване на макроикономическите дисбаланси Съветът на Европа отправя препоръки към България, като специфична препоръка 4 е насочена към повишаване на капацитета на Агенцията по обществени поръчки и на възлагащите органи и подобряване на планирането и контрола на процедурите за възлагане на обществени поръчки чрез цялостно изпълнение на Националната стратегия за развитие на сектора на обществените поръчки (2014 – 2020), както и да ускори въвеждането на електронни обществени поръчки.²⁵

В изпълнение на Препоръката са предприети мерки за повишаване капацитета на възложителите, които са предвидени в рамките на изпълнението на проект, осъществяван от ИПА²⁶ с консултантската подкрепа на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР). Агенцията по обществени поръчки (АОП) участва в провеждането на обученията със свои подготвени и обучени експерти. За постигане на дългосрочни резултати от изпълнението на проекта е подготвен План за обучение за периода 2017 – 2019 г., в който целева група са служители на различни възложители по Закона за обществени поръчки (ЗОП).

За повишаване законосъобразността при възлагането на обществени поръчки в страната осъществяваният от АОП предварителен контрол на поръчки с европейско финансиране е трансформиран в контрол, при който проверяваните процедури се определят на случаен принцип чрез специализирана електронна Система за случаен избор. В допълнение, при новия контрол се проверяват и техническите спецификации. С новия ЗОП, в сила от 15 април 2016 г., са въведени и

²⁴ Балтова, С. Обществените поръчки – ефективен инструмент за устойчиво развитие. XII Международна научна конференция. Иновативни стратегии за конкурентен бизнес. 12 – 13.06.2015, МВБУ. София, 2015. https://ibsedu.bg/media/Conference/2015/_2015_3.pdf

²⁵ Европа 2020: Национална програма за реформи. Актуализация 2017. Министерство на финансите. София, 2017. <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2018-european-semester-national-reform-programme-bulgaria-bg.pdf>

²⁶ Институт по публична администрация. (ИПА) <https://www.ipa.government.bg/>

два нови вида контрол – върху някои изключения от приложното поле на закона и върху някои основания за изменение на договори за обществени поръчки. За въвеждане на електронно възлагане на поръчките в страната, с РМС № 108 от 16 февруари 2016 г., е приет централизиран едноплатформен модел.²⁷

С цел повишаване на прозрачността и предвидимостта по възлагане на обществени поръчки и ускоряване на електронизацията е извършен цялостен анализ на процеса по възлагане на обществени поръчки в системата и в отделни рискови ведомства. На база на идентифицираните възможности за възникване на корупционни предпоставки и административни конфликти са формулирани комплекс от мерки, с които се търсят подходящи решения за подобряване осъществяването на обществени поръчки.

3. Превенция на административните конфликти чрез въвеждане на система за обществен мониторинг и контрол върху обществените поръчки

Независимо от напредъка и повишената прозрачност обществените поръчки в България продължават да се характеризират с високи нива на конфликтност и корупционен риск. Съществен е броят на нарушенията, регистрирани от контролните агенции. Същевременно липсва ефективен контрол и административно преследване и производство, а наказателните дела са малко на брой и насочени към ниските управленски равнища.

Нараства необходимостта от въвеждането на ефективна система за обществен мониторинг и контрол на обществените поръчки. Процедурите за осъществяване на мониторинг и контрол са разписани във вътрешните правила на всяка отделна организация в съответствие със ЗОП, като предварителният контрол и мониторинг са в правомощията на АОП. Функционирането на системата за мониторинг и контрол може да се подобри чрез предложения от неправителствения сектор, включително чрез Организацията за защита на потребителите. От една страна, системата би засилила доверието на потребителите, а от друга, би ограничила до минимум нанасянето на щети в икономиката и отделни сектори чрез неоправдано скъпи или обществено непотребни поръчки.

Предприетите мерки в сферата на обществените поръчки са ориентирани към²⁸:

- Засилване на специализирания и обществения контрол над процеса на отдаване на обществени поръчки на местно ниво. Осъществяване на ефективен контрол при разходването на средствата по европейските фондове и сключването и изпълнението на концесионни договори;

²⁷ Европа 2020: Национална програма за реформи. Актуализация 2017. Министерство на финансите. София, 2017. <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2018-european-semester-national-reform-programme-bulgaria-bg.pdf>

²⁸ Предложения от Камарата на строителите в България за усъвършенстване на нормативната уредба и административната практика в областта на обществените поръчки. Камарата на строителите в България http://www.ksb.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=110&Itemid=115

- Предоставяне на пълна и точна информация за включване в Регистъра на обществените поръчки и Регистъра на концесиите;
- Подготвяне на годишен анализ на законността и целесъобразността на договорените обществени поръчки, сключени след пряко договаряне и под праговете, определени от Закона за обществените поръчки.
- Укрепване на административния капацитет на първостепенните разпоредители с бюджетни средства за многогодишно програмиране на разходите и за приемане на разчети за планирани през годините обществени поръчки, концесии и управление на средства от бюджета на Европейския съюз.

С постоянна актуалност са и препоръките на Омбудсманът на Република България към общинските съвети с цел прозрачно и ефективно разпореждане с публичните средства, а именно²⁹:

- Стриктно изпълнение на изискванията на Закона за разкриване и предотвратяване на конфликт на интереси. Ежегодно публично деклариране на имуществото на общинските съветници, като за целта се приеме местна наредба, по силата на която съветниците внасят годишни декларации с реквизити и съдържание, аналогични на определените в Закона за публичност на имуществото на висшите длъжностни лица.
- Активно взаимодействие на общинските съвети и техните постоянни комисиии с прокуратурата, полицията и съда с цел изготвяне или промяна на нормативни актове, свързани с опазване на сигурността и обществения ред.
- Организиране на семинари и обучителни програми за общински съветници с цел повишаване на тяхната квалификация и запознаване с актуални промени и проблеми на законодателната рамка на местното самоуправление.
- Въвеждане на процедура за непрекъснато наблюдение и поэтапно отчитане на всички изпълнявани проекти. Така общинските съвети се предпазват от съмнения за корупция и лоши практики при усвояване на европейските и други средства и има постоянна готовност да информира обществеността за напредъка на определен проект .

За да се утвърди наблюдаващата роля на организациите на гражданското общество и да се повиши превантивната функция на гражданския контрол, е необходимо по-нататъшното регламентиране на участието им в процеса на изработване и оценка на антикорупционни политики. Това ще се постигне чрез³⁰:

- Включване на представители на гражданските организации в работата на държавните и местни органи по изработване на политика за прозрачност;

²⁹ Ново качество на живот в общините. Препоръки на националния омбудсман към местната власт, 2009. https://www.ombudsman.bg/documents/demo3_preporaki.pdf

³⁰ Механизми за осъществяване на корупционни практики и дефицити в работата на институциите. Асоциация „Прозрачност без граници“. 2015. https://transparency.bg/download/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/REPORT_TI-Bulgaria_2015.pdf

- Сътрудничество с неправителствените организации и медиите при изработване и прилагане на механизъм за публичност и прозрачност на антикорупционната политика и инструменти;
- Участие на неправителствени организации и ангажиране на медиите в информационно-образователната дейност с антикорупционна насоченост;
- Партньорство и координация с неправителствените организации при разработването и провеждането на обучителни антикорупционни програми за представители на публичния сектор и бизнеса;
- Създаване на адекватна система на защита за лицата, които добросъвестно уведомяват за съмнения за корупция в местната администрация, и въвеждане на обучение на държавните служители за уведомяване при такива съмнения;
- Укрепване на административния капацитет на първостепенните разпоредители с бюджетни средства за многогодишно програмиране на разходите и за приемане на разчети за планирани през годините обществени поръчки, концесии и управление на средства от бюджета на Европейския съюз.

Водеща цел на инициативата е да ограничи възможността за злоупотреба и присвояване на публични средства чрез създаването на стандарти за прозрачност и обществен контрол при възлагането и изпълнението на договори за обществени поръчки и сделки със значим обществен интерес. Чрез осъществяването на независим граждански мониторинг може да се окаже въздействие, най-вече върху спазване на действащото законодателство и на утвърдените международни стандарти в тази област.

Контролът върху обществените поръчки заема важно място и е от изключително значение в дейността на контролните органи. Целта е чрез съвкупност от проверки, анализи и наблюдения да се констатира всички случаи на незаконосъобразно и нецелесъобразно разходване на средства при осъществяване на обществени поръчки, като по този начин освен превенция на нарушенията се регулират и административните конфликти.

Предварителният контрол се осъществява в съответствие със следните принципи: обективност и безпристрастност; недопускане и предотвратяване на конфликт на интереси; документално отчитане на резултатите; независимост на възложителя при вземане на решения във връзка с обществената поръчка и отговорност относно резултатите от нейното възлагане; независимост на комисията за провеждане на процедура за възлагане на обществена поръчка; право на решение на управляващия орган на съответната програма или междинното звено да одобри разходите за възложената обществена поръчка в рамките на съответния проект.

АОП осъществява четири вида предварителен контрол на процедурите за възлагане на обществените поръчки – контрол чрез случаен избор, контрол върху някои процедури на договаряне, контрол върху някои изключения от приложното поле на закона; контрол върху някои изменения на договори за обществени поръчки. Всяка една от провежданите в страната процедури, независимо от стойността на възлагания договор, може да стане обект на про-

верка. В случай на сключване на анекс АОП уведомява органите за последващ контрол, когато е установила, че изменението на договора на това основание е незаконосъобразно.

С цел унифициране на практиките по осъществяване на контролната дейност в областта на обществените поръчки в новия закон е предвидено също да се създаде постоянно действащ Методически съвет с участието на Сметната палата, Агенцията по обществени поръчки и Агенцията за държавна финансова инспекция.

На последно място, като част от целия контролен механизъм, свързан с обществените поръчки, е разгледан последващият контрол. Тази част е посветена на възникването, развитието и дейността на Сметната палата и Агенцията за държавна финансова инспекция. В тази сфера също настъпиха промени с приемането на нов Закон за Сметната палата. Актуализирани са правомощията на Сметната палата и са вменени санкционни правомощия на нейния председател. Това показва, че контролната среда в страната търпи промени в посока на затягане и втвърдяване на контролното въздействие. Посредством механизми за обмен на информация Сметната палата и АДФИ се стремят да не дублират контролните си функции като обхват и време на изпълнение. Единствената форма, под която Сметната палата осъществява правомощията си, вкл. в областта на последващия контрол върху обществените поръчки, е одитът.

При възлагането на обществени поръчки могат да се открият следните конфликтни зони: предлагането и гарантирането на конкурентни условия при процедурите за сключване на договори; договарянето без процедура, договаряне на стратегически партньорства извън ЗОП и пробягването към т.нар. специални поръчки; публичност на сключените договори и техните условия; проблемите на целесъобразността на поръчките и свързаните с това неуточнени или недостатъчни контролни процедури и системи. Въвеждането и използването на електронна система за обществени поръчки също може да помогне за подобряване на прозрачността и за предотвратяване на административни конфликти.

* * *

Обществените поръчки са основен инструмент за разходването на публичните средства, както и на средства, свързани с осъществяването на редица дейности от обществено значение. Посредством обществените поръчки държавата може да насочва развитието на икономиката в дадена посока, като инвестира приоритетно в определени области. Като най-голям инвеститор, тя може да даде тласък или да забави развитието на цели икономически сектори, включително чрез средствата, които се разходват под формата на обществени поръчки.

Осъществяването на граждански мониторинг върху действията на публичната администрация в сферата на обществените поръчки може да бъде стабилен инструмент за превенция на възникващите административни конфликти и нарушения и да предизвика промени в моделите на разпределение на публичните финанси към по-голяма устойчивост на местното развитие и ограничаване на деструктивните конфликти между бизнеса, публичния сектор и гражданските структури.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Балтова, С. Обществените поръчки ефективен инструмент за устойчиво развитие. XII Международна научна конференция. Иновативни стратегии за конкурентен бизнес. 12 – 13.06.2015. МВБУ. София. 2015. https://ibsedu.bg/media/Conference/2015/_2015_3.pdf
2. Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
3. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
4. Димитров, Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004.
5. Кацамунска, П. Европейски изисквания и възможности за подобряване на административния капацитет в България. – *Икономически алтернативи*, 2008, бр. 5. <http://alternativi.unwe.bg/alternativi/br28/04.pdf>
6. Марков, М. Обществени поръчки. София: ИК Труд и право. Том 1. 2016.
7. Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007.
8. Павлов, П. С. Михалева. Основи на публичната администрация. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2005.
9. Паунов, М. Организационно поведение. София: Сиела, 2006.
10. Пържанова, А. Конфликтите в осигурителния процес у нас. – *Родопи*, 2010, кн. 3/4. Смолян.
11. Христова, С. „Проблеми при управлението на обществените поръчки при реализацията на общински проекти“. – *Известия*. Списание на ИУ – Варна, 2013, бр. 3.
12. Ямукова, П. Успехи и неуспехи в процеса на модернизация на българската администрация. Научен алманах, серия „Икономика и стопанско управление“. кн. 6. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2009, с. 48 – 62.
13. Европа 2020: Национална програма за реформи. Актуализация 2017. Министерство на финансите. София. 2017. <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2018-european-semester-national-reform-programme-bulgaria-bg.pdf>
14. Механизми за осъществяване на корупционни практики и дефицити в работата на институциите. Асоциация „Прозрачност без граници“, 2015. https://transparency.bg/download/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/REPORT_TI-Bulgaria_2015.pdf
15. Ново качество на живот в общините. Препоръки на националния омбудсман към местната власт, 2009. https://www.ombudsman.bg/documents/demo3_preporaki.pdf
16. Обществените поръчки като двигател за иновации за МСП и обществените органи. Европейска комисия, 2014. <https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/f5fd4d90-a7ac-11e5-b528-01aa75ed71a1>
17. Обществени поръчки – ръководство за специалисти. Европейска комисия, 2015. https://www.eufunds.bg/archive2018/images/filetypes/guidance_public_proc_bg.pdf
18. EU Public Procurement reform: Less bureaucracy, higher efficiency, April 2016. <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/16349/attachments/1/translations/en/renditions/native>

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АДМИНИСТРАТИВНИ КОНФЛИКТИ ЧРЕЗ КОНТРОЛ ВЪРХУ ПРОЦЕДУРИТЕ ПО ВЪЗЛАГАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИ ПОРЪЧКИ

Георги Цанков, докторант
fantastika95@yahoo.com
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България

Резюме: Чрез своята политика в сферата на обществените поръчки публичният сектор може да въздейства върху структурата на пазара, да оказва влияние на конкурентните процеси, както и да влияе върху поведението на елементите на системата на обществените поръчки като: институционалната структура и взаимодействие, контролните механизми, прозрачността и отчетността на процедурите, създаването на публични бази данни и др.

Целта на настоящата статия е да анализира административната конфликтност на публичния сектор и някои проблеми, възникващи при изпълнение на процедури по възлагане на обществени поръчки и на тази основа да предложи възможности за управление и ограничаване на деструктивните административни конфликти и повишаване на ефективността и законосъобразността при възлагане на обществени поръчки.

Ключови думи: административни конфликти, управление на конфликти, обществени поръчки, контрол върху процедури по обществени поръчки.

OPPORTUNITIES FOR MANAGEMENT OF ADMINISTRATIVE CONFLICTS THROUGH CONTROL OF PUBLIC CONTRACTS PROCEDURES

Georgi Tzankov, PhD student
fantastika95@yahoo.com
VFU „Chernorizets Hrabar“
Varna, Bulgaria

Summary: Through its public contracts policy, the public sector can influence the structure of the market, influence competitive processes, as well as influence the behavior of the elements of the public contracts system such as: the institutional structure and interaction, the control mechanisms, the transparency and accountability of the procedures, the creation of public databases, etc.

The purpose of this article is to analyze the administrative conflict of the public sector and some problems arising in the implementation of public contracts procedures and on this basis to offer opportunities for management and reduction of destructive administrative conflicts and increase of efficiency and legality in public contracts.

Keywords: administrative conflicts, conflict management, public contracts, control over public contracts procedures.

ГОДИШНИК
Том XXV
AN ANNUAL BOOK
Volume XXV

Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“

Първо издание

Главен редактор: **проф. д-р Петър Христов**

Художник: **Николай Иванов**

Коректор: **Стела Зидарова**

Компютърен дизайн: **Мариана Христова**

Формат 16/70/100

Печатни коли 16,25

Университетско издателство „Черноризец Храбър“